

Управління культури і туризму Запорізької обласної державної адміністрації
КЗ «Запорізький обласний краєзнавчий музей» ЗОР

МУЗЕЙНИЙ ВІСНИК

Науково-теоретичний щорічник
Заснований у 2001 р.

№ 11

90-річчю Запорізького обласного
краєзнавчого музею присвячується

Запоріжжя
2011

Відповідальний редактор: д.і.н. Г. І. Шаповалов (Запоріжжя)

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Л. М. Архіпова (Запоріжжя),
д.і.н. Г. М. Васильчук (Запоріжжя),
к.і.н. М. В. Дедков (Запоріжжя),
д.і.н. І. Ф. Ковальова (Дніпропетровськ),
С. І. Козиряцька (Запоріжжя),
д.і.н. І. І. Лиман (Бердянськ),
к.і.н. С. М. Ляшко (Київ),
д.і.н. В. І. Мільчев (Запоріжжя),
М. М. Мордовської (Запоріжжя),
д.і.н. В. Ю. Мурзін (Бердянськ),
З. Х. Попандопуло (Запоріжжя),
О. В. Чайка (Запоріжжя).

Друкується за рішенням Вченої ради
Запорізького обласного краєзнавчого музею від
04. 10. 2011 р., протокол № 3

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ
КВ № 17055 – 5825 ПР від 12. 07. 2010 р.)

Постановою Президії ВАК України збірник
внесено до переліку фахових видань
(Бюлетень ВАК України 2010 р. № 12)

М 89 Музейний Вісник № 11. – Запоріжжя, 2011. – 256 с.

Випуск № 11 містить праці, у яких розглядаються окремі проблеми археології, краєзнавства та історії України, вводяться в науковий обіг експонати з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею, результати досліджень археологів, істориків, краєзнавців. Тематика публікацій охоплює період від доби енеоліту до новітнього часу.

Видання розраховане на усіх, хто цікавиться давньою, середньовічною та новітньою історією, проблемами музейної, краєзнавчої справи.

Мова видання українська і російська.

ББК-79.1
УДК-069

© Автори, 2011

© Запорізький краєзнавчий музей, 2011

**Колективу Запорізького обласного краєзнавчого музею
з нагоди 90-річчя з дня заснування**

Шановні колеги!

Прийміть найщиріші привітання з нагоди 90-річчя з дня створення Запорізького обласного краєзнавчого музею.

Майже століття минуло з того часу, коли розпочалась історія одного з найвідоміших зараз у нашому регіоні та й в Україні музейного закладу. Яків Павлович Новицький, відомий краєзнавець, археолог, етнограф і фольклорист став першим завідувачем. На його плечі лягла почесна й поважна і, водночас, нелегка місія комплектування музейної колекції, основу якої склали знахідки, зібрані ним під час археологічних та етнографічних розвідок.

Дієвим центром краєзнавчої та екологічної роботи музей став за часів керівництва М. Г. Філянського. Не минули музей і позначились на його діяльності політичні репресії 30-х років, воєнне лихоліття 1941-1945 років.

Та завдяки Вам, шановні ювіляри, музей відновив свою діяльність, став провідним науковим, методичним, просвітницьким центром краєзнавчої та туристичної роботи. Ви вдихнули в нього нове життя, створили самобутні експозиції, забезпечили тісний зв'язок минулого з сьогоденням.

Бажаємо Вам, шановні колеги, й надалі відтворювати золотим пером історії життя минулих епох. Нехай у Ваших оселях буде радісно і затишно. Здоров'я Вам, наснаги та звершення усіх планів!

З повагою
начальник управління культури
і туризму облдержадміністрації,
заслужений працівник
культури України

 І. Е. Конарева

Вітання

з нагоди 90-річчя Запорізького обласного краєзнавчого музею

Дорогі співробітники Запорізького обласного краєзнавчого музею, шановні колеги-краєзнавці, музейники, історики, археологи, архівісти, бібліотекарі та викладачі, журналісти та відвідувачі музею! Сердечно вітаю вас із 90-річчям Запорізького обласного краєзнавчого музею. Низький уклін усім вам, для кого наша спільна діяльність, спрямована на відродження історичної пам'яті, патріотизму, відповідальності за збереження історико-культурного надбання, стала справжнім покликанням.

Історія подарувала нашому музею унікальну можливість відроджувати музейну справу, створюючи експозиції залів природи, археології та історії Запорізького краю на принципово нових європейських засадах. Запорізький обласний краєзнавчий чи не єдиний в Україні музей, який розпочав створювати нову експозицію в новому приміщенні 20 років тому одночасно із народженням нової держави — України.

Створення повноцінних стаціонарних музейних експозицій, які б задовольняли потреби всіх верств суспільства, потребує багаторічних колективних зусиль. Притаманні колективу Запорізького краєзнавчого музею високий професіоналізм та постійний поступ до історичної об'єктивності у поєднанні з патріотизмом і демократизмом забезпечують колективні успіхи на всіх напрямках музейної діяльності. Підтвердженням цього є висока оцінка суспільством надбань колективу музею.

Бажаю всім міцного здоров'я, сімейного тепла, щасливої долі, нових здобутків у справі розвитку музейної справи Запоріжжя!

Директор музею, доктор
історичних наук, професор

Георгій Шаповалов

ЗМІСТ

МУЗЕЄЗНАВСТВО

<i>Козыряцкая С. И.</i> Пивные бутылки пивоваренного завода Г. Г. Янцена из коллекции музея	7
<i>Чайка О. В.</i> Пополнение коллекции Запорожского областного краеведческого музея экспонатами по истории меннонитских колоний в 1999 — 2010 гг.	15
<i>Гольдин П. Е., Деркач Т. Г., Ерохина Л. А.</i> Ископаемые китообразные из коллекции Запорожского областного краеведческого музея	34
<i>Ярема-Винар О. С.</i> Дослідження та послідовність етапів консервації гобелена «Збирання манни» (кінець XVI ст.) з колекції Метрополітен-музею	41
<i>Яценко С. П.</i> Должностной знак земского участкового начальника	53
<i>Горбунова Н. М.</i> Дневник политрука 961 полка 274 стрелковой дивизии майора Слесаренко М. Н. из коллекции музея	58
<i>Тараненко С. В.</i> Створення експозиції «Наш край напередодні та в роки Другої світової війни»	64
<i>Водопьян В. В.</i> Космический скафандр из коллекции музея	69
<i>Шаповалов Г. І.</i> Печатка Олександрівської міської управи з колекції Запорізького краєзнавчого музею	73

АРХЕОЛОГІЯ

<i>Джос В. С.</i> Нові знахідки антропоморфних стел в долині р. Молочної	75
<i>Гаврилов А. В., Тощев Г. Н.</i> Два кургана епохи бронзи в Белозерском районе Херсонской области	78
<i>Буйских С. Б.</i> К проблеме изучения античной сероглиняной керамики Северного Причерноморья	96
<i>Тихомолова И. Р.</i> Сосуд с солярным знаком из Надпорожья	108

ІСТОРІЯ

<i>Петрова К. А.</i> Благодійна діяльність населення Південної України під час Кримської війни 1853 — 1856 рр. на сторінках «Одесского вестника»	113
<i>Приймак О. М.</i> Соціальне повсякдення південноукраїнської селянської родини періоду ринково-капіталістичної трансформації	121

Кравец Ю. П. Махновський командир Пантелеймон Каретников и его судьба	131
Ковтун Н. О. Санітарно-епідеміологічна ситуація в місті Запоріжжі в контексті розвитку міського господарства у 1920-х роках	142
Кривоший О. П. «Спогади про участь жінок в Громадянській війні та жіночому русі ...» як джерело до вивчення історії Південної України 1918 — 1924 років	155
Васильчук Г. М., Молдавська Т. І. Правовий статус обласних рад депутатів в оцінці радянських дослідників 1950 — 1980-х рр.	177
Щур Ю. І. Український націоналістичний рух 1920 — 1950-х рр. в Запорізькій області: історіографія проблеми	185
Завгородній Ю. Ю. Острів Хортиця у роботах М. Міллера і Д. Донцова (з нагоди двох ювілеїв)	194
Ляшко С. М. Спогади музейника на тлі спогадів «Здалека до близького» Василя Сокола	199
Мордовської М. М. Суднобудування на Півдні України останньої чверті XVIII ст.	203

РЕЦЕНЗІЇ

Лиман І. І. Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт / НАН України. Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського	217
--	-----

ІНФОРМАЦІЇ

Тоцев Г. М., Андрух С. І. Археологічній лабораторії ЗНУ — 25!	219
Косько Е. А. Запорізькому городському совету — 90 лет	223
Косько Е. А. III Всеукраїнський музейний фестиваль	226

ХРОНІКА

С Заслуженным Званием	229
Попандоуло З. Х. Тоцев Геннадий Николаевич	231
Тоцев Г. Н. Мурзин Вячеслав Юрьевич	233
Попандоуло З. Х. Тихомолова Ирина Романовна	234
Черноморец В. С. Ерохина Лариса Анатольевна	235
Заматаєва О. В., Михайлова Н. І. Світлої пам'яті Бориса Дмитровича Михайлова	237

Показчик статей, опублікованих у щорічнику «Музейний вісник» за 2001 — 2010 роки	241
---	-----

МУЗЕЄЗНАВСТВО

Козыряцкая С. И.

**ПИВНЫЕ БУТЫЛКИ ПИВОВАРЕННОГО ЗАВОДА
Г. Г. ЯНЦЕНА ИЗ КОЛЛЕКЦИИ МУЗЕЯ**

В развитии промыслов пивоваренное производство является одним из самых старейших. Давно появилась и пивная тара. Известно, что изначально пиво хранили в керамических сосудах и деревянных бочках. И только в первой половине XVIII в. в обиход входят стеклянные бутылки. В коллекции Запорожского областного краеведческого музея хранятся бутылки пивоваренного завода, основанного Генрихом Янценом в колонии Шенвизе. О них и об истории предприятия меннонитского пивовара пойдет речь в настоящей статье.

История развития пивоварения на территории города Александровска и его предместий мало изучена. При написании данной работы использованы, главным образом, материалы Государственного архива Запорожской области, а также справочная литература по Екатеринославской губернии. В ходе данной работы автору была оказана помощь в подборке материалов Дмитрием Владимировичем Назаренко, за что выражаем ему благодарность.

Самые ранние упоминания о наличии пивоварни в Александровске относятся еще к 1798 году. Она обозначена в экспликации к плану города этого времени [1, с. 15]. Первый пивоваренный завод на территории современной Запорожской области был основан в 1832 г. в меннонитской колонии Гальбштадт (г. Молочанск) поселянином Нейфельдом. По сведениям на 1864 г. среди заводов и фабрик Александровского уезда — 5 занимались пивоварением [2, сс. 111 — 112]. По данным списка предприятий на территории Александровского, Бердянско-го и Мелитопольского уездов, на 1894 г. их число значительно увеличилось. В 1889 г. появился пиво-медоваренный завод землевладельца А. Гейна в хуторе Гейнрихсталь Гуляйпольской волости Александровского уезда. В колонии Пришиб работали пивовары Шефер (с 1874 г.) и Дильшан (с 1890 г.), в М. Знаменке (г. Каменка-Днепровская) — Баранов (с 1888 г.), в г. Мелитополе — Богуславский и Ставицкий [3].

В 1866 г. в предместье г. Александровска, в меннонитской колонии Шенвизе поселянином-собственником Г. Г. Янценом в своей усадьбе был открыт пивоваренный завод. Предприятие быстро набирало оборот, и в 1881 г. его прибыль исчислялась уже суммой в 20 тыс. рублей, обслуживали производство 8 рабочих [4]. В 1887 г. — за 15 тыс. ведер пива в год получали прибыль в размере 18 тыс. рублей, работали на производстве в это время 6 человек [5, с. 578].

В 1897 г. Генрих Янцен для своего предприятия выстроил новое здание. 31 июля этого года он подает заявление в 5-е окружное акцизное управление с

уведомлением: «Желая устроить во вновь выстроенном доме пиво-медоваренный завод в селении Шенвизе, а старое здание завода уничтожить, имею честь просить Окружное Акцизное Управление сделать распоряжение о снятии печати с пиво-медоваренной посуды старого моего завода». А 11 октября 1897 г. заводчик сообщает в это же управление, что устройство его нового предприятия уже окончено и просит выдать распоряжение об измерении установленных там чанов и котлов [6, д. 68, лл. 1, 6]. И 15 октября окружным надзирателем акцизных сборов данная процедура была проведена, о чем был составлен протокол. В этом документе сохранилось описание завода. Приведем его ниже.

- «1) Завод принадлежит поселянину Генриху Генриховичу Янцену;
- 2) Завод огневой, строение каменное, крытое гонтом;
- 3) Солодовня помещается в особом здании в расстоянии 350 саж. от главного корпуса завода, в ней 2 чана для замочки, под одной сушильной одна печь;
- 4) Заторные чаны, пивоваренные котлы и прочая посуда для обработки припасов и нагревания воды, вливаемой в солод и сусло, находятся в главном здании. Затирание производится ручным способом с помощью предзатирательного аппарата;
- 5) Холодильное отделение размещается в 2-х этажах отдельного здания. Холодильных тарелок в верхнем этаже одна, во втором этаже особый холодильный аппарат Кемплера;
- 6) Собираемых чанов в заводе нет. Чан для отделения хмеля — один в главном здании завода;
- 7) Бродильных чанов 20 штук в нижнем этаже здания, где помещается холодильное оборудование и 7 штук в нижнем. Из этих чанов пиво передается в бочки;
- 8) Котел для медоварения — в главном здании завода в отдельном отделении;
- 9) Котел для нагрева воды, вливаемой в солод и сусло, бак для холодной воды, солододробилка — находятся в главном здании завода, верхний этаж;
- 10) Полоскание бочек производится горячей водой в складе пива — 5 сажень от завода, для чего в складе есть специальный котел для подогрева воды;
- 11) В главном корпусе также: насосы, передающие затор и пивное сусло из чана в чан, чан, отделяющий хмель, керосиновый двигатель, мастерская, медоваренный котел» [6, д. 68, лл. 17 — 17 об.].

Пивоваренный завод размещался в главном корпусе и трех отдельных зданиях, в первом из них были устроены: холодильное и «бродильное» отделения, 2 ледника для запасов пива, склад пива и отделение для мытья бочек. Во втором была установлена дробилка для ячменя, в третьем — квартира владельца и заводская контора.

Дела на предприятии вел сам владелец, он же исполнял обязанности управляющего, должность ответственного пивовара занимал брат Генриха Генриховича, Петр Янцен. Позже должность управляющего занял сын владельца завода — Яков Генрихович.

В городе, кроме пива производства завода Янцена, реализовывалась продукция и других предприятий, в частности екатеринославского пивного завода Товарищества «Наследники Ф. Ф. Боте», бывшего в то время базой для громадной торговой сети. Это общество имело монополию на торговлю пивом на станциях Екатерининской железной дороги, представительства и склады во всех круп-

ных городах Юга Украины. Оптовый склад пива этого предприятия работал и в Александровске [7, д. 11, л. б/н]. Тем не менее, несмотря на конкуренцию, продукция пивоваренного завода Янцена была востребована на территории Александровска и уезда. Об этом говорит немалое количество пивных лавок и трактиров, в которых велась реализация пива местного производства. По сведениям на 1909 г., пивная лавка Г. Янцена находилась в г. Александровске, на Базарной площади в доме Федорова [8, д. 11, л. 33]. Пивовар являлся владельцем многих торговых заведений и на территории Александровского и Екатеринославского уездов. Лавки располагались: в колонии Шенвизе на ул. Базарной в доме Шенвизского общества, на ул. Дачной в собственном доме Г. Янцена, где торговля осуществлялась лично владельцем. А в с. Гуляйполе в пивной лавке пивовара Янцена вел торговлю пивом крестьянин Наум Вакулинский [6, д. 8, л. 49]. В декабре 1893 г. Генрих Янцен получил промышленное свидетельство за № 1204 на 1894 год на право продажи пива, меда и портера в своей пивной лавке в с. Григорьевке Покровской волости [6, д. 8, л. 4]. Содержалась пивоваром лавка и в самом волостном центре. По сведениям на 1914 г. в с. Беленьком Екатеринославского уезда Генрих Янцен владел двумя пивными лавками, которые располагались в домах Е. Галкина и С. Белого [7, д. 34, л. б/н]. Александровскими городскими властями внимательно регулировались вопросы открытия питейных заведений. Согласно постановлению Александровской городской управы от 17 октября 1907 г. пивные лавки не могли открываться ближе 40 саж. от молитвенных домов, кладбищ, больниц, богаделен, учебно-воспитательных заведений, школ, детских приютов, а также казенных винных лавок. Дополнительно был составлен и проект постановления о внутреннем устройстве пивных лавок, открываемых в г. Александровске. В нем было оговорено 25 пунктов по наружному и внутреннему обустройству таких питейных заведений и о продаже пива, меда и портера.

Завод Г. Г. Янцена, как и все предприятия с подобным родом деятельности, состоял в ведомстве окружного акцизного управления. Представителями этого контролирующего органа проводилась проверка состояния посуды на предприятии, измерение ее объемов и велся регулярный осмотр весов и гирь. Связано это было с размерами акцизного сбора, который, согласно законодательству, рассчитывался по весу использованного в заторе солода. Масса этого продукта

Рекламный плакат пивоваренного завода Г. Янцена

в обязательном порядке указывалась заводчиками в заявлениях, подаваемых в управление. На основании такого заявления промышленнику выдавалось свидетельство, в котором указывалась дата производства продукции и прописывались все его этапы. Проверка качественных показателей солода производилась в техническом комитете Главного управления неокладных сборов и казенной продажи питей в Петербурге, куда высылались отобранные на заводе пробы солода.

Процесс производства пива на заводе Янцена в архивных документах описывается следующим образом: «До начала затора в водоваренном котле нагревается вода. В 6 часов утра начинается затор (солод поступает в заторный чан № 4, проходя предварительно предзаторный аппарат). Далее в чане смешивается солод с горячей водой. После этого из заторного чана затирающийся солод поступает в затороварочный котел № 3 и оттуда посредством центробежного насоса опять возвращается в заторочный чан, таким образом, происходит круговорот заторной массы. Продолжительность этого процесса зависит от качества солода (обычно продолжается около часа). Затем часть заторной массы отваривается в затороварочном котле № 3 и по отварке опять таким же круговоротным образом интенсивно смешивается с оставшейся в заторном чане массой, и если после этого осахаривание заторной массы достигнуто, то вся масса для выделения сусла поступает посредством центробежного насоса в фильтрационный чан № 2, а если осахаривание не достигнуто, то смотря по надобности заторная масса отваривается в затороварочном котле, перемешивается в заторном чане № 4 до трех раз и поступает в фильтрационный чан. Соответственно этого продолжительность работы увеличивается на 2 — 3 часа. Из фильтрационного чана № 2 сусло поступает в сусловой котел № 1, где переваривается с хмелем до 3 часов.

Нормальное время работы:

Затирание солода — с 6 до 6 ½ часов утра.

Отварка заторной массы — с 6 ½ до 8 часов утра.

Поступление заторной массы в фильтрационный чан — в 8 ½ утра.

Окончание фильтрации в 3 ½ часа пополудни.

Начало отварки сусла в сусловом котле с хмелем в 2 часа и окончание пивоварения в 4 часа.

Спуск сусла из сусловаренного котла производится не ранее 4 ¼ часов пополудни» [7, д. 34, л. 3].

В производственном процессе на предприятии Янцена производилось по одному затору в сутки. (Затор — смесь дроблёных зернопродуктов, предназначенных для затиранья с водой). Причем, на каждый такой затор затрачивалось по 70 пудов солода. Выход экстракта составлял от 60 до 65 %. На один затор расходовалось — 280 пудов ячменного солода и 120 фунтов хмеля [6, д. 133, л. 43 об.]. Для охлаждения напитков еще в декабре 1889 г. пивоваром был приобретен холодильный аппарат [6, д. 4, л. 294]. Процесс пивоварения в среднем занимал 5, медоварения — 2 суток [6, д. 133, л. 18]. На заводе варили известные тогда сорта пива — мартовское, пильзенское, венское и портер. Производство меда Янцен начал через 33 года после открытия завода. 15 февраля 1899 г. владелец подал заявление в акцизное управление о намерении варить мед на своем предприятии и с просьбой произвести измерение вновь установленного котла в варочном отделении. В начале марта эта процедура состоялась, и заводчиком был запущен процесс медоварения. Емкость котла для медоварения на заводе Г. Г. Янцена составляла 10 ведер [6, д. 4, л. 42].

Необходимо отметить, что объемы производства на пивоваренном заводе в Шенвизе были достаточно впечатляющими. В 1914 — 1915 гг. в запасниках предприятия было учтено по 8 030 ведер готового пива, в 1916 г. — 7 664 ведра. Запасы пива помещались в бочки объемом 300 — 500 ведер каждая [7, д. 68, л. б/н].

В сентябре 1914 г., Генрих Янцен был отозван из запаса на действительную службу и ответственным лицом на заводе, управляющим делами в пивных лавках и трактирах с этого времени стал брат владельца Петр Генрихович. Это право ему предоставлялось доверенностью, оформленной еще в июне 1906 г. александровским нотариусом П. П. Плаксой [7, д. 34, л. б/н]. И после отъезда собственника предприятия, производство на заводе Г. Г. Янцена было отлажено и не прекращалось, до введения сухого закона. В конце 1914 г. представителем окружного акцизного управления на предприятии для проверки было произведено вскрытие автоматических весов, а заводчику, как и всем пивоварам, было предложено соблюдать температурно-влажностный режим для их хранения. В противном случае предполагались выплаты издержек и несение ответственности. Все запасы пива владельцам предприятий было разрешено распродать в торговые заведения. Отсутствие владельца, исходя из архивных сведений, не было длительным. В 1916 г. Генрих Генрихович вновь лично ведет дела своего предприятия. Нам, к сожалению, не удалось выяснить, по какой причине именно в это время Янцен принимает решение закрыть свою пивоварню. Вероятнее всего, этому способствовала сложная политическая и экономическая ситуация в обществе. Так или иначе, но в сентябре этого же года владельцем было подано заявление в Екатеринославское губернское управление о закрытии своего пивоваренного завода. Вследствие этого заявления участковому надзирателю акцизных сборов было поручено снять с пивоваренной посуды все знаки обеспечения, изъять и передать на хранение в александровский казенный винный склад весы, а запасы пива опечатать и сдать по акту на хранение владельцу завода. После чего было предписано один экземпляр акта передать управляющему губернского управления, и только после этого пивоварня Г. Янцена должна была быть исключена из «инвентаря заводов». И 16 сентября все необходимые процедуры были проведены, о чем были составлены соответствующие документы [7, д. 68, л. б/н]. Следующее заявление Г. Г. Янценом было написано 10 июля 1917 г., в нем идет речь о безвозвратной ликвидации предприятия. В итоге, в присутствии владельца предприятия «13 июля 1917 г. участковым надзирателем 7-го участка Екатеринославского Акцизного управления Бондаревым, контролером Вальяно, прапорщиком из управления Военного начальника Груенко и представителями Александровского совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов Лассманом и Мушкой было произведено уничтожение запасов пива на бывшем пивоваренном заводе Генриха Генриховича Янцена в г. Александровске». Для охраны были выставлены 8 человек из Волжского казачьего полка во главе с урядником Чугуевским. После ликвидации запасов пива был составлен акт: «... всего в подвале насчитывалось более 7 тысяч ведер пива ... пиво было вылитое и смешано с водой на пол подвала, после чего насосом откачано в ставок, прилегающий к дому» [7, д. 68, л. б/н].

Так прекратил свое существование пивоваренный завод, основанный в нашем городе 145 лет назад. Напоминает о его существовании интересная коллекция фирменных пивных бутылок, собранная в Запорожском краеведческом музее.

Стеклянная бутылка сто лет назад несла интересную информацию не только о содержащемся в ней пиве. На ней изображались название фирмы, награды

знаки предприятия, место разлива и другие полезные сведения. Литые бутылки, наравне с этикетками и товарными знаками, должно было быть обязательно зарегистрировано в Департаменте торговли и мануфактур. Чтобы получить разрешение (свидетельство) на использование того или иного клейма, этикетки или товарного знака, нужно было подать прошение, заплатить установленную пошлину и предоставить рисунок знака, выполненный тушью. Если клеймо, знак, этикетка удовлетворяли всем предъявляемым к ним требованиям, то Департамент выдавал просителю охранное свидетельство на срок от 1 до 10 лет. Однако, право на товарный знак, этикетку или клеймо было бессрочным. Оно передавалось по наследству вместе с предприятием.

Производство Янцена не могло остаться незамеченным на общеимперском рынке. На пивных бутылках завода изображена коллекция медалей и наград, что говорит об активном участии фирмы в промышленных выставках. Эти мероприятия были действенным средством контроля качества пива. К сожалению, на данном этапе исследования, автору не удалось установить происхождение и название этих наград. Однако, изображение одной круглой медали из восьми напоминает знак, которым награждались участники Парижской Всемирной выставки 1900 г. Принимал ли участие Янцен в этой выставке, и было ли его пиво отмечено этой наградой, установить, пока нам не удалось. Но, зная об активном участии в ней Российской империи, этого нельзя и исключить.

Публикуемых экспонатов основного фонда насчитывается 12. Все они были обнаружены на территории г. Запорожья за период с 1960 по 1982 гг. Бутылки можно поделить на несколько групп. По дизайну — на 4, по цвету — на 3, по размеру и месту производства — на 2 группы по каждому параметру.

В России до революции 1917 г. пиво продавали в узких бутылках из темного стекла. Не была исключением и тара александровского пивзавода. Все публикуемые бутылки толстостенные. Название компании, место производства и наградные знаки предприятию изображены на стекле. На доньшках бутылок отлиты начальные буквы завода-изготовителя и ёмкость бутылки, выраженная в частях ведра.

Интересным является тот факт, что тара для разлива александровского пива изготавливалась на двух стекольных предприятиях. Об этом свидетельствуют клейма на доньшках бутылок.

Первый тип клейма выглядит как аббревиатура — Бр. Б. Принадлежал знак Анопинскому заводу, основанному в 1814 г. Яковом Ивановичем Барсковым на его собственной земле в пустоши Онопинской близ деревни Жары в 60 км от г. Владимира. Завод с 1823 г. принадлежал сыновьям Якова Барскова — Прокофию и Дмитрию. Это было мощное промышленное предприятие. К 1914 г. основной капитал торгового дома Барсковых составлял более 100 000 тысяч рублей, на Анопинском заводе трудилось более 200 рабочих, выпускали штофы, бутылки и другую посуду.

Второй производитель бутылок обозначен тремя буквами — Д. Б. З. Этот товарный знак принадлежал Донецкому бутылочному заводу общества «Донецких стекольных и химических заводов», построенному в 1897 году близ с. Константиновки Бахмутского уезда, в с. Сантуриновке.

Отдельно хотелось бы сказать о стоимости тары для пива в конце XIX — начале XX вв. Согласно прејскуранту Знеберской бутылочной фабрики, стоимость ста пивных бутылок составляла: 7 руб. 50 коп. — классических, 7 руб. 80 коп. — рейнвейной формы и самыми дорогими были бутылки в форме усеченного конуса — по 8 руб. [9].

Рис. 1

Бутылка (В — 1901) (рис. 1, 1). Единственный экземпляр в коллекции — из темно-зеленого стекла. Форма рейнвейная. Бутылка цилиндрическая, высотой 33 см, с высоким узким горлышком, диаметром — 2,5 см. Завершается выступающим венчиком, ширина которого — 1 см. Поверхность стенок бутылки гладкая, в центре — рельефное изображение товарного знака. По кругу, выделенная двумя бортиками, надпись — ПИВОВАРЕННЫЙ (ошибка — прим. авт.) ЗАВОДЪ АЛЕКСАНДРОВСКЪ, в центре, в два ряда — ГЕНРИХА ЯНЦЕНА. Доньшко у бутылки вогнутое. Его диаметр — 6,5 см, на стекле обозначен знак завода-производителя — Д. Б. З., под ним указана ёмкость — / 200 (вероятно, — 1/20, что составляет двадцатую часть ведра или 0,615 л — прим. авт.). Экспонат пополнил коллекцию в 1980 г., был обнаружен в доме, предназначенном под снос, по ул. Московской.

Подобны по форме и месту производства, еще три пивные бутылки (В — 477, 2078, ЗКМ — 3279). Их можно выделить в отдельную группу по дизайну (рис. 1, 2). Две из них — светло-коричневого (В — 2078, ЗКМ — 3279), одна — темно-коричневого (В — 477) цвета. Поверхности их гладкие, высота — 34 см. Отличает этот тип выразительная рельефная композиция. В нижней части в четыре ряда надпись: ПИВОВАРЕННЫЙ ЗАВОДЪ Г. Г. ЯНЦЕНЪ АЛЕКСАНДРОВСКЪ. Над ней изображены 8 наград и медалей одинакового диаметра — 2,5 см. В центре — две награды на прямоугольных лентах с ромбовидным узором. Одна в виде восьмилепестковой розетки, другая — крестовидная. Обе расположены вертикально. По обе стороны от наград, вертикально — по три настольных медали, внахлест. 4 из них — с антропоморфными изображениями, 2 — с геометрическим и растительным орнаментами. Диаметр дна каждой бутылки — 7 см, дно углубленной формы. В его центральной части указание ёмкости (дробью) — 1/20. Над этой цифрой, по кругу, аббревиатура производителя — Д. Б. З. Обнаружены все экспонаты в 1960, 1973 и 1980 гг. Бутылки с номерами В — 477 и ЗКМ — 3279 были подарены музею

жителями города М. В. Гавришевым и В. Я. Лагутенко. Экспонат с инвентарным номером В — 2078 был обнаружен сотрудниками краеведческого музея в доме, предназначенном под снос, по ул. Московской.

Интересно оформлена еще одна группа пивных бутылок темно-коричневого цвета (В — 67, 152, 1902, Этн — 201) (рис. 1, 3). Их высота — 34 см. Бутылки имеют форму усеченного конуса, нижняя часть стенки и основание горлышка — ребристые. Центральная часть — гладкая, с рельефным изображением, описанным выше, несколько меньшего размера. Дно слегка вогнутое, его диаметр — 8 см. В центре рельефное изображение в два ряда — Бр. Б. и 1/20. Горлышко диаметром 2,5 см, венчик выпуклый. Его ширина на разных бутылках колеблется от 1 до 1,5 см. Экспонаты были переданы музеем Голубничим И. Т. в 1969 г.; Баклаженко В. в 1970 г.; Столбинской А. И. в 1973 г. Бутылка с инвентарным номером В — 1902 была обнаружена сотрудниками краеведческого музея, как и ряд других, в доме по ул. Московской.

Среди публикуемых экспонатов можно выделить еще одну группу. Это бутылки, которые имеют классическую форму. Все образцы темно-коричневого цвета (Этн — 7, В — 726, В — 1899, В — 2970) (рис. 1, 4). Высота бутылок — 28 см. Поверхность стенок гладкая. С одной стороны — рельефное фирменное изображение. Дно вогнутое, его диаметр — 7 см. В центре рельефные клейма в два ряда — Бр. Б. и 1/20. Два экспоната были переданы в 1967 и 1975 гг. заведующей отделом музея Складанной М. И., один — из партии, собранных в доме под снос в 1980 г., последний — поступил от Шашель З. В. в 1982 году.

Итак, разнообразие описанных в статье музейных экспонатов, свидетельствует об активной деятельности янценовской пивоварни на территории нашего края на протяжении второй половины XIX — начала XX вв. Подтверждением этому являются и изученные нами архивные документы того времени. По праву Генриха Янцена можно назвать основоположником пивного дела в г. Александровске. После ликвидации его завода этой промышленной отрасли не существовало в нашем городе до 1946 года.

Библиография

1. Очерки истории Запорожья (Александровска до 1921 г.) / [сост. Натанов Э. С.]. — Запорожье : РИП Выдавэць, 1992. — 128 с. : илл.
2. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. — Екатеринослав, 1864.
3. Орлов П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики. Сост. по офиц. сведениям деп. торговли и мануфактур. [По сведениям за 1890 г., доп. сведениями за 1893 и 1894 гг.] / П. А. Орлов, С. Г. Будагов. — Спб., 1894.
4. Орлов П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и вел. кн. Финляндским. Материалы для фабрично-заводской статистики. Сост. по офиц. сведениям деп. торговли и мануфактур. [По сведениям за 1879 г.] / П. А. Орлов. — Спб., 1881.
5. Орлов П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского. Материалы для фабрично-заводской статистики. Сост. по офиц. сведениям деп. торговли и мануфактур. Изд. 2-е, испр. и значит. доп. [По сведениям за 1884 г.] / П. А. Орлов. — Спб., 1887.

6. ГАЗО, ф. 27, оп. 1.
7. ГАЗО, ф. 28, оп. 1.
8. ГАЗО, ф. 24, оп. 1.
9. Акционерное общество Мальцовских заводов. Иллюстрированный прейскурантъ Знеберской бутылочной фабрики. — 1911 г.

Козыряцкая С. И.

Пивні пляшки пивоварного заводу Г. Г. Янцена з колекції музею

У статті, на матеріалах Державного архіву Запорізької області, висвітлюється історія пивного підприємства Генріха Янцена, заснованого у 1866 р. у передмісті Олександрівська, менонітській колонії Шенвізе. В роботі описані 12 пивних пляшок цього заводу із колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею.

Koziryatska S. I.

Beer bottles of brewery of G. G. Yancena from collection of museum

In the article, on materials of the Record office of the Zaporozhia area, history of beer enterprise of Henry Yancena, founded in 1866 in the suburb of Oleksandrivska, menonite colony of Shenvize lights up. 12 beer bottles of this factory are in-process described from collection of the Zaporozhia regional museum.

Чайка О. В.

ПОПОЛНЕНИЕ КОЛЛЕКЦИИ ЗАПОРОЖСКОГО ОБЛАСТНОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ ЭКСПОНАТАМИ ПО ИСТОРИИ МЕННОНИТСКИХ КОЛОНИЙ В 1999 – 2010 ГГ.

Среди представителей многих национальных и конфессиональных групп, которые приняли участие в колонизации земель Юга Украины в конце XVIII — первой половине XIX в., особое место занимают меннониты. По происхождению они были фризами и фламандцами, приверженцами одного из течений анабаптизма, зародившегося в Голландии в XVI в. В этой стране сторонников Менно Симонса преследовали за их религиозные убеждения, поэтому они переехали в Пруссию, где им предоставили земли. У меннонитов существовала традиция, по которой земельный надел семьи наследовался только одним из сыновей. Поэтому с ростом населения в меннонитских поселениях стало не хватать земли.

В конце XVIII в. Российское правительство решило привлечь к колонизации своих южных земель, присоединенных к империи в результате русско-турецких войн, европейцев, имеющих опыт в области сельского хозяйства. Предложение принять участие в этом проекте получили и обитатели Пруссии. Естественно, желание переселиться возникло у безземельной группы меннонитов, не имевших возможности обзавестись своим участком в этом регионе. В России им обещали выделить по 65 десятин земли на семью, средства на переселение, строевой лес, налоговые льготы, освобождение от воинского постоя и воинской повинности, что было очень важно для меннонитов, так как они были пацифистами. Колонистам предоставляли свободу вероисповедания. Первоначально местом поселения

были избраны низовья р. Днепра. Но когда переселенцы достигли о. Хортицы, им предложили остаться здесь. Земли в этой местности были намного хуже обещанных, но меннонитам, получившим средства на переезд и не имевшим земли в Пруссии, пришлось согласиться. Они основали в 1789 г. свои поселения, объединенные в Хортицкий меннонитский округ [1, с. 40]. Правительство планировало создать здесь крепкие хозяйства. Но в короткий срок сделать это не удалось, так как земельные наделы были нарезаны в полном объеме, а обещанные ссуды, строевой лес поступали с опозданием. Своих средств у переселенцев не было. Все 228 семей были бедны. Новые колонисты прибывали из Пруссии и в последующие годы. С 1793 по 1796 г. сюда перебрались еще 118 семейств. Это были уже более зажиточные люди. Они привезли с собой лошадей, крупный рогатый скот, им своевременно выплатили ссуду. Вначале переселенцам выделяли наделы на казенных участках, а когда они были исчерпаны, правительство стало приобретать земли у окрестных помещиков. Но и это не решило проблему, в начале XIX в. встал вопрос об организации меннонитских колоний в другом районе. Для этого отвели участки на р. Молочной. Здесь были поселены в 1803 г. 150 семейств, за три года к ним прибавилось еще 212 семей, а до 1820 г. к ним присоединились еще 350 семей. В 1804 г. колонии этого региона были объединены в Молочанский меннонитский округ, куда переселили и избыточное население Хортицкого округа. Решением правительства от 20 февраля 1804 г. к въезду в Россию стали допускать лишь «порядочных хозяев», то есть тех, кто имел не менее 300 гульденов капитала. Поэтому колонисты этого округа смогли в более короткие сроки создать рентабельные хозяйства [2, сс. 27, 29].

Меннонитам было предоставлено самоуправление. Общее собрание (сход) избирало сельский приказ, состоящий из старшины и 2 – 3 заседателей. Один из членов приказа участвовал в принятии решений окружного схода. Органы власти следили за «благочином в колониях», за своевременной уплатой налогов.

В большинстве своем меннониты были рачительными хозяевами, бережно относились к земле. Этому способствовал постоянный контроль. Если на чьем-либо участке был обнаружен беспорядок, по решению схода у нерадивого хозяина землю могли отнять и передать ее безземельной семье [3, с. 120]. В земледелии меннониты обязательно соблюдали севооборот, совершенствовали орудия труда. В полях выращивали озимую и яровую пшеницу, рожь, овес, ячмень, картофель [3, с. 127]. Значительное развитие получило тонкорунное овцеводство, коневодство. На юге была акклиматизирована привезенная меннонитами молочная ост-фризландская корова. Благодаря им эти животные были разведены во всем регионе [3, сс. 131 – 132].

Обязательным для меннонитов было выращивание фруктовых и тутовых деревьев. Благодаря колонистам в степи появились лесонасаждения. Все работы в лесничествах выполняли молодые мужчины-меннониты призывного возраста, получившие право прохождения альтернативной службы. Из них были сформированы так называемые лесные команды, содержащиеся за счет налога, который платили все колонисты мужского пола в возрасте от 14 до 60 лет [2, с. 46]. В имении известного меннонита Иоганна Корниса выращивали и табак. В XIX в. хозяйства меннонитов были самыми доходными на Юге Украины.

Состоятельные меннониты уже не довольствовались полученными наделами и начали покупать земли у окрестного населения. Среди них появились крупные землевладельцы, такие как Корнис, владевший 5 864 дес. земли, Мар-

тенс — 3 369 дес., Янцен — 3 318 дес., Шредер — 3 000 дес., Классен — 1 300 дес. [4, с. 20]. В то же время из 2 751 семьи в Молочанском округе в 1841 г. землей владели только 1 033 семейства. Поэтому в 1845 г. были созданы дочерние колонии, объединенные в Мариупольский меннонитский округ [5, с. 18].

Безземельные меннониты направляли свои усилия на развитие ремесел. Сельское хозяйство требовало обеспечения орудиями труда. В колониях открывали мастерские по ремонту сельскохозяйственных орудий, позже на их базе были созданы заводы сельскохозяйственного машиностроения. Продукция заводов Леппа и Вальмана, Коппа, Гильдебрандта и Присса, выпускавших плуги, сеялки, веялки, буккеры, молотилки, прессы, пользовалась спросом не только в регионе, но и по всей территории Российской империи [6, сс. 104 – 105]. Широкую популярность приобрели повозки меннонитских мастеров, особенно тачанки. Для переработки зерна в колониях строили ветряные, водяные, а позже и паровые мельницы, открывались маслобойни. Наличие залежей глины позволило открыть кирпичные и черепичные заводы. Производство доступных строительных материалов способствовало изменению внешнего облика меннонитских колоний — деревянные и глинобитные постройки заменялись кирпичными.

Духовными центрами меннонитов были церкви, которые строились в традициях западноевропейской архитектуры. В духовной сфере у колонистов не было единства. В этом религиозном течении существовали разные направления [7, сс. 134 – 142]. Большое внимание меннониты уделяли благотворительности. На их пожертвования строились и содержались больницы, богадельни, лечебницы для душевнобольных, приюты.

Со времени создания первых поселений меннониты занимались обучением грамоте детей. Первоначально роль учителя исполнял грамотный член общины, чаще всего ремесленник, который, выполняя свою обычную работу, параллельно обучал чтению, счету детей односельчан. В начале XIX в. в колонии Орлово начало действовать «Общество друзей школы» под руководством Иоганна Корниса. В 1820 г. здесь открыли училище для подготовки учителей для меннонитских начальных школ. Постепенно учебные заведения были открыты во многих колониях. С 1842 г. действовало центральное меннонитское училище в колонии Хортица, а с 1873 г. — в Гнаденфельде [2, с. 70]. В Гальбштадте и Хортице открыли женские прогимназии. Все предметы преподавались на родном для колонистов немецком языке. К концу XIX в. во всех колониях были выстроены добротные каменные школьные здания.

Несмотря на многонациональное окружение, меннониты сохраняли свой язык, культуру, традиции. В последней четверти XIX в. в России распространились антинемецкие настроения. Это сказалось и на отношении к меннонитам. В это время император Александр III начал проводить русификаторскую политику, которая коснулась и колонистов. Их школы были переданы в ведение министерства народного просвещения. С 1888 г. преподавание всех предметов, кроме закона божьего и немецкого языка, велось на русском языке.

Начало XX века усугубило ситуацию. В период I мировой войны, несмотря на то, что меннониты были лояльно настроены по отношению к Российскому государству, участвовали в создании лазаретов, несли службу в санитарных батальонах, выполняли военные заказы на своих заводах, их причисляли к пособникам Германии. Меннониты написали специальную работу «Кто такие меннониты», в которой доказывали свое голландское происхождение. Но отношение общества

не меняло даже то, что основная масса меннонитов, проживавших здесь, имела российское гражданство. В России в период войны был принят ряд законов, которые лишали собственности немецкое население. Ограничивалось и использование немецкого языка, переименовывались населенные пункты. В г. Александровске городские власти воспользовались ситуацией, чтобы лишить меннонитов земельных наделов, полученных ими в конце XVIII в. в колониях Остров Хортица, Шенвизе, Кичкас [8].

В период гражданской войны зажиточные меннонитские колонии страдали от постоянных реквизиций, многие жители этих населенных пунктов погибли от рук махновцев. Сложившаяся ситуация привела к тому, что меннониты, которые были пацифистами по убеждениям, взяли в руки оружие и создали отряды самообороны. Не все колонисты приняли советскую власть и проводимую ею политику — продразверстку, раскулачивание, коллективизацию. В 20-е гг. XX в. они массово иммигрировали из страны, а те, кто остался, пострадали от репрессий в 30-е годы.

С началом Великой Отечественной войны меннониты вместе со всем немецким населением СССР были причислены к потенциальным пособникам фашистов и подлежали депортации в Сибирь и Казахстан. Но всех вывезти не успели из-за быстрого продвижения немецких войск. Часть тех, кто оставался на оккупированной территории, осенью 1943 г. покинули ее (кто добровольно, кто принудительно). А оставшиеся здесь были депортированы после освобождения юга Украины советскими войсками. Мытарства этих людей продолжались и после войны. Указом Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 г. депортированным народам запрещалось возвращаться на прежние места жительства. В меннонитские села еще в 1944 г. были поселены жители западных областей Украины.

В послевоенный период было сделано все, чтобы люди забыли о тех, кто сделал так много для развития экономики нашего региона — все населенные пункты, в которых проживали меннониты и немцы, были переименованы, историей меннонитов не занимались исследователи, в музейных экспозициях об этой группе колонистов едва упоминалось. Только в 1972 г. были сняты ограничения 1948 г. по выбору места жительства. Но экономически это никак не подкреплялось. Поэтому вернулись в наш регион немногие меннониты.

В 1991 г. Украина обрела статус независимого государства. В стране активизировалась деятельность национально-культурных обществ, у людей появилось желание как можно больше узнать об истории и традициях своих предков. Поэтому, организованная в 1994 г. в Запорожском областном краеведческом музее выставка «Этнографические клады Запорожья», оказалась очень своевременной. Здесь были представлены основные национальные и религиозные группы, принявшие участие в заселении края. Среди них были и меннониты. Материальными свидетелями их жизни в регионе стали бытовые вещи, поступившие в музей в послевоенный период и, долгие годы, не относимые к истории меннонитов (столовые приборы, часы-ходики, пивные кружки, книги). Работая с архивными материалами, публикациями первой половины XX в. мы понимали, что роль меннонитов в истории развития экономики и культуры края раскрыта недостаточно и требует дальнейшего изучения. В начале 90-х гг. у историков все еще сохранялась традиция объединять меннонитов и немцев колонистов общим понятием — «немцы».

Стремление сотрудников нашего музея расширить круг вопросов из истории меннонитов, раскрываемых в экспозиции, было поддержано профессором университета г. Торонто Харви Диком, с которым мы познакомились в конце 90-х годов. В процессе общения возникла идея проведения международной научной конференции «Меннониты в царской России и Советском Союзе». В рамках этого мероприятия было запланировано открыть одноименную выставку в Запорожском областном краеведческом музее с участием ряда меннонитских организаций Канады, США, Днепропетровского исторического музея, Омского государственного историко-краеведческого музея (Россия), Государственного архива Запорожской области. Во время подготовки к выставке в начале 1999 г., сотрудники Запорожского музея, вместе с Х. Диком, осуществили ряд поездок в Запорожский, Токмакский, Черниговский районы, побывав в бывших меннонитских колониях Хортицкого и Молочанского меннонитских округов. В Запорожском районе мы познакомились с Б. Леткеманом, который стал нашим гидом в поездках, Г. Винсом, помогавшем в сборе экспонатов.

Мы встречались с меннонитскими семьями, вернувшимися из Казахстана и Сибири и вновь поселившимися в местах обитания их предков. В поисках экспонатов мы посещали дома, ранее принадлежавшие меннонитам, в которых доньше сохранились отдельные предметы быта, мебель первых хозяев. В результате этих экспедиций мы не только дополнили коллекцию музея новыми экспонатами, но и получили свидетельства очевидцев проводимой в 40-е годы XX в. депортации меннонитов, узнали о горькой участи разрушенных войной семей. Люди говорили о событиях, о которых молчали многие годы. В г. Запорожье в это время уже действовала религиозная община меннонитов. Автор неоднократно посещала ее собрания, познакомилась с членами общины, которые прониклись идеей создания выставки и дополнили коллекцию нашего музея вещами, долгие годы хранившимися в семьях. Мы очень благодарны А. Ф. Пеннер, которая передала нам образцы вышивок из своей семьи и активно помогала в сборе экспонатов к выставке. Интересный комплекс поступил в музей от двух сестер из семьи Редкоп. Они сумели сохранить предметы мебели, прялку, различные предметы быта. Часть этих вещей были подарены музею, часть куплены благодаря Харви Дику. Тиссен Э. Г. передала нам полотняное полотенце начала XX века, хранившееся в ее семье. Интересно, что память о меннонитах была жива все это время и в семьях украинцев, которые проживали рядом. От Шевченко Н. Я. поступили деревянный игрушечный буфет и скалка, которые по легенде принадлежали семье Унгер. Герасименко З. Ю. передала в музей детскую колыбель-качалку. Спустя годы в меннонитских семьях о музее не забыли, в 2010 г. от В. О. Пеннера мы получили в подарок кофейную чашку с блюдцем, ручную мельничку и щетку с совочком для уборки обеденного стола.

Собранные за последние 13 лет экспонаты можно разделить на несколько групп.

Черепица

Черепица (В — 4256 (1 — 2) прямоугольная, рифленая. На лицевой стороне в тесте обозначены фамилии владельцев завода «Пеннеръ и Вибе» и место дислокации завода — «Канцеровка». Красная глина, обжиг, заводское производство. Размеры изделия — 38 x 24 x 4 см. Найдена в с. Широком Запорожского района (бывшая колония Нейендорф). Датируется концом XIX — началом XX в. Поступила в музей в 1999 г. в количестве двух штук (рис. 1, 1).

Рис. 1. Черепица меннонитских заводов:
1 – Пеннера и Вибе, 2 – Фризена и К°, 3 – Вильмса

Черепица (В – 4729) прямоугольная, рифленая. На лицевой стороне в тесте обозначено название завода «Фризен и К» и место расположения завода «Гальбштадт». Красная глина, обжиг, заводское производство. Размеры черепицы – 36,5 x 21,5 x 4,5 см. Датируется началом XX в. Поступила в музей в 2010 г. (рис. 1, 2).

Черепица (В – 4779) прямоугольная, рифленая. На лицевой стороне в тесте обозначено клеймо производителя «А. А. Вильмс» и место расположения завода «Петерсгагенъ близъ Гальбштадта». Красная глина, обжиг, заводское производство. Размеры черепицы 34 x 22 x 4,2 см. Найдена в пгт. Кушугум. Датируется концом XIX – началом XX в. Поступила в музей в 2011 г. (рис. 1, 3).

Орудия труда

Кукурузная молотилка (Вр. хр. – 739) изготовлена на заводе земледельческих машин Б. Д. Шульца в с. Павловке Хортицкой волости. Корпус деревянный, имеет форму параллелепипеда, стоит на четырех ножках. Верхняя часть выполнена в виде деревянного корытца, в центре которого имеется круглое отверстие с трубой, направленной вниз под углом и предназначенной для подачи кукурузы к рабочему механизму. Молотилка приводится в движение вручную вращением железной рукояти на боку агрегата. С противоположной стороны прикреплено большое колесо. Рабочий механизм размещен внутри деревянного корпуса. В нижней части торцевой стороны имеется отверстие, из которого под углом ссыпается зерно кукурузы. Над ним – подвижная чугунная деталь в форме низкого цилиндра, прикрепленного к железной полосе. Над рукоятью нанесена надпись с обозначением завода-производителя. Размеры изделия – 83,5 x 78 x 36 см. Молотилка датируется началом XX в. Найдена в 1999 г. в Запорожском районе. Передана в музей Б. Леткеманом (рис. 2).

Рис. 2. Молотилка кукурузная

Трепало – приспособление для трепания конопли (В – 4251). Изготовлено из дерева. Ножками служат два бруска квадратного сечения. В каждом бруске по три пазы. В пазы вставлены доски, которыми бруски соединены между собой. К доскам при помощи деревянного штыря прикреплена рукоять, представляющая собой доску со сквозной прорезью по длине, соответствующей

Рис. 3. Трепало

размерам горизонтальных досок. Входя в пространство между досок, рукоять мнет коноплю, уложенную на это приспособление. Орудие изготовлено кустарным способом. Размеры орудия – 83 x 28,5 x 8 см. Найдено в с. Долинском Запорожского района (бывшая колония Остервик). Датируется концом XIX – началом XX в. (рис. 3).

Чесалка (В – 4268) для растительного волокна изготовлена из дерева. Рабочая часть широкая, с закругленными боками, окована железной пластиной с зубьями. Ручка удлиненная, обтекаемой формы. Кустарное производство. Размеры орудия – 22 x 16 x 5 см. Датируется концом XIX в. Передана в музей жительницей г. Запорожья Бодровой (Редекоп) З. Я. в 1999 г. (рис. 4).

Самопрялка (В – 4271) горизонтальная деревянная. В основании узкая доска со скругленными концами, на которую крепятся две из трех точеных ножек прялки. Под острым углом, в той же плоскости, к этой доске при помощи кожаных полос и декоративных гвоздей крепится педаль, состоящая из соединенных между собой трех коротких досочек. Верхние концы ножек входят под углом в пазы толстой доски трапециевидной формы с выступом в узкой части. Она расположена под наклоном. На широком конце под углом крепятся две точеные детали, стоящие вертикально.

Рис. 4. Чесалка

Рис. 5. Самопрялка

Между ними на оси находится колесо с точеными спицами, соединенное с педалью. В верхней части доски крепится конструкция с веретеном, катушкой и рогулькой. Соединительные детали точеные. Ремни отсутствуют. Размеры – 82 x 72 x 51 см. Передана в 1999 г. жительницей г. Запорожья Жировой (Редекоп) Л. Я. (рис. 5).

Ножницы (В – 4272) для прорезывания петель изготовлены из железа. Концы заострены. На расстоянии 2,5 см от острия рабочая поверхность резко срезана во внутрь. Нижняя часть изогнута. Кольца овальной формы. Заводское производство, на ножницах клеймо производителя – «Kattarina». Изготовлены в Германии. Размеры – 11 x 4,5 см. Переданы в музей жительницей г. Запорожья Жировой (Редекоп) Л. Я. в 1999 г. Датируются концом XIX в. (рис. 6).

Рис. 6. Ножницы

Мебель

В меннонитских колониях мебель изготавливали столяры — простую традиционную для обычных меннонитских семей и резную, более сложной конструкции, по заказам состоятельных жителей городов и помещиков. Мебель мастеров-краснодеревщиков меннонитских колоний пользовалась большой популярностью.

Диван (шлафбанк) изготовлен из светлого дерева, тонированного в два цвета (В — 4278). Углы спинки закруглены. Подлокотники выгнуты наружу. Сидение откидное на петлях. Под ним — ящик для постельного белья. Спинка дивана и передняя панель ящика филенчатые, украшены изображением букетов роз. Размеры дивана — 200 x 78,5 x 61 см. Датируется концом XIX в. Шлафбанк найден в с. Квитковом (бывшая колония Паства) Черниговского района. Передан музею Х. Диком в 1999 г. (рис. 7).

Рис. 7. Шкаф для одежды и шлафбанк из колонии Паства

Шкаф для одежды (В — 4275), двухдверный, филенчатый, изготовлен из дерева, тонированного в два цвета. Карниз волнообразный с высшей точкой в центре. В нижней части расположены два выдвижных ящика. Дверки и ящики украшены орнаментом из тонких линий и цветочными композициями. Внутри шкафа расположены подвижные вешалки. Размеры — 203 x 126 x 46 см. Датируется концом XIX в. Найден в с. Квитковом (бывшая колония Паства) Черниговского района. Передан музею Х. Диком в 1999 г. (рис. 7).

Шкаф посудный (В — 4279) изготовлен из дерева, окрашен в темно-коричневый цвет. Состоит из двух частей. Нижняя часть — двухдверная тумба с выдвижным ящиком над ней и полками внутри. В верхней части застеклены боковые стенки и открывающаяся на петлях передняя дверка. По ребрам шкаф украшен

точеными колонами с резьбой в верхней части. Размеры — 220 x 85 x 44 см. Датируется концом XIX — началом XX в. Найден в г. Запорожье. Передан музею Х. Диком в 1999 г. (рис. 8).

Диван деревянный (В — 4276), окрашен в черный цвет. Сидение прямоугольной формы. Ножки фигурные. Подлокотники выгнуты наружу. Спинка и верхняя часть передних ножек соединены точеными перекладинами. Центр спинки фигурный. Размеры — 176 x 88 x 56 см. Датируется началом XX века. Найден в г. Запорожье. Принадлежал семье Редеккоп. Передан музею Х. Диком в 1999 г. (рис. 9).

Табурет деревянный (В — 4277). Сидение изготовлено из двух досок прямоугольной формы, скрепленных с оборотной стороны поперечными планками, к которым под углом прикреплены четыре ножки цилиндрической формы. Доски сидения скреплены через интервал, в центре вырезано отверстие овальной формы. Табурет окрашен светлой масляной краской желтовато-коричневатого оттенка. Размеры — 44 x 42,5 x 29,5 см. Датируется началом XX в. Принадлежал семье Редеккоп. Найден в г. Запорожье. Передан в музей Х. Диком в 1999 г. (рис. 10).

Рис. 8. Шкаф посудный

Рис. 9. Диван деревянный

Рис. 10. Табурет деревянный

Шкаф плательный деревянный, двухдверный (В — 4261). Окрашен масляной краской светло-коричневого цвета, имитирующей фактуру дерева. Внутри расположены подвижные вешалки, прикрепленные к задней стенке. Верхняя часть шкафа выполнена в виде выступающего фигурного карниза. Над дверцами в центре — рельефная накладка в виде двух птиц, повернутых клювами друг к другу. Углы шкафа закруглены. Дверцы и боковые стенки филленчатые. Размеры — 200 x 128 x 57 см. Датируется началом XX в. Найден в г. Запорожье на территории бывших колоний Хортица — Розенталь. Передан музеем Роменской Л. С. в 1999 г. (рис. 11).

Рис. 11. Фрагмент декора шкафа

Люлька-качалка детская изготовлена из дерева (В — 4260). Ножки в виде изогнутых полозьев прикреплены поперечно ближе к торцевым частям. От них под углом поднимаются два бруска, сходящиеся в центре днища. Днище прямоугольное. От него под углом поднимаются стенки трапециевидной формы. По верху торцевых стенок и примыкающих к ним частей боковых, наращены бортики, которые ограничивают углы и фигурным срезом сходят до уровня стенок. В торцевых частях бортика вырезаны сквозные отверстия в форме прямоугольников с закругленными углами. На боковых стенках закреплены металлические штыри со шляпками. Детали изделия соединены между собой при помощи шипов и пазов. Люлька выкрашена масляной краской желтовато-коричневатого цвета. Ее размеры — 90 x 43 x 42 см. Предмет датируется концом XIX в. Найден в г. Запорожье на территории бывших колоний Хортица — Розенталь. Передан музеем Герасименко З. Ю. в 1999 г. (рис. 12).

Диван (шлафбанк) изготовлен из дерева (В — 4259). Ножки фигурные, переходящие в отогнутые наружу подлокотники. Спинка прямая со скругленными

Рис. 12. Люлька-качалка

Рис. 13. Шлафбанк

углами, филленчатая. Внутренняя поверхность боковых стенок с филенкой. Сидение жесткое черного цвета, открывается на петлях. Под ним расположен ящик для хранения белья. На древесине остатки краски бежевого цвета. В центре пространства, ограниченного филенкой, нанесен растительный орнамент. Размеры дивана — 193 x 80 x 58,5 см. Предмет датируется концом XIX в. Найден в с. Долинском (бывшей колонии Остервик) Запорожского района. Передан в музей Б. Леткеманом в 1999 г. (рис. 13).

Изделия из дерева

Буфет игрушечный изготовлен из дерева (В — 4263). Нижняя часть представляет собой выступающую тумбу с филленчатыми дверками. Внутри тумбы располагаются полки. В верхней части дверки застеклены, внутри — полки. Изделие окрашено красно-коричневой масляной краской. По легенде игрушка

принадлежала детям семьи Унгер. Размеры игрушки — 89 x 50,5 x 26 см. Буфет датируется началом XX в. Найден в г. Запорожье. Передан в музей в 1999 г. Шевченко Н. Я. (рис. 14).

Рис. 14. Буфет игрушечный

Рис. 15. Шкатулка

Шкатулка деревянная (Вр. хр. — 737). Выполнена в виде параллелепипеда. Соединение деталей шиповое. Поверхность тонированная, темно-коричневая. Крышка открывается на двух петлях. Ее наружная часть представляет собой рамку более светлого цвета, обрамляющую стеклянную поверхность черного цвета с монограммой — А. R. В написании букв использованы голубой, бежевый, серебристый цвета. Размеры шкатулки — 29 x 20,5 x 15 см. Датируется началом XX в. Найдена в г. Запорожье. Передана в музей Шмакиной О. А. в 1999 г. (рис. 15).

Кухонная утварь, посуда

Скалка деревянная (В — 4264). Выточена на токарном станке. Рабочая часть цилиндрической формы. Ручки обтекаемой формы. На одной из них отверстие для подвешивания. По легенде вещь принадлежала семье Унгер. Размеры скалки — 40 x 8,5 см. Предмет датируется началом XX в. Скалка найдена в г. Запорожье. Передана в музей в 1999 г. Шевченко Н. Я.

Вафельница чугунная литая (В — 4252). Представляет собой два диска соединенных между собой петлеобразным креплением. Первый диск на внутренней стороне имеет углубления в виде пяти сердечек с выступами по всей поверхности. Второй диск имеет такие же сердечки, края которых в виде округлых лепестков

Рис. 16. Вафельница

входят в форму верхнего диска при закрывании. В форму заливается тесто. Вафельница закрывается, помещается в проем плиты в специальное кольцо соответствующего диаметра. Для этого с двух сторон вафельницы имеются специальные выступы, позволяющие переворачивать вафельницу для пропекания вафель с обеих сторон. Кольцо отсутствует. Диаметр изделия — 25 см. Датируется концом XIX — началом XX в. Найдена вафельница в с. Долинском (бывшей колонии Остервик) Запорожского района. Поступила в музей в 1999 г. (рис. 16).

Вафельница чугунная литая (В — 4285). Описание соответствует предыдущему. Имеется в наличии кольцо для размещения вафельницы в круглом отверстии плиты. Диаметр кольца — 31,5 см. Найдена в г. Запорожье. Принадлежала семье Редеккоп. Передана в музей Х. Диком в 1999 г.

Банка цилиндрической формы с крышкой (В — 4286). Изготовлена из картона. На боковой поверхности двухстрочная надпись по вертикали на немецком языке. По легенде в ней хранили молотый кофе в семье Редеккоп. Размеры изделия — 16 x 10 см. Датируется первой половиной XX в. Найдена в г. Запорожье. Передана в музей Х. Диком в 1999 г. (рис. 17).

Рис. 17. Банка картонная

Тарелка керамическая круглой формы (В — 4262). Поверхность изделия рельефная, выполнена в виде плетённой лозы с виноградными листьями и ягодами на дне. Покрыта поливой коричневого цвета. Диаметр тарелки — 25 см. Датируется началом XX века. Найдена в г. Запорожье (территория бывших колоний Хортица — Розенталь) в 1999 г. Передана в музей Роменской Л. С. (рис. 18).

Рис. 18. Тарелка керамическая

Чашка кофейная с блюдцем (В — 4730 (1 — 2)). Дно чашки круглое. От него, на 1,5 см расширяясь, поднимается тулово, образуя ребро. Затем, постепенно сужаясь, тулово поднимается к венчику. Сбоку от венчика отходит ручка, крепящаяся вторым концом к ребру. Наружная поверхность чашки декорирована по периметру изображением роз розового и малинового цветов.

По венчику нанесена неровная золотистая полоса. Блюдце круглой формы, центральная часть углубленная. Декорировано так же как чашка. На дне блюдца — клеймо зеленого цвета с изображением орла. Под ним расположены полукругом буквы — St PM. Ниже — неразборчивые надписи. На дне чашки изображение красного цвета — «8». Размеры чашки: высота — 5,8 см, диаметр венчика — 5

см, диаметр дна — 4 см. Размеры блюдца: диаметр — 12 см, диаметр дна — 6 см. Изделия датируются началом XX в. Найдены в г. Запорожье. Переданы в музей Пеннером В. О. в 2010 г. (рис. 19).

Мельничка ручная для помола кофе и специй (В — 4732). Изготовлена из штампованной жести в форме параллелепипеда. Нижняя грань откидывается на завесах, с внутренней стороны имеет по периметру высокие бортики и служит накопителем размолотого продукта. Боковые грани сверху и снизу имеют горизонтальные

Рис. 19. Чашка кофейная с блюдцем

Рис. 20. Мельничка ручная

рельефные полосы, по центру — много вертикальных. В центре верхней грани расположен резервуар для зерен с мелющим механизмом. Снаружи он прикрыт крышкой в виде полусферы, часть которой открывается на завесе. В центре сферы закреплен стержень, соединенный с механизмом. На нем — ручка с деревянной фигурной рукояткой. Размеры изделия — 11 x 11 x 9,5 см. Датируется началом XX в. Найдена в г. Запорожье. Передана в музей Пеннером В. О. в 2010 г. (рис. 20).

Рис. 21. Совок и щетка

Совок и щетка — приспособление для уборки обеденного стола (В — 4731 (1 — 2)). Совок жестяной, штампованный с латунным покрытием, изготовлен в форме трапеции. Нижняя широкая часть имеет ровный край, округлые углы. Боковые стороны вогнуты, орнаментированы. Верхняя часть фигурно отогнута наружу, имеет три отверстия и является ручкой. Украшена рельефным орнаментом из фруктов и ягод. Щетка выполнена в форме серпа. Основа изготовлена из дерева, покрытого снаружи жестяной с латунным покрытием штампованной пластиной. На пластине — рельефный орнамент в виде плодов и ягод. Щетина крепится к деревянной основе. Размеры совка — 21,2 x 20 см. Размеры щетки — 29 x 3,5 x 3,4 см. Изделия датируются концом XIX в. Найдены в г. Запорожье. Переданы в музей Пеннером В. О. в 2010 г. (рис. 21).

Изделия из ткани

Салфетка (Этн – 576) изготовлена из хлопчатобумажной ткани белого цвета. Имеет прямоугольную форму. По ткани вышивка нитками красного цвета стебельчатым швом и гладью. В центре салфетки изображена женщина в платье, фартуке, остроконечном чепце и деревянных башмаках, раскатывающая скалкой

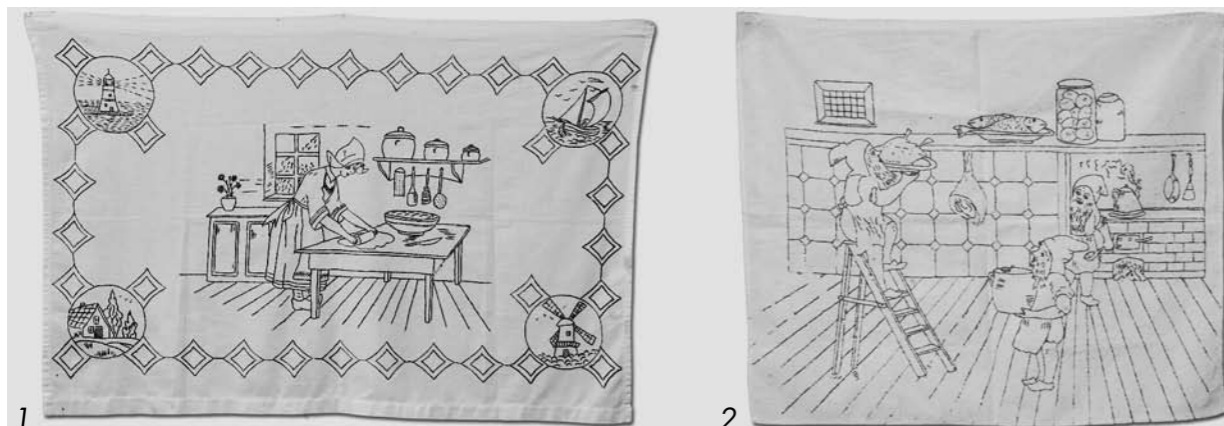

Рис. 22. Салфетки

тесто на столе. Фигура расположена на фоне изображения окна, кухонной мебели и утвари. По периметру салфетки вышит орнамент из ромбов. В углах — медальоны круглой формы с изображением маяка, лодки, крестьянского дома под черепичной крышей и мельницы. Размеры салфетки — 89 x 59 см. Изготовлена в семье Пеннер. Датируется первой половиной XX в. Найдена в г. Запорожье. Передана в музей Пеннер А. Ф. в 2001 г. (рис 22, 1).

Салфетка (Этн – 703) прямоугольной формы изготовлена из хлопчатобумажной ткани белого цвета. По ткани вышивка красными нитками тонким швом. На салфетке вышиты фигуры трех гномов в колпачках на фоне кухонного интерьера. На печи стоит кофейник, в верхней части композиции изображены две рыбы на тарелке, рядом — банки с соленьями, ниже — окорок. Слева — гном, стоящий на лестнице. На блюде он держит курицу. В центре — гномы с глиняным горшком и с ложкой. Размеры салфетки — 63,5 x 52,5 см. Изготовлена в семье Пеннер. Датируется первой половиной XX в. Найдена в г. Запорожье. Передана в музей Пеннер А. Ф. в 2010 г. (рис. 22, 2).

Рис. 23. Полотенце

Полотенце (В – 4273) изготовлено из полотна белого цвета. На концах — белая мережка и кружево, вязанное крючком. На одном конце вышита крестом красными и черными нитками монограмма — HD. Полотенце изготовлено Еленой Ивановной Дик (в девичестве Фрезе) в 10-е годы XX в. Размеры — 240 x 46 см. Найдено в г. Запорожье. Передала Тиссен Э. Г. в 1999 г. (рис. 23).

Для выставки 1999 г. в Канаде были изготовлены копии мужской (рис. 24) и женской (рис. 25) одежды меннонитов начала XX в. Они были переданы в музей Х. Диком в 2000 г.

Рис. 25. Костюм мужской

Рис. 26. Костюм женский

Пиджак (Вр. хр. — 766) мужской изготовлен фабричным способом из шерстяной ткани темно-серого цвета. Однобортный, с закругленными бортами и полками. В нижней части пол — прорезные карманы с клапанами. Пиджак застегивается на четыре плоские пуговицы темно-серого цвета. Рукав прямой с намеченными тремя не прорезанными петлями. В нижней части каждого рукава пришито по одной пуговице. По спине по центру проходит шов, завершающийся в нижней части разрезом. Подкладка выполнена из подкладочной ткани черного цвета. Внутренние карманы потайные, располагаются со стороны борта, из белой ткани. Застегиваются мелкими пуговицами. Размер — 50-й.

Брюки (Вр. хр. — 765) мужские изготовлены из шерстяной ткани черного цвета. Покрой прямой. Пояс и гульфик на плоских пуговицах черного цвета. Размер — 50-й.

Сорочка мужская (Вр. хр. — 767) изготовлена из хлопчатобумажной ткани светло-серого цвета. Воротник — стойка. Сорочка застегивается на пуговицы сиреневатого оттенка. На груди слева — накладной карман. Размер — 50-й.

Блуза женская (Вр. хр. — 768) изготовлена из шерстяной ткани черного цвета. Bluza на кокетке, воротник-стойка из черного бархата. От кокетки слева и справа по груди заложены по четыре вертикальные складки. Застежка на кокетке из трех пуговиц. Рукав прямой. Размер — 48-й.

Юбка женская (Вр. хр. — 769) изготовлена из шерстяной ткани черного цвета прямого силуэта. По подолу проходит горизонтальная складка. По бокам заложены глубокие вертикальные складки. Пояс из черного бархата. Размер — 48-й.

Макет населенного пункта

Макет меннонитской колонии Нейендорф (ныне с. Широкое Запорожского района) изготовлен из дерева, пенопласта, оргстекла (Вр. хр. — 770). На макете обозначен рельеф местности, русло реки Томаковки, дороги, планировка улиц, расположение домов, места садов и лесонасаждений. Макет помещен в светлый деревянный футляр, закрыт колпаком из оргстекла. Размеры изделия — 189 x 97,3 x 38 см. Изготовлен в Канаде. Передан музею Х. Диком в 2000 г.

Фотографии

Фотография команды Джекенлынской дачи Ново-Бердянского казенного лесничества 1914 г. (Вр. хр. — 738). В центре верхней части размещены фотографии президента Д. И. Классена, лесничего П. М. Сивицкого, эконома Г. И. Дика, помощника Ф. К. Прокопенко. Выше — дата «1914». Рядом и ниже расположены изображения 120 мужчин-меннонитов в военной форме, проходивших альтернативную службу в лесной команде. Внизу в центре фотография меннонитов на фоне строения и леса. Верхние углы фотографии украшены орнаментом, по обе стороны надпись: «Команда Джекенлынской Дачи Ново-Бердянск. Каз. лесничества». В нижних углах изображены деревья. Фотография помещена на картонное паспарту. Передана в музей Шмакиной О. А. в 1999 г.

Коллекция фотографий связанных с историей проживания меннонитов на территории нашего края значительно пополнилась в 2004 г. Меннониты США и Канады собрали фотоматериалы в архивах, библиотеках, центрах изучения меннонитов, у частных лиц — Руди Фризена, Джона Конрада, Бруно Пеннера, Пола Тейвза, Вальтера Унгера и сделали их копии. Комплекс из 139 фотографий составил выставку к 200-летию основания Молочанского меннонитского округа и был подарен нашему музею организатором выставки Полом Тейвзом. Фотографии размером 30 x 20 см помещены в паспарту светло-серого цвета. Представленные материалы раскрывают разные аспекты жизни меннонитов.

Для меннонитов очень важны были семейные отношения, они строго соблюдали традиции, много внимания уделяли воспитанию детей. Фотографии запечатлели моменты самых важных событий: свадьбы Элизабет Штобе и Дитриха Берга из колонии Шенау в 30-е годы XX в. (Всп. фото ист. — 2942), Марии Банманн и Якова Федерату из Гальбштадта в 1890 г. (Всп. фото ист. — 2945), Якова и Лены Эпп в 1917 г. (Всп. фото ист. — 2947), Анны и Герхарда Вибе из Тигена в 1900 г. (Всп. фото ист. — 3052). На некоторых снимках изображены дети: Вилли Вибе играющий на скрипке, рядом с ним — Гайне Вибе и мальчик Коля (Всп. фото ист. — 2441). В колонии Гальбштадт проживала семья Ремпель. Их потомки сохранили фотографии Анны Ремпель (в девичестве Винс) с дочерьми Ритой и Гертой (Всп. фото ист. — 2963) и отдельное фото девочек 1907 г. (Всп. фото ист. — 2943). О школьной жизни детей рассказывают изображения учащихся школы для девочек в колонии Тиге — Орлово 1910 г. (Всп. фото ист. — 2951), учащихся центральной школы в Александркроне на экскурсии в Крыму (Всп. фото ист. — 2939). В 1910 г. молодые люди из колонии Гальбштадт сфотографировались у дома Я. Дика (Всп. фото ист. — 2952). 1914 годом датируется фото девушек М. Федерату и трех сестер Дик (Всп. фото ист. — 2944). Большим уважением у меннонитов пользовался Иоганн Корнис (1789 — 1848 гг.), много сделавший для экономического и культурного развития колоний. Фото с рисованного портрета И. Корниса работы Тобиаса дает представление о внешнем облике этого человека (Всп. фото ист. — 3055).

Сохранилось изображение памятника на могиле И. Корниса в колонии Орлово (Всп. фото ист. — 2950).

Важную роль в жизни меннонитов играла церковь. Культовые сооружения были просторными, добротными. Их возводили в традициях западноевропейской архитектуры. Это были церкви в колониях Руднервейде (Всп. фото ист. — 2965), Гнаденфельд (Всп. фото ист. — 2966), Рюккенау (Всп. фото ист. — 3074), Орлово (Всп. фото ист. — 2971), Шензее (Всп. фото ист. — 2972), Ней-Гальбштадт (Всп. фото ист. — 2973), Петерсгаген (Всп. фото ист. — 2978, 3070), Александрволь (Всп. фото ист. — 3072). На выставке были представлены фотографии служителей церкви Б. Хардера (1832 — 1884 гг.) — священника, учителя, поэта (Всп. фото ист. — 3069) и Г. Хюберта (1810 — 1895 гг.) — старейшины меннонитской братской церкви (Всп. фото ист. — 3071).

В населенных пунктах меннонитов существовала линейная планировка улиц. На открытке 1905 г. помещен вид улицы колонии Ней-Гальбштадт (Всп. фото ист. — 2968), на изображении 1910 г. — главной улицы колонии Орлово (Всп. фото ист. — 3050). Сохранилось много изображений различных архитектурных сооружений. Это жилые дома Н. Федерату и И. Тиссена в колонии Гальбштадт 1915 и 1910 гг. (Всп. фото ист. — 2955, 3001), Я. Дика и П. Шмидта в колонии Штайнбах (Всп. фото ист. — 2957, 2962), И. Ридигера и Г. Гамма в колонии Блюмштайн 1910 г. (Всп. фото ист. — 2958, 2969), усадьба в колонии Гамберг 1905 г. (Всп. фото ист. — 2959), Г. Вайна в колонии Блюменорт 1885 г. (Всп. фото ист. — 3047), Г. Классена и Ф. Мартенса 1900, 1905 гг. в Рюккенау (Всп. фото ист. — 3048, 3049), Д. Классена в имении Пригорье 1905 г. (Всп. фото ист. — 3068). В качестве примера обустройства территории рядом с домом можно привести фотографии 1909 и 1900 гг. цветника в саду имения Пригорье (Всп. фото ист. — 2954), сада Г. Пеннера в колонии Гросвейде (Всп. фото ист. — 2961).

В меннонитских поселениях строились добротные здания — волостных управ в Гнаденфельде, Гальбштадте (Всп. фото ист. — 2974, 2975), почты в Гальбштадте (Всп. фото ист. — 2967). Особое внимание уделялось строительству школьных зданий. Среди них школа в Александркроне 1908 г. (Всп. фото ист. — 2993), школа для девочек в Тиге — Орлове 1907 г. (Всп. фото ист. — 2997), сельская школа в Альгонау 1910 г. (Всп. фото ист. — 2998), центральная школа в Гнаденфельде 1863 г. (Всп. фото ист. — 2999), сельская школа в Розенорте 1895 г. (Всп. фото ист. — 3000), сельская школа в Маргенау 1840 г. (Всп. фото ист. — 3058), школа для девочек в Ней-Гальбштадте 1910 г. (Всп. фото ист. — 3059), центральная школа для девочек в Орлове 1914 г. (Всп. фото ист. — 3060), центральная школа в Ней-Гальбштадте 1905 г. (Всп. фото ист. — 3063). Остались в истории и изображения учителей, работавших в этих учебных заведениях. На одном из фото (Всп. фото ист. — 2992) запечатлены учителя, принимавшие участие в работе конференции учителей-меннонитов Молочанского округа в 1902 г., на другом (Всп. фото ист. — 2996) — Совет директоров и преподаватели коммерческого училища в Ней-Гальбштадте. В меннонитских колониях уделяли внимание и больным детям. В Тиге была открыта школа для глухонемых детей (Всп. фото ист. — 2994, 2995, 3061).

Оказание медицинской помощи, подготовка медицинского персонала, строительство больниц осуществлялось тоже на средства колонистов. В музей поступили фотографии учащихся школы сестер милосердия «Мория» 1910 и 1914 гг. (Всп. фото ист. — 2990, 3016), больниц в Вальдгейме, Мунтау, Орлове (Всп. фото ист. — 3017, 3064, 3066, 3020), лечебницы для душевнобольных «Бета-

ния» в колонии Кронсвейде 1910 и 1915 гг. (Всп. фото ист. — 3019, 3018), медицинского персонала больницы в Орлово (Всп. фото ист. — 3022). Лечение больных в меннонитских колониях осуществлялось на высоком уровне. Об этом было хорошо известно не только местному населению, но и раненым солдатам русской армии, которых выхаживали в развернутых здесь лазаретах в период Крымской войны. В этот период меннониты помогали войскам продовольствием, организовывали его подвозку в Крым. В благодарность меннонитам в колонии Ней-Гальбштадт был установлен памятник (Всп. фото ист. — 2940). Для ухода за одинокими стариками и детьми сиротами создавались специальные заведения: дома для престарелых в Рюккенау и Курушанах (Всп. фото ист. — 3021, 3024), детский дом в Гроссвейде (Всп. фото ист. — 3062).

Благосостояние меннонитов основывалось на их трудолюбии, рационализме, умении вложить средства в ту отрасль, которая принесет доход. Главное занятие колонистов — земледелие отражено в ряде снимков: полевые работы в поле близ Альтонау (Всп. фото ист. — 2976, 2988, 3014), урожай тыкв (Всп. фото ист. — 2977), молотба с помощью каменной молотилки (Всп. фото ист. — 2981), сельскохозяйственные работы в имении Федерату (Всп. фото ист. — 2986, 2987). Проживая в окружении представителей разных народов, меннониты заимствовали у них опыт разведения домашних животных в степной зоне, занимались селекцией. Поэтому и в животноводстве достигли значительных успехов. Свидетельством тому стали снимки крупного рогатого скота и овец из имения Штайнбах (Всп. фото ист. — 2980), молочной фермы в колонии Блюменорт (Всп. фото ист. — 2989, 3011, 3013).

Меннониты не только выращивали сельскохозяйственные культуры, но и перерабатывали их. В амбарах Я. Дика в имении Штайнбах хранились запасы зерна (Всп. фото ист. — 2975). В конце XVIII в. строились мельницы раннего типа (Всп. фото ист. — 2938), позже голландского типа (Всп. фото ист. — 2979). Мельницы принадлежали П. Дику в Тиге (Всп. фото ист. — 2982), Г. Валле в Шензее (Всп. фото ист. — 2983), Нейфельду в Вальцгейме (Всп. фото ист. — 2984), Вильмсу в Гальбштадте (Всп. фото ист. — 2985). Я. Вилмсу принадлежала фабрика по производству крахмала (Всп. фото ист. — 3012). В Молочанском меннонитском округе в начале XX в. работал ряд предприятий. Среди них: кирпично-черепичный завод в колонии Ладекоп (Всп. фото ист. — 3006), завод по изготовлению повозок и карет в колонии Блюмштайн (Всп. фото ист. — 3007), машиностроительная компания Нойфельда (Всп. фото ист. — 3009), моторостроительный завод Г. Шредера в Гальбштадте (Всп. фото ист. — 3010). В 1911 г. в Гальбштадте существовала мастерская по ремонту и продаже автомобилей «Опель» (Всп. фото ист. — 3008). Занимались меннониты и торговлей. Сохранились изображения магазинов Тиссена 1910 г. и потребсоюза 1905 г. в Гальбштадте (Всп. фото ист. — 3001, 3002). Здесь же существовало и кредитное общество (Всп. фото ист. — 3003).

Благодаря фотограммам начала XX в. сохранились фотосвидетельства прохождения меннонитами альтернативной службы в Старобердянском лесничестве (Всп. фото ист. — 3025, 3026, 3027) и в санитарных формированиях (Всп. фото ист. — 3028, 3029), интересных событий — наводнения 1915 г. в колонии Гальбштадт (Всп. фото ист. — 2960, 3067).

Революция и гражданская война нанесли меннонитским колониям невосполнимый урон. Человеческие и экономические потери поставили колонии на грань выживания. На снимках послереволюционного периода запечатлены братская могила жертв махновцев 1919 г. в колонии Блюменорт (Всп. фото ист. — 3030),

группа бойцов отряда самообороны (Всп. фото ист. — 3031). В период голода 1922 г. на помощь единоверцам пришли меннониты Северной Америки и Европы. Они присылали одежду, продукты питания, организовали 162 кухни, где кормили голодающих. Фотографии 1922 г. рассказывают об этих событиях (Всп. фото ист. — 3032, 3033). В 1921 г. был получен в подарок трактор «Фордзон» (Всп. фото ист. — 3036). В 1924 г. многие меннониты, не смирившиеся с новыми условиями жизни, в поисках лучшей доли решили эмигрировать из СССР. Отъезд происходил с железнодорожной станции в колонии Лихтенау (Всп. фото ист. — 3037, 3038). Путь этих людей был очень трудным — Кавказ, Турция, Франция, а уже оттуда в Америку. Часто только отдельные члены многочисленных семей достигали места назначения.

Позже в Молочанском округе, как и во всей стране, были созданы колхозы, ставшие еще одной страницей в жизни меннонитов (Всп. фото ист. — 3034, 3035). Две фотографии посвящены событиям 1943 г., когда часть меннонитов покинула эту территорию вместе с отступающими немецкими войсками (Всп. фото ист. — 3040, 3041).

Меннониты, выехавшие много лет тому назад из Украины и их потомки, сохранили память об этих местах. Они приезжают сюда. В г. Молочанске открыли меннонитский центр, который занимается гуманитарными вопросами (Всп. фото ист. — 3042). В селе Кутузовке (бывшая колония Петерсгаген), отреставрировали здание церкви (Всп. фото ист. — 3043), в с. Балковом (бывшая колония Фюрстенвердер) в 2004 г. было построено новое здание церкви (Всп. фото ист. — 3044). В память о важных событиях в их жизни на территории Запорожской области меннонитами были установлены памятники к 200-летию основания колоний Молочанского меннонитского округа, меннонитам-жертвам махновцев, меннонитам жертвам репрессий.

Основная масса экспонатов, поступивших в Запорожский областной краеведческий музей за эти годы, размещена в постоянно действующих экспозициях и выставках. Надеемся, что наша коллекция по этой теме будет пополняться и позволит раскрыть новые страницы жизни меннонитов в регионе.

Библиография

1. Рождественский А. Южнорусский штундизм / А. Рождественский. — СПб., 1889.
2. Бондарь С. Д. Секта меннонитов в России / С. Д. Бондарь. — Петроград, 1916. — 207 с.
3. Герсиванов. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Таврическая губерния / Герсиванов. — СПб., 1849. — Т. XI. Ч. 2. — 307 с.
4. Рейнмарус А. Под гнетом религии (немцы колонисты СССР и их религиозные организации) / А. Рейнмарус, Г. Фризен. — М. — Л., 1931.
5. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Екатеринославская губерния — СПб., 1850. — Т. XI. Ч. 4. — 260 с.
6. Чайка О. В. История заводов Леппа и Вальмана в Екатеринославской губернии / О. В. Чайка // Музейний вісник. — 2002. — № 6. — С. 99 — 108.
7. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.) / [под ред. С. И. Бобылевой]. — Днепрпетровск : Арт-Пресс, 1999. — 232 с.

8. Чайка О. В. Принятие законов о ликвидации немецкого землевладения в России в 1915 году и его последствия для острова Хортицы / О. В. Чайка // Музейный вiсник. — 2008. — № 8. — С. 105 — 118.

Чайка О. В.

Поповнення колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею експонатами з історії менонітських колоній в 1999 – 2010 рр.

В статті надаються головні моменти історії перебування менонітів на території сучасної Запорізької області, інформація про експонати, які були зібрані за останні одинадцять років, про місця знахідок та осіб, що сприяли поповненню колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею.

Chayka O. V.

Addition to collection of the Zaporozhia regional museum by exhibits from history of mennonite colonies in 1999 – 2010

In the article the main moments of history of stay of menonitiv are given on territory of the modern Zaporozhia area, information about exhibits which were collected for the last eleven years, about the places of finds and persons which was instrumental in addition to collection of the Zaporozhia regional museum.

Гольдин П. Е., Деркач Т. Г., Ерохина Л. А.

ИСКОПАЕМЫЕ КИТООБРАЗНЫЕ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ ЗАПОРОЖСКОГО ОБЛАСТНОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

На территории Украины ископаемые китообразные представлены большим числом находок, однако многие из них мало изучены. Наиболее древние из них известны с эоцена [1, с. 12, 21]. Большинство же находок датируются сарматским ярусом неогена.

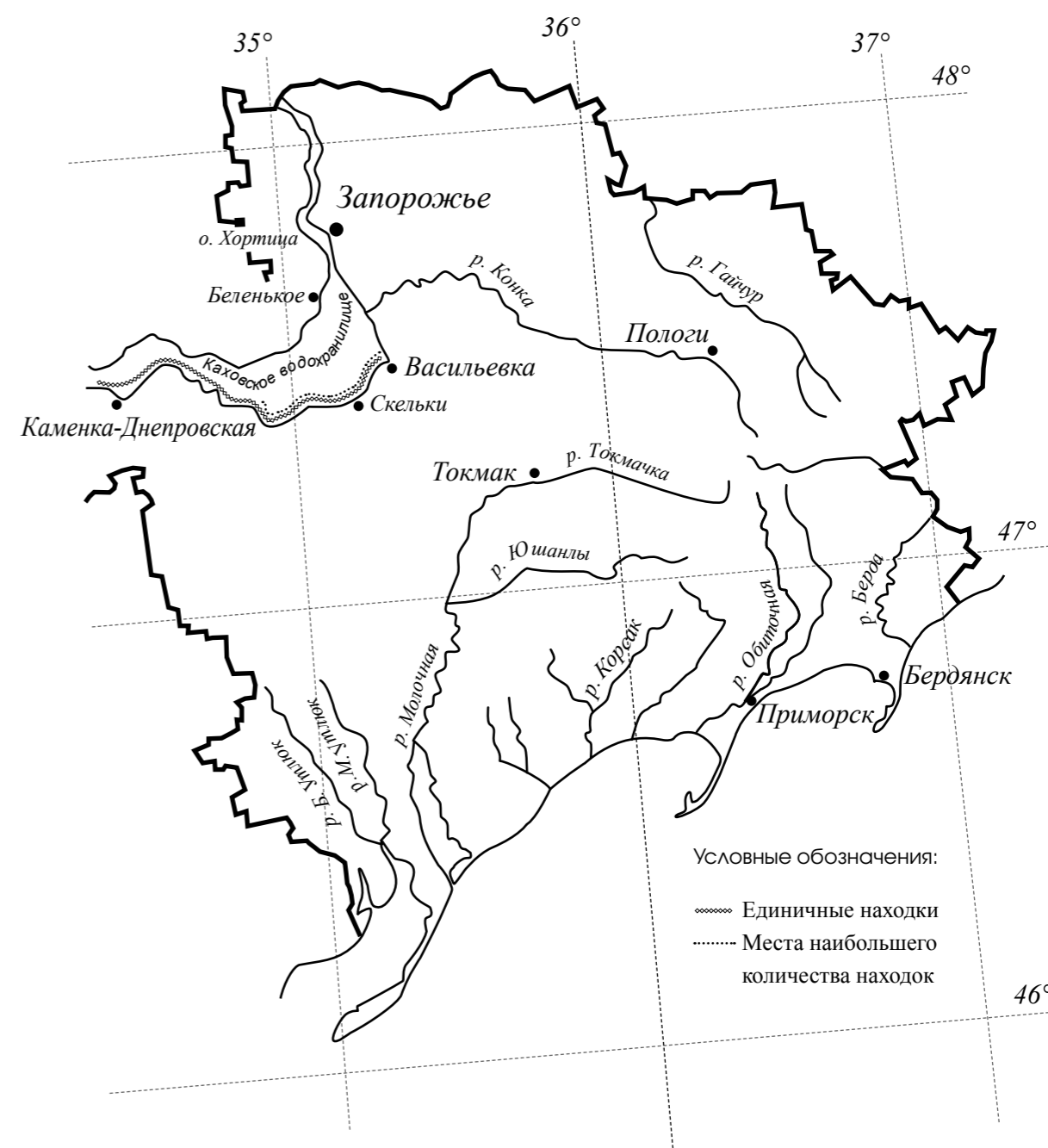
На территории Запорожской области найдено множество окаменелых остатков китообразных. Разнообразный материал коллекции представляет одну из важных страниц истории морских фаун. К тому же находки с территории сопредельных регионов, представляющие разные таксоны, предполагают потенциальное разнообразие ископаемых морских млекопитающих и в Запорожском регионе. Этим обусловлена необходимость систематизации остатков китообразных, хранящихся в Запорожском областном краеведческом музее, и их введение в научный оборот.

Место находок — пляжная зона побережья Каховского водохранилища в пределах Запорожской области, в основном у Лысой горы в окрестностях г. Васильевки. Лысая гора — холм-останец известный тем, что у его подножья найдено большое количество окаменелых остатков наземных и водных млекопитающих верхнего неогена.

В отложениях береговых обнажений, выходящих на дневную поверхность, окаменелости китообразных не обнаружены.

Левый берег Каховского водохранилища, начиная от Лысой горы и до с. Балки, обрывается отвесным уступом высотой до 20 м, расчлененным оврагами и бал-

ками, вдоль которого протягивается узкая полоса песчаного пляжа, часто заваленного оползнями и упавшими деревьями. На всем протяжении Каховского водохранилища развита активная абразионно-оползневая эрозия берегов. Здесь на значительном расстоянии обнажаются морские отложения верхнего неогена [2, с. 153]. Сложная история этого времени отразилась в напластованиях пород. Под мощными горизонтами красно-бурых палеопочв простираются фрагментарно сохранившиеся известняки, глины, пески нижнего, среднего, верхнего сарматского подрегиоярусов и понтического региояруса. После заполнения чаши Каховского водохранилища горизонты нижнего и среднего сармата оказались в основном под водой. Граница палеогеновых отложений передвинута от изучаемого района на значительное расстояние.

Карта находок остатков китообразных из коллекции ЗОКМ в Запорожской области

Систематика китообразных причерноморского региона в значительной степени не разработана, а описанные виды обычно представлены неполными и часто немногочисленными останками. Причерноморские же находки последних лет указывают на необходимость описания новых форм. Приведенные здесь указания систематической принадлежности описываемых окаменелостей, как правило, ограничены рангом семейства и выше.

Класс Mammalia Linnaeus, 1758 – **Млекопитающие**
Отряд Cetacea Brisson, 1762 – **Китообразные**
Подотряд Mysticeti Cope, 1891 – **Усатые киты**
Семейство Cetotheriidae Brandt, 1872 – **Цетотерии**
'Cetotherium' mayeri Brandt, 1871 – **Цетотерий Майера**

Большая часть идентифицируемых останков усатых китов в коллекции ЗОКМ принадлежит видам, на сегодняшний день относимым к группе *'Cetotherium' mayeri*. Систематическое положение этой группы внутри семейства *Cetotheriidae* на сегодняшний день не определено: очевидно, что эти киты не принадлежат к роду *Cetotherium*, к которому они были отнесены первоначально [3, сс. 563 – 566; 4, сс. 121 – 132], однако принадлежат к семейству *Cetotheriidae* [5, сс. 1 – 25] и, возможно, представляют несколько родов. До описания новых таксонов мы сообщаем о китах, близких к номинативной форме *Cetotherium mayeri* из Керчи, как о *'Cetotherium' mayeri*. К этой группе относятся и многие крупные цетотерии верхнего сармата, останки которых упоминаются в литературе как *Cetotherium priscum* (Eichwald, 1840) [6, сс. 25 – 53].

Распространение: верхний сармат Крыма, Северного Кавказа, Мангышлака, юго-западной Украины, Молдовы [4, сс. 121 – 132; 7, сс. 333 – 348; 8, сс. 1 – 17; 9, сс. 188 – 225; 10, сс. 81 – 87].

'Cetotherium' mayeri

П-582 (1) – барабанная кость необычно мелких размеров (длина 47 мм) (рис. 1).

Рис. 1. Барабанная кость *'Cetotherium' mayeri* П-582 (1)

П-64 – правая плечевая кость взрослого кита. Длина – 153 мм.

П-119 – хвостовой позвонок взрослого кита. Длина тела позвонка – 76 мм.

Указанная на этикетке датировка этого образца олигоценом необоснованна.

П-135 (1) – левая плечевая кость взрослого кита. Длина – 150 мм.

П-135 (3) – эпистрофей. Длина – 25 мм.

П-135 (3) – поясничный позвонок (тело).

П-135 (3) – три хвостовых позвонка взрослого кита с длиной тел – 69 мм, 47 мм и 37 мм.

П-135 (5) – фрагменты нижней челюсти и ребра.

П-242 – грудной позвонок (тело) из передней части грудного отдела взрослого кита. Длина тела позвонка – 27 мм.

П-253 – правая плечевая кость взрослого кита. Длина – 135 мм.

П-291 (1) – хвостовой позвонок взрослого кита (передняя часть хвостового отдела). Длина тела позвонка – 69 мм.

П-291 (2) – фрагмент нижней челюсти (средняя часть), дугообразно изогнут вверх. Длина – 135 мм.

П-291 (3) – хвостовой позвонок взрослого кита (средняя часть хвостового отдела). Длина тела позвонка – 58 мм.

П-291 (4) – хвостовой позвонок взрослого кита (передняя часть хвостового отдела). Длина тела позвонка – 64 мм.

П-291 (5) – проксимальная часть лучевой кости взрослого кита. Ширина проксимального эпифиза – 41 мм.

П-291 (6) – фрагмент ребра.

П-519 (1 – 3) – три хвостовых позвонка взрослого кита (неполные).

НМ-67 – поясничный позвонок молодого кита (тело, без эпифизов). Длина – 65 мм.

НМ-69 – крупный хвостовой позвонок взрослого кита. Длина тела позвонка – 78 мм.

Cetotheriidae indet.

П-587 – фрагмент нижней челюсти. Длина – 89 мм.

П-590 (1) – фрагмент грудного позвонка (срединная часть грудного отдела) молодого животного.

П-590 (2) фрагмент несросшегося эпифиза. 2005 г., побережье Каховского водохранилища, восточнее с. Скельки.

П-582 (2) – неполная барабанная кость очень мелкого кита (рис. 2).

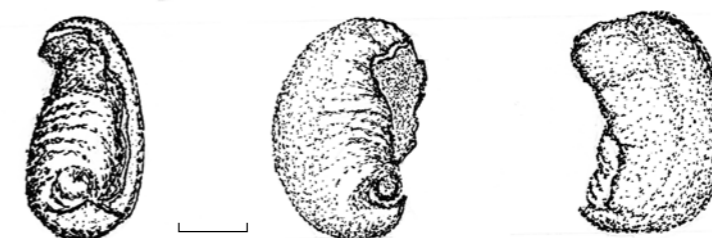

Рис. 2. Барабанная кость кита П-582 (2)

П-58 – грудной позвонок (тело). Длина тела – 51 мм.

П-139 (2) – грудной позвонок из передней части грудного отдела (тело) взрослого кита. Окрестности г. Васильевки, Лысая гора, на пляже Каховского водохранилища. 1963 г. Длина – 22 мм.

П-238 – хвостовой позвонок кита. Длина тела позвонка – 35 мм.

П-243 – фрагмент хвостового позвонка.

П-244 (1 – 2) – хвостовые позвонки. Длины тел – 44 и 43 мм.

П-489 (1 – 2) – хвостовые позвонки. Окрестности с. Златополя, 1981 г.

П-489 – грудной позвонок (тело).

П-490 — фрагмент ребра. Окрестности с. Златополя, 1981 г.

П-591 — фрагмент (верхняя часть) атланта кита. Наибольшая ширина — 92 мм.

П-592 — неполный грудной позвонок кита. Длина тела позвонка — 34 мм.

П-593 — хвостовой позвонок кита. Длина тела позвонка — 55 мм.

НДФ-9285 (1) — поясничный позвонок взрослого кита (передняя часть поясничного отдела). Длина тела позвонка — 54 мм.

НДФ-9285 (2) — хвостовой позвонок взрослого кита (передняя часть хвостового отдела). Длина тела позвонка — 57 мм.

ФОР-4320 — грудной позвонок кита. Длина тела позвонка — 28 мм.

НМ-10, НМ-17 (1, 2), НМ-33 — позвонки кита.

ФНМ-38, ФНМ-39, ФНМ-18 — ребра кита.

НМ-24 — фрагмент эпифиза тела позвонка кита.

П-594 — хвостовой позвонок кита. Длина тела позвонка — 50 мм.

П-595 — неполный грудной позвонок кита.

Подотряд *Odontoceti* Flower, 1867

Инфраотряд *Delphinida* Muizon, 1984

Семейство *Kentriodontidae* Slijper, 1936 — *Кентриодонтиды*

Большинство зубатых китов в коллекции ЗОКМ принадлежат к семейству *Kentriodontidae* в его нынешнем понимании. Многие останки принадлежат сравнительно крупным животным длиной тела 2 — 3 метра. Из хранящихся в коллекции ЗОКМ костей наиболее диагностичны кости конечностей — плечевая, лучевая, локтевая. Кости кентриодонтид из ЗОКМ не соответствуют имеющимся описаниям ни одной из известных форм [11, сс. 39 — 66]. Они схожи с конечностью *Sophianacetus commenticius* Kazar, 2005 из сармата Центрального Паратетиса (современная Венгрия) [12, сс. 53 — 73; 13, с. 206], однако отличаются тем, что плечевая кость слабо расширена в дистальной части, в то время как у *Sophianacetus* она не расширена, что служит диагностическим признаком для этого рода. Следует также отметить, что они отличаются и от костей сарматских кентриодонтид из Крыма, хранящихся в Таврическом национальном университете в Симферополе. Тем не менее, на основании этих костей в настоящее время невозможно описать новый таксон, поскольку для большинства кентриодонтид из Восточного Паратетиса (Понто-Каспийского региона) кости конечностей неизвестны.

Распространение: верхний олигоцен — верхний миоцен, космополит [14, сс. 207 — 215].

П-239 — лучевая кость очень молодого дельфина (без обоих эпифизов). Длина — 51 мм. Лысая гора, окрестности г. Васильевки. 1964 г.

П-240 — лучевая кость молодого дельфина (с не сросшимся дистальным эпифизом). Длина — 77 мм.

П-241 — левая плечевая кость взрослого дельфина. Длина — 78 мм. Лысая гора.

П-135 (2) — предположительно, кости двух или трех взрослых животных: левые плечевая, лучевая, локтевая кости (длины соответственно — 73 мм, 78 мм, 67 мм); левая плечевая кость (72 мм), локтевая кость (78 мм), хвостовой позвонок (неполный). Лысая гора, окрестности г. Васильевки. 1964 г. (рис. 3).

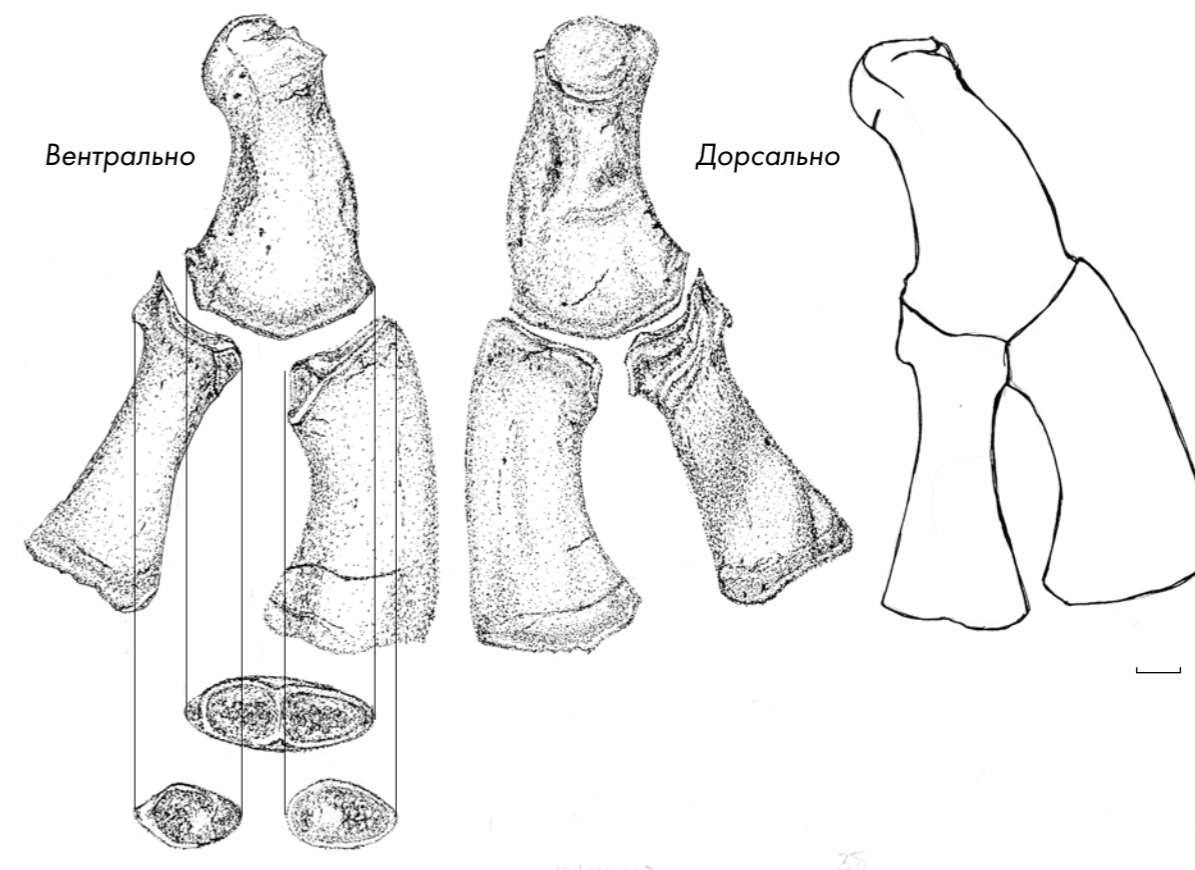

Рис. 3. Кости грудного левого плавника зубатого кита: плечевая, локтевая, лучевая П-135 (2)

Надсемейство *Inioidea* Muizon, 1988 — *Иниоиды*

Представители этого надсемейства из причерноморского региона до настоящего времени не были известны. Ближайшее место, откуда происходят достоверные находки иниоид (семейство *Pontoporiidae*) — бассейн Северного моря [15, сс. 757 — 762]. Представленный в коллекции ЗОКМ фрагмент не может быть однозначно отнесен к понтопоридам, однако он имеет характерно расширенные для этой группы альвеолы зубов и поэтому здесь предварительно определяется как ее представитель.

Распространение: миоцен — современность, морские акватории и реки Южной Америки, морские акватории Северной Америки, Северное море [14, сс. 207 — 215].

Inioidea indet.

П-398 (НМ-151) — фрагмент верхнечелюстной кости длиной 64 мм. Диаметр альвеол — 4 мм.

Delphinida indet.

Среди указанных здесь фрагментов часть может принадлежать как к кентриодонтидам или иниоидам (например, понтопоридам), так и к формам, близким к роду *Atocetus* [4, сс. 269 — 276; 11, сс. 39 — 66], занимающему обособленное положение среди *Delphinida*. В частности, это относится к образцу П-521.

П-584 (1, 2, 3) — три хвостових позвонка сравнительно крупного животного (длины тел позвонков — 34, 34, 25 мм). Июль 2005 г., побережье Каховского водохранилища, восточнее с. Скельки.

П-583, П-585, П-586 — три хвостових позвонка сравнительно крупного животного (с длиной тел позвонков соответственно — 20 мм, 48 мм, 38 мм), побережье Каховского водохранилища, район между с. Скельки — с. Златополь.

ФНМ-64 — фрагмент лопатки.

П-521 — лучевая кость взрослого животного. Длина — 61 мм.

НДФ-9285 (3) — хвостовой позвонок. Длина тела позвонка — 39 мм.

Odontoceti indet.

П-96 — грудной позвонок (тело).

П-135 (3) — хвостовой позвонок с короткими поперечными отростками и длинным остистым отростком, сильно вытянутым назад. Длина тела — 37 мм.

Таким образом, в коллекции ЗОКМ присутствуют фрагменты окаменелых остатков ископаемых усатых и зубатых китов, по большей части, вероятно, относящихся к верхнему миоцену. Среди них доминируют представители семейств соответственно Cetotheriidae и Kentriodontidae, распространенных в сарматском ярусе восточной Европы. Среди этих фоссилий есть останки, ранее не описанные в научной литературе, и возможно, принадлежащие не описанным таксонам.

Библиография

1. Дуброво И. А. Каталог местонахождений третичных позвоночных / И. А. Дуброво, К. В. Капелист. — М. : Наука, 1979. — 159 с.
2. Геологічні пам'ятки України / [за ред. В. І. Калініна, Д. С. Гурського]. В чотирьох томах. — К., 2007. — Т. II. — 320 с.
3. Brandt J. F. Bericht über den Fortgang meiner Studien über die Cetaceen, welche das grosse zur Tertiärzeit von Mitteleuropa bis Centralasien hinein ausgedehnte Meeresbecken bevölkerten // Bulletin de l'Académie Impériale de St. Petersburg. — 1871. — S. 563 — 566.
4. Brandt J. F. Untersuchungen über die fossilen und subfossilen cetaceen Europa's // Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de Saint-Petersbourg. Series 7. — 1873. — Band 20/ — F. 1. — S. 1 — 372.
5. Goldin P. E., Startsev D. B., Krakhmalnaya T. V. Skeleton anatomy of Cetotherium riabinini Hofstein, 1948, a Miocene baleen whale from Ukraine (in prep.).
6. Eichwald E. Beschreibung einiger Knochen des Ziphius priscus / Die Urwelt Russlands. — St. Petersburg, 1840. — T. 2. — S. 25 — 53.
7. Nordmann A. Paläontologie Suedrusslands. — Helsingfors, 1858 — 1860. — 360 с.
8. Рябинин А. Н. Новые материалы по остеологии Cetotherium mayeri Brandt из верхнего сармата Северного Кавказа / Н. А. Рябинин // Труды Всесоюзного геолого-разведочного объединения НКТП СССР. — 1934. — Вып. 350. — С. 1 — 17.
9. Спасский П. И. Остатки китообразных из сарматских отложений окрестностей города Дербента / П. И. Спасский // Труды Естественноисторического музея имени Зардаби. — 1954. — Вып. 8. — С. 188 — 225.
10. Мchedlidze G. A. Ископаемые китобразные Кавказа / Г. А. Мchedlidze. — Тбилиси : Мецниереба, 1964. — 146 с.

11. Kazar E., Venczel M. Kentriodontid remains (Cetacea: Odontoceti) from the middle Miocene of Bihor County, Romania. *Nyphaea // Folia Naturae Bihariae*. — 2003. — 30. — P. 39 — 66.

12. Kazar E. A new kentriodontid (Cetacea: Delphinoidea) from the Middle Miocene of Hungary // *Mitteilungen aus dem Museum für Naturkunde in Berlin — Geowissenschaftliche Reihe*. — 2005. — 8. — P. 53 — 73.

13. Kazar E. *Sophianacetus*, a replacement name for *Mediocris* (Cetacea: Delphinoidea: Kentriodontidae) // *Fossil Record*. — 2006. — 9 (2). — P. 206.

14. Fordyce R. E. Cetacean fossil record / *Encyclopedia of Marine Mammals*. Ed. W. L. Perrin, B. W. R. Sig, J. G. M. Thewissen. — San Diego: Academic Press, 2009. — P. 207 — 215.

15. Pyenson N. D., Hoch E. Tortonian pontoporiid odontocetes from the Eastern North Sea // *J. Vertebr. Paleontol.* — 2007. — 27. — P. 757 — 762.

Гольдин П. Е., Деркач Т. Г., Ерохина Л. А.

Викопні китоподібні з колекції Запорізького краєзнавчого музею

В статті представлений аналіз таксономічного і анатомічного складу скам'янілих решток китоподібних верхнього неогену з колекції ЗОКМ для їх введення в науковий обіг.

Gol'din P. E., Derkach T. G., Erokhina L. A.

Fossil cetacea from the collection of Zaporozhye Museum of regional studies

Analysis of taxonomic and anatomic composition of fossil cetacean specimens from the Upper Neogene in the collection of the Zaporizhzhya Oblast Natural History Museum is provided for introducing these materials into scientific use.

Ярема-Винар О. С.

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПОСЛІДОВНІСТЬ ЕТАПІВ КОНСЕРВАЦІЇ ГОБЕЛЕНА «ЗБИРАННЯ МАННИ» (КІНЕЦЬ XVI СТ.) З КОЛЕКЦІЇ МЕТРОПОЛІТЕН-МУЗЕЮ

У практиці музейної справи повсякчас виникає потреба у створенні спеціальних умов, що запобігають руйнації та відхиленню від автентичного стану експонатів. Зокрема, ця проблема є особливо нагальною щодо гобеленів, які виконані із матеріалу органічного походження і тому є більш чутливі до фізичних і хімічних процесів, а також впливу навколишнього середовища, температури, вологості та світла.

Основне завдання збереження та реставрації таких виробів полягає у стабілізації загального стану експонату. У цьому випадку гобелен зберігається в наближенні до його первинного стану. Завдання реставрації полягає в тому, щоб призупинити та стабілізувати процеси руйнації, часто вживаючи при цьому нові матеріали. Повноцінна експозиція таких творів можлива тільки за умови їхньої правильної консервації, яка є складовою та невід'ємною частиною процесу їх збереження. У минулому порушення умов зберігання, а також доля твору мистецтва, не сприяли його збереженню. Пошкодження, яких він зазнав, вимагає від реставраторів кропіткої роботи, що триває місяці, а часом і роки.

В музеях України зберігається численна колекція гобеленів. Автору пощастило візуально ознайомитися з колекціями таких музеїв, як: Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Одеський музей західного та східного мистецтва, Ялтинський історико-літературний музей, Львівська картинна галерея, Львівський історичний музей та Львівський музей етнографії та художнього промислу. Підсумовуючи роботу з матеріалами вище згаданих музеїв, можна зробити такий висновок: обстежені гобелени належать до періоду XVII – XIX ст. Лише два із них відносяться до XVI ст., а саме мілфлер із колекції музею Ханенків та невеликого розміру гобелен виконаний у Німеччині із колекції Музею етнографії та художнього промислу.

Якість виконання гобеленів різниться. Більшість із них можна віднести до середньої якості і про це свідчить густина ниток основи на сантиметр, а також застосовані матеріали. Серед них переважає вовняна пряжа та вовняна із додатком шовку. Срібних та золотих ниток при обстеженні не було виявлено.

По тематиці одна третя усіх пам'яток належить до вердюр, а тому можна припустити, що їх замовляли для світських інтер'єрів.

Усі гобелени були в минулому реставровані. До методів використаних при цьому можна віднести такі як штопання, вставки із інших килимів, часткове дублювання (латки), підмальовка втрачених деталей, реконструкція та застосування клею з метою укріплення.

Хоча стан обстежених гобеленів різниться, для експонування усі вони потребують допомоги. У деяких випадках — це лише надання підвісної системи і підкладки, а у інших — це комплексна консервація.

Існує ряд методів, які, за даними деяких фахівців, оцінюються як найбільш ефективні щодо виконання зазначених двох взаємопов'язаних завдань — консервації та збереження гобеленів. У музейній справі накопичено певний досвід із реставрації та стабілізації гобеленів, зокрема у Метрополітен-музеї у Нью-Йорку. Методи, що використовуються у цьому музеї можуть бути використані в умовах України. Отже, мета цієї роботи описати послідовність етапів та технік консервації одного із гобеленів, а саме — «Збирання манни» (The Gathering of Manna), виготовленого у кінці XVI ст. у флорентійській майстерні родини Медичі (Італія). Також поряд із описом подати детальне обґрунтування їх застосування.

Гобелен «Збирання манни» (кінець XVI ст.): історія створення

Гобелен «Збирання манни» (таблиця) було придбано на аукціоні Крісті у Лондоні за 177 000 доларів. Він вдало доповнив колекцію відділу Європейської скульптури і декоративного мистецтва Метрополітен-музею у 2004 р. Цінність гобелену «Збирання манни» полягає в тому, що він належить до нечисельних пам'яток, які були виконані у Італії. Адже у цей період центром виробництва гобеленів був Брюссель (Фландрія) [1; 2]. У Італії ж налічувалося декілька невеликих майстерень, одна із них була заснована Козімо I Медичі (*Cozimo de' Medici*) у 1546 р. Згідно архівних джерел [3], у цій майстерні і був виготовлений гобелен «Збирання манни», що належав до серії, яка складалася із п'яти гобеленів. Зазначені гобелени на тему Старого Завіту було замовлено двома об'єднаннями *Consorzio dei Battilana ma Compagnia del Santissimo Sacramento di Como* для собору в місті Комо (Північна Італія). Приймати замовлення зі сторони не було типовим явищем для даної майстерні. Вона була передусім створена для виконання гобеленів, які б прославляли могутність та велич родини Медичі. Проте, замовлення було прийняте, оскільки собор вважався престижним замовником.

Зведена таблиця. Гобелен «Збирання манни»

Місцезнаходження на сьогоднішній день	Назва твору	Час створення	Місце створення	Інвент. номер	Майстерня	Художник	Історія надходження до музею
Метрополітен – музей, Нью-Йорк, США	Збирання Манни	1595 – 1596	Флоренція, Італія	2004.165	Майстерня родини Медичі (Medici), під керівництвом Guasparri di Bartolomeo Papini	Alessandro Allori	Закуплено на аукціоні Крісті у Лондоні, у 2004 році

Один чи із серії	Початкове призначення	Місцезнаходження інших гобеленів із серії	Замовник або меценат	Експонування на виставках	Публікації або згадки у пресі
Гобелен належав до серії, що складалась із 5 гобеленів	Для собору у Комо (Como), Італія	Три гобелени із серії включаючи «Збирання манни» (The Gathering of Manna) були подаровані Алесандро де Медичі архієпископу Флоренції у 1596 році. Гобелен «Збирання манни» був куплений музеєм, а місцезнаходження двох інших невідоме.	Consorzio dei Battilana та Compagnia del Santissimo Sacramento di Como	інформація відсутня	Shattuck, K. Restoring Medici Splendor. One Stitch at a Time November 1, 2005 The New York Times; Recent Acquisitions: A Selection, 2003–2004, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, v. 62, no. 2 (Fall, 2004); Catalog Christie's. Fine European furniture, Sculpture, Tapestries and Carpets. - Thursday 13 November 2003. - London. - P. 146-147.

Короткий опис зображеного: Сцена із Старого Завіту. Зображено збирання манни ізраїльтянами в пустелі, як описано у книзі «Вихід» у розділі 16. На першому плані зображено збирання манни ізраїльтянами в пустелі, а на другому – зображено Мойсея, який тримає таблицю із десятьма заповідями.

► Розміри:	Висота: 426.7 см Ширини: 447 см				
► Елементи композиції гобелена:					
• Кромка	так, у нижній і верхній частинах				
• Початок та викінчення на верстаті	так, з правої та лівої сторін				
• Галон	так, проте у дуже знищеному стані				
• Бордюр/Виткана рама	так, типовий для того часу зі складною фігурною та рослинною скульптуроподібною композицією				
► Переплетення	► З'єднання між різними кольорами	► Техніки, що збільшують візуально кількість кольорів			
• Полотняне	так	• Вічка	так	• Штрихування, V-подібне/лінійне	V-подібне
• Саржеве	ні	• Зачіпки одинарні/подвійні	так	• Прокиди із зміною кольорів піткання	так
• Репсове	ні	• З'єднання на межовій нитці 1/1, 2/2, 3/3	так	• Меланж	так
		• Техніка «сходинок»	так	► Інші техніки;	
		• Контурне ткання, скісне/вертикальне	так	• Кругляння	так
		• Обкручування однієї або двох ниток основи	так	• «Ледачі лінії»	так
				• Вишивка	ні
				• Підмальовування	ні

Зведена таблиця. Гобелен «Збирання манни» (Закінчення)

► Використані матеріали:				
функція	вид волокна	колір	густина на см	склад нитки
• Основа	вовна	натуральний білий	6/см	1Z 3S
• Піткання	вовна	червоний, (кармін-вий), жовтий, синій, зелений, брунатний, чорний		1Z 2S
	шовк	білого і жовтого		1S 2Z
► Стан збереження		Задовільний		
► Пояснення і зауваження				
• крихкість/пересушення	так			
• втрати:	• основи	так		
	• піткання	так		
• Вставки, пізні поновлення	так, реставрування і укріплення у формі латок виявлені по всьому гобелені			
• Плями	так, на правій стороні розташовані плями блакитної олійної фарби, як показав хімічний аналіз			
• Втрата кольору, вицвітання	так, особливо, коли порівняти лицеву та зворотню сторони			
• Деформація рисунку	відсутня			
• Знищення комахами	так, більшого і меншого розміру дірки на нижній та верхній частинах гобелену			
• Механічні пошкодження: розрізи, розриви	відсутні, лише у формі дірок на верхній частині гобелену			
• Наявність підкладки, підвісного кріплення	Так, джутова підкладка, дуже понижена, залишки підвісної системи у вигляді металевих кілець, джутового шнура, поржавілих цвяхків			
• Інші пошкодження				
► Попередня реставрація:	Гобелен був непрофесійно реставрований перед надходженням до музею у вигляді латок, підмальовування фарбою, тканин втрачених місць, особливо на кутах гобелену			
► Умови зберігання на сьогоднішній день :				
• у експозиції	на стіні	опис підвісної системи;	За допомогою дерев'яного бруса і липучки велкро	
• у фондосховищі	скручений на валу	горизонтально на площині		
► Мікроклімат на сьогоднішній день :				
		температура : 21,9 °C	вологість : 49 %	освітлення : 47 лк
► Рекомендації по зберіганню : На сьогоднішній день гобелен знаходиться у експозиції. За вимогами музею здійснюється ротація експонатів кожних 1,5 – 2 роки. Коли гобелен буде перенесений у фондосховище, рекомендується зберігати його скрученим на валу. Діаметр валу повинен бути не меншим ніж 50 см.				
► Наявність аналогів та подібних гобеленів, місце їх зберігання : Три гобелени із серії не попали до собору, а були подаровані <i>Alessandro de' Medici</i> у день його від'їзду до Франції як представника Папи. Один із трьох подарованих був «Збирання манни», який придбав Метрополітен-музей. Доля двох інших невідома. Коли гобелени були подаровані, у майстерні виткали копії за тими ж самими картонами і уся серія дотепер знаходиться у соборі у Комо.				
► Підпис (ініціали майстерні), наявність тексту : Збережений фрагмент підпису у нижньому правому куті. Підпис мабуть є скороченням <i>Factum Florentiae Papini</i> , де L та O були об'єднані у одну літеру. Згідно <i>Lucia Meoni</i> подібний підпис знаходиться на гобелені із зображенням гербу Медичі (5)				

Готовий гобелен «Збирання манни» та ще два цієї серії до собору так і не потрапили, бо були подаровані архієпископу Флоренції Алессандро де Медичі (згодом Папа Лев XI), перед його від'їздом до Франції в якості папського нунція. Для собору за тими ж картонами було виткано повторні гобелени, які знаходяться там і донині.

Створенню гобеленів передували картон, виконаний Алессандро Аллорі (*Alessandro Allori*), який на той час був головним художником майстерні. На гобелені зображено сцену із Старого Завіту, описану у главі 16 Книги Вихід.

Композиція побудована за законами перспективи, із більшими фігурами на першому плані і меншими на другому. На першому плані зображено збирання манни ізраїльтянами в пустелі. На другому плані показано Мойсея, який тримає таблицю із десятьма заповідями. Широкий бордюр зі складною скульптурною композицією із фігур, фруктів і квітів облямовує увесь гобелен.

Згідно інтерв'ю, яке Том Кембел, куратор відділу Європейської скульптури і декоративного мистецтва Метрополітен-музею, дав газеті Нью-Йорк Таймс (*The New York Times*), у документі – угоді від 6 серпня 1595 року між *Giralamo Seriacopi*, який репрезентував майстерню, та *Antonio Maria da Velate*, посередником між меценатами і майстернею, сказано, що гобелени будуть середньої якості, а їх виконання займе вісім місяців [3; 4]. Шість із них буде затрачено на тканину, а два на створення картону. Про якість гобелена свідчить густина ниток основи гобелена – 6 на сантиметр, тоді як у фламандських шпалерах, що славились своєю високою якістю і віртуозністю виконання, густина становила 8 – 10 ниток на сантиметр. Адаже чим густіша основа, тим більше деталей можна виткати. Про середню якість також свідчать і матеріали. Шпалеру було зроблено із вовняної пряжі і з вкрапленнями шовку, тоді як у фламандських, окрім вовняних та шовкових ниток, використовували золоті та срібні. Згідно збережених документів, ткачі працювали у шаленому темпі, стараючись встигнути вчасно та намагаючись не змарнувати ні хвилини денного світла. Запалювати свічки у вечірні години заборонялося, щоб не виникла пожежа [4]. Гобелен був витканий на вовняній нефарбованій основі, нитки, якої були скручені із трьох поодиноких. Для піткання були використані вовняна пряжа (дві нитки скручені в одну), та шовкові нитки жовтого і білого кольорів для виділення деталей у світлі та для збагачення фактури.

Визначення стану гобелена

Одразу ж після придбання на аукціоні, гобелен «Збирання манни» (рис. 1) потрапив до відділу Консервації текстильних виробів (далі Відділ) Метрополітен-музею. Перед тим, як розпочати будь-яку реставраційну роботу, стан збереження гобелена необхідно було задокументувати, а це обов'язково передбачає детальне фотографування з лицьового та зворотного боків, як загального вигляду, так і його пошкоджених частин. В цілому, стан гобелена був задовільний, хоч мав значні пошкодження. Він був дуже забруднений (рис. 2), із відчутним кислотним запахом. Нижня частина його мала безліч більшого та меншого розміру дірок. Такі ж дірки, але у меншій кількості, були і на верхній частині. Деякі із них утворилися від гвіздків, якими гобелен кріпили до стіни. Про це свідчили не лише ореоли іржі, а й залишки вцілілих цвяхів (рис. 3). Дуже пошкодженим виявився галун – брунатна облямівка виробу. Нитки брунатного і чорного кольорів в результаті процесів окислення стали крихкими і висипались, залишаючи помітними нитки основи. Місця виткані шовком також зазнали пошкодження, у деяких шовк настільки знищився, що зовсім висипався, а у інших ще залишився, але його необхідно було укріпити. Це передусім стосувалося шовку білого кольору, який перед тканинним вибілюванням, в результаті чого він ставав більш піддатливим до процесів старіння.

На правій стороні гобелена було виявлено вертикальну блакитну пляму від фарби – її розміщення та форма вказували на те, що вона з'явилася під час фарбування стіни, на якій висів виріб. Значну частину цієї плями вдалося видалити в процесі очищення компресами. Однак залишки її ще помітні. При видаленні

олійної фарби, склад якої виявили хіміки Метрополітен-музею, застосовувалися відповідні хімічні розчинники. Оскільки останні негативно впливають на вовняні волокна, особливо коли їм близько 500 років, завжди важливо знайти баланс між ступенем очищення і завданої при цьому шкоди виробу.

Обезкиснювання (аноксія)

Коли стару підкладку було демонтовано, на зворотній стороні гобелена виявилось безліч коконів моли, але, на щастя, вони вже були не живі. Проте, для профілактики гобелен вичистили з обох сторін пілососом і після цього помістили його на чотири тижні в спеціальний герметичний пакет. Із пакету викачали кисень і заповнили інертним газом (аргоном).

Вологе очищення

Після завершення попереднього етапу, розпочинають підготовку до вологого очищення при якому застосовують воду, а іноді і синтетичні миючі засоби (СМЗ). Це допомагає позбутися бруду, видалити розчинні у воді плями, покращити у тканини рівень рН, довівши його ближче до нейтрального показника і цим сповільнити або призупинити процеси окислення, а також зробити тканину м'якшою і більш еластичною. Готуючи гобелен до вологого очищення, спочатку видаляють усі залишки попередньої реставрації. Після цього пришивається бавовняна тюль з лицевої та зворотної сторін до місць витканих шовковою пряжею, а також уздовж країв гобелена — щоб захистити їх від можливого подальшого знищення. Перед тим як приступити до вологого очищення, дуже важливо з'ясувати, чи кольори гобелена не полиняють. Для цього зі зворотного боку беруться маленькі проби кожного кольору. Їх намочують у воді та розкладають на білому фільтрувальному папері, притиснувши таким же папером. Далі стійкість кольорів перевіряється у мильному розчині температурою 26 — 28 градусів, який буде застосований для вологої чистки [5; 6].

Усі етапи процедури прання проводяться у спеціальній лабораторії Відділу. Якщо виріб невеликий, використовується спеціальний стрис. Коли ж це великий гобелен, конструюється на підлозі велика ванна із поліетиленової плівки. На дно її кладеться виготовлена із нержавіючої сталі сітка на маленьких ніжках. У ванні вільно розміщується увесь гобелен, а завдяки сітці він не торкається дна, і вода омиває його з усіх сторін. Для вологого очищення застосовують дистильовану воду, щоб іони металів, котрі містяться у воді з-під крану, не вступали у небажані хімічні реакції із волокнами та барвниками гобелена. Для цього у Відділі побудовано спеціальну очищувальну систему. Комп'ютеризовані прилади дають змогу обрати потрібну температуру води, однакову під час усього процесу прання, оскільки вовняні волокна мають тенденцію до звалання — як при високій температурі, так і при її різких змінах. Застосовується також спеціальний нейтральний миючий засіб, без домішок відбілювача та ароматизаторів, що входять до складу звичайного мила чи порошку, які негативно впливають на музейні тканини.

Гобелен розкладають у ванні і губками делікатно наносять мильний розчин на всю його поверхню. Після цього ванну наповнюють водою, продовжуючи делікатне тампонування губками. Після кожного такого нанесення розчину СМЗ, гобелен ретельно промивають водою, поки не буде видалено весь бруд і вода не стане прозорою. При кожному ополіскуванні вимірюється рН. Загалом метою вологого чищення є наближення показників рН до якомога нейтральних (для білкового походження волокон, як вовна і шовк це переважно рН 5. 5 — 6)

Рис. 1

1

2

3

4

Рис. 2

і у такий спосіб зменшується рівень процесів окислення тканини. Побічні продукти розкладу, що утворюються під час окислення, переважно розчиняються у воді, тож вимірювання рН допоможе відстежити їхню наявність або відсутність. Вологе очищення триває близько п'яти годин (рис. 2, 1 – 2).

Після прання гобелена зайву вологу видаляють гігроскопічними тканинами, а далі залишають сушитися на плоскій поверхні металевої сітки. Для повного висихання зазвичай потрібно два – три дні.

Прання переважно дає прекрасний результат – гобелен м'якшає, робиться еластичним, кольори стають яскравішими, насиченими. Після вологого очищення з'ясувалося, що зберігся рідкісний зелений колір. Це важливо, бо саме цей колір, який є комбінацією синього й жовтого, на інших гобеленах того ж періоду втрачає жовтий колір, набуваючи синього забарвлення.

Дослідження барвників та підбір кольорів

Доки в XIX ст. не винайшли синтетичні барвники, для фарбування використовували лише барвники природного походження. У Західній Європі жовтий колір, наприклад, отримували із резеди жовтавої (*Reseda luteola*), а цей барвник нестійкий і з часом під дією світла дуже вицвітає. Синій колір отримували з індиго (*Indigofera tinctoria*) або таких індигомісних рослин, як вайда (*Isalis tinctoria*), він доволі тривкий і не міняється під дією світла. Червоний колір, або ж кармін, отримували з кошенилі (*Coccus cacti*) – комах сімейства червеців (*Coccidae*), які живуть на кактусах. Їх завозили з Центральної Америки. Добутий із сухих комах жіночої статі барвник яскравого червоного кольору не змінюється під дією світла, хоча і не такий стійкий, як індиго. Кошениль і нині застосовують у харчовій промисловості та у виробництві косметики. Джерела брунатних фарбників були різні, наприклад, кора дуба (*Quercus robur*) чи каштану (*Castanea vulgaries*) [7]. Хоча вони відносно стійкі і не вицвітають, проте загалом темно-брунатний колір на гобелені зберігся погано – через солі заліза, які застосовували для закріплення барвника у волокні під час фарбування. Із часом солі заліза окислювалися, перетворюючи вовняні волокна на порошок.

Підібрати автентичні кольори оригіналу, під час реставрації, досить складно, адже сучасні матеріали і барвники, що використовуються для реконструкції гобелена відрізняються. Також ускладнює ситуацію й те, що кольори в процесі окислення жовтіють, линяють, а нитки старіють, витираються. Синтетичні барвники занадто бездоганні, а у їхній кольоровій гамі відсутнє тепло, притаманне природним барвникам. Щоб підібрати потрібний колір й урізноманітнити та збагатити кольорову гаму, в одну нитку скручується дві-три нитки подібних відтінків одного й того ж кольору і завдяки цьому отримується необхідний результат.

Консервація: метод часткового дублювання

Усі наступні етапи консервації гобелена відбуваються у головній лабораторії – на спеціальному реставраційному ткацькому верстаті.

Рішення про вибір методу консервації залежить від стану збереження, матеріалу, способу експонування конкретного твору мистецтва. Доволі часто один метод застосовується для консервації усього гобелена, однак у цьому випадку було прийнято рішення різні пошкоджені ділянки консервувати різними методами.

Щоб укріпити брунатну облямівку – ґалун, використовувався метод часткового дублювання. Первинно ґалун облямював увесь гобелен і був витканий брунатними вовняними нитками, волокна яких із плином часу окислилися і у

багатьох місцях висипалися. Було вирішено укріпити залишки піткання, а також відновити первісний вигляд гобелену.

Спеціально, на замовлення в Румунії, ручним методом було виткано тканину за підготованим зразком та заздалегідь пофарбованої пряжі у лабораторії Відділу. Використання тканини ручної роботи було зумовлено тим, що вона міцніша, має товщину і фактуру подібну до гобелена, і, якщо вдало підібрати кольори, майже не відрізняється від оригіналу. Її було підшито до зворотного боку автентичного ґалуна — облямівки.

При виробництві дублювальної тканини для нового ґалуна навмисне де-не-де було залишено неприкритими нитки основи, щоб зімітувати потертість і висипання, а також створену часом патину оригіналу. Вдало підібрані кольори, подібність фактури та імітація старіння оригіналу допомогли двом ґалунам — старому і новому — гармонійно об'єднатися (рис. 1, 4 — 5).

Для інших ділянок гобелена, на яких знищилось піткання і які також вимагали укріплення, було використано тонку фабричну тканину (яка не додала гобеленові додаткової ваги). Порізані на клаптики потрібного розміру шматки пришили із зворотного боку у вигляді «латок» під пошкоджені місця.

Реконструкція втрачених ділянок

Для реставрації втрачених ділянок гобелена застосовувався метод реконструкції, що виконувався способом ткання голкою та пряденої вручну вовняної пряжі, спеціально виготовленої на замовлення Відділу. Процес прокладання нової основи між двома протилежними сторонами дірки досить копіткий. З'єднати між собою два кінці розірваної нитки-основи доволі-таки непросто — легко можна помилитися. Основу прокладено голкою та нитками, підібраними в тон основи оригіналу. Ділянку гобелена, на якій вплетена нова основа, розтягнуто за допомогою картонної рамки та шпильок із нержавіючої сталі. Оскільки первісно гобелен ткали на сильно натягнутій основі, реконструкцію за допомогою голки слід також виконувати аналогічним чином. Далі, дотримуючись рисунку, проводилася реконструкція втрачених ділянок (рис. 2, 4).

Метод розрідженого ткання

Метод розрідженого ткання відрізняється від звичайного тим, що застосовуючи його, реставратор не збиває нитки піткання щільно, а залишає між прокидами відстань близько трьох міліметрів. Між ними проглядає основа. Якщо таке ткання виконане у темних плямах, це розбілює колір і додає реконструйованим ділянкам строкатості. Отже, цей метод не підходить до місць, витканих темними кольорами, проте дуже придатний для світлих місць виконаних шовком (де він саме і застосовується), особливо у випадках, коли первісна шовкова пряжа частково збереглася. Будь-яке механічне втручання може легко пошкодити ветхий шовк, тому при використанні методу розрідженого ткання пошкоджена ділянка делікатно укріплюється, а залишки шовку при цьому зберігаються (рис. 2, 3).

Підготовка до експонування

Наступним етапом у реставрації гобелена є приготування його до можливо-го експонування. Оскільки, гобелени великого розміру експонуються у вертикальному положенні, то їм необхідно надати належної міцності. Дуже важливо, щоб їх вага рівномірно розподілялась вздовж верхнього краю, який кріпиться до стіни. Так, спочатку до зворотного боку гобелена пришивають довгі стрічки тканини. Це допомагає у вертикальному положенні перенести вагу із знищених

часом волокон на нову тканину, рівномірно розподілити власну вагу гобелена по довжині та укріпити його. Оскільки найбільше навантаження несе саме верхня частина гобелена, з метою його зміцнення до верхнього краю пришивають шматок тканини шириною близько 36 см. На завершальному етапі до зворотного боку гобелена прикріплюють підкладку, яка захищатиме його від пилу. Підкладку роблять з легенької тканини, щоб додатково не збільшувати вагу гобелена.

Далі до верхньої частини гобелена пришивають липучку велкро, яку з'єднують із липучкою, прикріпленою до дерев'яного бруса, а дерев'яний брус кріпиться до стіни [8].

Умови зберігання гобеленів

Після комплексної консервації і стабілізації стану гобелена важливо дотримуватись відповідних умов його зберігання згідно музейних інструкцій. Вони передбачають чітке дотримання температурно-вологісного режиму: t° від 18 до 20 $^{\circ}$ C, відносна вологість близько 50 % та рівень освітлення — 50 люкс. Лампи повинні бути оздоблені фільтрами, що не пропускають ультрафіолетового випромінювання, бо саме ці промені і мають найбільш руйнівний вплив як на волокна так і на природні барвники. Рекомендовано змінювати експонати в експозиції кожних 12 місяців [2; 6; 9].

У фондосховищі відреставровані гобелени великого розміру зберігаються накрученими на вали з безкислотного картону діаметром 50 см. Під час накручування на вал, гобелен перекладають безкислотним тоненьким (цигарковим) папером. Намотаний на вал гобелен завертають в більш цупкий безкислотний папір або бавовняну тканину та в кінці у синтетичну плівку (tyvek). Папір закріплюють мотузками і додають загальне фото гобелена та інвентарний номер. Остаточо намотані на вали гобелени розміщують на стелажах.

Висновок

Застосовані методи консервації гобелена «Збирання манни» кінця XVI ст. дозволили провести комплексну реставрацію та уможливили його подальше експонування. При цьому слід зазначити, що наведені методи можуть бути використані для реставрації аналогічних експонатів в Україні, але реставраторам варто враховувати такі специфічні фактори як фінансові можливості, які мають наші музеї в Україні, час, що може бути затрачений, стан збереження пам'ятки, умови фондосховищ та експонування. Попередній огляд колекцій гобеленів в українських музеях свідчить про те, що вони належать до тих експонатів, які потребують особливої уваги. Це викликано як і переважно великими розмірами цих творів мистецтва, так і специфікою матеріалів з яких вони виготовлені. Описані методи консервації можуть також бути застосовані і до гладко тканих килимів виробництва яких було широко розвинуто в Україні. Як видно з наведеного вище, деякі із методів не такі складні і не потребують великих витрат. В їх основі — уважне ставлення до предмету збереження, врахування особливостей технології його виготовлення та сумлінне ставлення до вимог музеєфікації виробів з текстилю в першу чергу — гобеленів, які є яскравою і цінною частиною колекції Музейного фонду України. Колекція гобеленів в музеях України хоч і нечисленна, але цікава і вона повинна ввійти до світової колекції цих унікальних творів мистецтва. Їх опис, презентація, розробка рекомендацій щодо збереження та експонування є однією з найактуальніших проблем сучасного музеєзнавства в Україні.

Бібліографія

1. Bennett A. Five Centuries of Tapestry. — San Francisco: Fine Arts Museums of San Francisco, 1976. — 250 p.
2. Thomson W. G. History of Tapestry from the Earliest Times until the Present Day. — London: Hodder and Stoughton, 1930. — 550 p.
3. Catalog Christie's. Fine European furniture, Sculpture, Tapestries and Carpets. — Thursday 13 November 2003. — London. — P. 146 — 147.
4. Shattuck K. Restoring Medici Splendor. One Stitch at a Time. // The New York Times — November 1, 2005. URL: <http://www.nytimes.com/2005/11/01/arts/design/01tape.html>
5. Lennard F., Hayward M. Tapestry Conservation. Principles and Practice — Oxford, 2006. — 239 p.
6. Tim r-Bal zsy A., Eastop D. Chemical principles of textile conservation Oxford [England]; Boston : Butterworth-Heinemann, 1998. — 430 p.
7. Cardon D. Natural Dyes. Sources, Tradition, Technology and Science. — London, 2007. — 778 p.
8. Ярема-Винар О. Методи реставрування гобеленів (на базі технологій, розроблених у лабораторії відділу реставрації текстильних виробів Метрополітен-музею) / О. Ярема-Винар // Праці центру пам'яткознавства. — К. : Центр пам'яткознавства НАН України УТОПІК, 2010. — Вип. 18. — С. 186 — 196.
9. Bogle M. Museum lighting for textiles. Textile Conservation Center Notes — North Andover: Merrimack Valley Textile Museum, 1979. — 120 p.

Ярема-Винар О. С.

Исследование и последовательность этапов консервации гобелена «Сбор Манны» (конец XVI ст.) из коллекции Метрополитен-музея

Показано, как в современных условиях реставрируют и консервируют средневековые гобелены на основе собственного опыта автора по восстановлению гобелена «Сбор манны» конца XVI ст., созданного в мастерской Козимо I Медичи. Особое внимание уделено процессам, которые вызывают старение гобеленов, и современным методам реставрации и консервации с учетом новейших знаний по химии и физике.

Yarema-Wynar Olha

Research and conservation strategy for the tapestry the «Gathering of Manna», late 16 th century (Metropolitan-Museum of Art)

This article describes the conservation process used in the tapestry «Gathering of Manna» (late 16th century, Medici workshop). Each step is described and analyzed in detail, including the initial condition report, anoxic treatment, wet cleaning, stabilization, preparation for installation, and care procedures used.

Яценко С. П.

**ДОЛЖНОСТНОЙ ЗНАК
ЗЕМСКОГО УЧАСТКОВОГО НАЧАЛЬНИКА**

Одной из интереснейших сторон исторической обстановки в Российской империи на рубеже XIX — XX вв. было время «контрреформ» Александра III (1881 — 1894 гг.), опыт которых показал разрыв между замыслом и реализацией, итогами преобразований. По закону от 12 июля 1889 г. («Положение о Земских участковых начальниках») каждый уезд делился на участки, которые возглавили земские начальники. Ими могли быть только потомственные дворяне в возрасте более 25 лет, с высшим образованием, а при его отсутствии, прослужившие не менее трех лет в должности мирового посредника, неперемного члена или мирового судьи. Для земских начальников был установлен очень высокий имущественный ценз, закрывающий дорогу разночинцам. Назначение и утверждение кандидатур проводились губернатором и Министерством Внутренних дел [1]. Институт просуществовал до 1917 года.

Введение в научный оборот предмета из коллекции Запорожского областного краеведческого музея обусловлено тем, что знак «Земский начальник» является уникальным экспонатом, иллюстрирующим события того времени. Предметом рассмотрения является краткий обзор практической деятельности земских участковых начальников, ее основных направлений, форм и методов работы, некоторых моментов из истории функционирования аппарата на территории Александровского уезда Екатеринославской губернии; в городах Мелитополе и Ногайске Таврической губернии.

В историографии под общим понятием «контрреформы» объединяют: Закон о земских участковых начальниках 12 июля 1889 г., Земское положение 12 июня 1890 г., Городовое положение 11 июня 1892 г. и другие законодательные акты конца XIX в. [2; 3; 4; 5; 6; 7]. Одним из первых исследований, посвященных системе должностных знаков России и связанных, в первую очередь, с реформами XIX в., является работа Мельник Г. К. и Можейко И. В. [8].

Должности земских начальников предшествовала должность мировых посредников, главной задачей которых было разрешение дел, возникающих из обязательных поземельных отношений между помещиками и временнообязанными крестьянами. По мере выполнения этой задачи, с введением в действие уставных грамот и с переводом крестьян на выкуп, число мировых посредников постепенно сокращалось. И, наконец, в начале 70-х гг. XIX в. было решено коренным образом преобразовать институт мировых посредников. Для этого было необходимо устранить главную причину существовавшего в деревнях беспорядка — фактическое безвластие при формальном многоначалии. Единственным правильным способом стало установление на местах близких к населению и авторитетных для него правительственных органов в лице полномочных сельских земских начальников. Слово «начальник» подразумевало относительную обширность полномочий, а «земский» указывало на состав будущего института из принадлежащих к дворянскому сословию местных земских людей.

По состоянию на 1913 г., земские участковые начальники, уездные съезды и губернские присутствия были введены в 43 губерниях Европейской России, в Екатеринославской губ. — с конца 1890 г, в Таврической губ. — с 1892 г. Таким обра-

зом, земский участковый начальник — особый чиновник в Российской империи в 1889 — 1917 гг., который сочетал на территории своего участка (меньшего, чем уезда) административную власть по отношению к крестьянам и их сообществам (сельским обществам и волостям) и ограниченную судебную власть по отношению ко всему населению. Земские начальники как администрирующие чиновники заменили собой уездные по крестьянским делам присутствия, а как судебная инстанция — заменили упраздненных мировых судей. Высшими инстанциями по отношению к земским начальникам выступали уездный съезд и губернское присутствие. Уездному съезду земский начальник был обязан передавать на решение наиболее важные вопросы. Губернское присутствие занималось рассмотрением жалоб на решения уездных съездов и земских начальников. Административные и судебные полномочия земского начальника распространялись только на сельские общества и волости, а на всех остальных лиц — только в части их конфликтов по землепользованию с сельскими обществами. Основные задачи земского начальника как администратора состояли в решении всех вопросов землепользования крестьян и в надзоре за деятельностью крестьянских сообществ. Задача разрешения вопросов землепользования была важной, так как земельные отношения между помещиками и их бывшими крестьянами были сложными и генерировали множество конфликтов. При их разрешении земские начальники выступали как полномочные администраторы [9].

Новый комплекс полномочий был возложен на земских начальников в ходе аграрной реформы 1906 г. Они получили равные судебные полномочия с городскими судьями, образуя совместно с ними нижнюю судебную инстанцию. Судебные функции земских начальников регламентировались Правилами о производстве судебных дел, подведомственных Земскому начальнику и городским судьям от 29 декабря 1899 года. Институт земских начальников подвергался критике за то, что в одной должности была соединена административная и судебная власть. И в этом усматривалось ограничение крестьянского самоуправления и проявление опеки над крестьянским сословием. Должность земского начальника была освобождена от судебных функций 15-го июня 1912 г. положением «О преобразовании местного суда» и были вновь восстановлены мировые судьи. Предусматривалось одновременное существование должностей мирового судьи и земского начальника. Институт Земских начальников был упразднен Временным правительством в апреле 1917 г. (Циркулярная телеграмма министра-председателя губернским комиссарам, без места и числа 1917 г.) [10].

В XIX в. в Российской империи утвердилась система знаков, отличающая служебное положение должностных лиц, санкционируемая правительством, и выражающая основные принципы правительственной политики. Основными элементами атрибутики в Российской империи являлись Большой, Средний и Малый государственные гербы. Изображения были утверждены в 1857 г., перерисованы и дополнены в 1882 — 1883 гг. Государственный герб помещался на знаках таких должностных лиц, как мировой судья, городской судья, неперменный член уездного по крестьянским делам присутствия, земский начальник и др. Систематическое же использование должностных знаков наблюдается во второй половине XIX в. К числу первых относится знак мирового посредника. На лицевой стороне знака был изображен государственный герб с надписью по кругу «Мировой посредник», на оборотной — «19 февраля 1861 г.» [11].

Рис. 1

Должности Земского начальника соответствовали нагрудный знак и печать. Знак был утвержден Александром III 9 ноября 1889 г. При утверждении рисунка знака учтено было то обстоятельство, что земские начальники заменили собой мировых посредников. Именно поэтому Министерство Внутренних дел, обращаясь к императору за утверждением знака, решило оставить такой же по форме и размеру знак, как у подобных предыдущих должностей, изменив лишь дату на «12 июля 1889 года» (дата издания «Положения о Земских участковых начальниках») и наименование должности. Знаки земских начальников изготавливались на местах либо заказывались губернией в столице. Ввиду этого существуют варианты знаков, однако, их было изготовлено не так много, чтобы различия были велики [12].

Условием исполнения служебных обязанностей было ношение на одежде соответствующего атрибута — должностного знака, который нес на себе разъяснительную надпись — название должности. Помимо этого должностной знак дополнял собой или заменял форменный костюм. Разница между должностными знаками и многочисленными знаками различия и отличия состоит в том, что знаки различия носились всегда, независимо от того, находилось ли лицо при исполнении своих служебных обязанностей или находилось в отпуске.

В справочно-статистической литературе можно встретить списки земских участковых начальников. Так в книге «Весь Екатеринославъ» 1913 г., приводится список земских начальников Екатеринославской губернии на 1 января 1912 года с указаниями номеров участков, наименованиями уездов, фамилиями и адресами, а также наименованиями волостей, входящих в каждый из участков земских

начальников. В Александровском уезде Екатеринославской губернии исполняли свои обязанности такие земские начальники: «Чистович Владим. Илар. подп. запаса г. Александровск; Лихтанский Лев Юрьевич, колл. секр. с. Михайловка; Гладкий Борис Петрович, губ. секр. с. Александра; Козлов Николай Владимирович, губ. секр. с. Гуляйполе; Ключников Николай Андреевич, кол. сов. с. Больше-Михайловка; И. об. Байдак Владим. Никол., пор. Запаса ст. Пологи; Тарловский Дмитрий Михайлович, стат. совет. с. Цареконстантиновка» [4, с. 185]. Так же «в Мелитополе находилась квартира земского начальника первого участка (на территории Мелитопольского уезда насчитывалось 9 участков земских начальников). Его участок в 1913 г. включал: Кизиярскую, Терпеньевскую и Эйгенфельдскую волости. В 1912 г. земским начальником первого участка был коллежский асессор Вадим Иванович Кисель, которого сменил коллежский секретарь Эммануил Людвигович Брошкевич» [13, с. 122].

В фондах Запорожского областного краеведческого музея находятся на хранении музейные экспонаты, связанные с функционированием института земских начальников — фотография (Ф. ист. — 4068) и знак земского начальника (В — 1604). На групповом снимке (18 x 24) — должностные лица г. Ногайска (Приморска) в окружении крестьян, отъезжающих на переселение в Казахстан (рис. 1). Центральная фигура — земский начальник, на груди которого хорошо виден должностной знак на цепи. Эта фотография (датируется 1910 г.) хранилась в семье Матвеева И. А., одного из первых членов коммуны в селе Бановка (колхоз им. Димитрова), передана в музей 20. 11. 1964 г. Сохранившееся изображение хорошо иллюстрирует тот факт, что «до реформы знаки принадлежности к системе положены были, как правило, лишь чиновникам и офицерам. А уже в начале XX в. государственной атрибутикой должны были быть охвачены практически все граждане империи, привлеченные для участия в ее функционировании — т. е. любой служивый отныне должен был выступать «при знаке». Знаками были облагодетельствованы миллионы крестьян — вся верхушка деревни, от волостного старосты или сторожа. Город Российской империи также обзавелся сотнями тысяч «знаковладельцев» — от городского головы до полицейского, от судьи до дворника. Все получающие жалованье от города или государства были обязаны исправлять должность при знаке. Ни одна страна мира такого не знала» [8, с. 4].

Знак «Земский начальник» поступил в коллекцию музея в январе 1980 г. (рис. 2). Он был найден на территории с. Темировка Гуляйпольского района, и передан председателем колхоза «Мир» Чубом А. Г. Экспонат состоит из знака и цепи, на которой он носился. Изготовлен из бронзы и позолочен. Знак представляет собой фигурную бляху (d — 63 мм, h — 4 мм), в центре которой расположен накладной государственный герб (d — 41 мм, h — 11 мм). В верхней части имеется ушко (d — 8 мм), к которому присоединен плоский кружок (d — 31 мм) с отверстиями для крепления звеньев цепи. Звенья плоские, овальные (l — одного звена — 32 мм). Общая длина предмета — 625 мм. На тыльной стороне цепи находится соединяющий элемент в виде розетки (d — 35 мм), к которому припаяны по два звена для прочности. На лицевой стороне по окружности надпись: «Земский начальник». На оборотной стороне: «1889 года 12 июля». «Как правило, по негласным, но строгим правилам, на широких цепях знаки носили высокие чины дворянского происхождения. А знаки, носимые на тонких цепочках или прикрепленные короткой цепочкой к булавке, носились лицами невысокого, но служивого деревенского ранга» [8, с. 121].

Рис. 2

Должностные знаки, учрежденные и вошедшие в систематический обиход с конца XIX — начала XX вв., продолжали изготавливаться вплоть до событий 1917 г. Возникали и новые, но потом эта система рухнула и возродилась уже в геральдике Советского государства. Для каждого исторического периода было характерно свое многообразие знаков.

Библиография

1. Высочайше утвержденные: Положение «О земских участковых начальниках», Правила «Об устройстве судебной части в местностях, в которых введено означенное Положение», «Временные правила о волостном суде в тех же местностях», Правила «О порядке приведения в действие Положения о земских участковых начальниках» от 12 июля 1889 г. // ПСЗРИ. Изд. 3-е. — СПб. : гос. тип., 1891. — Т. 9. — Ст. 6196.
2. Пазухин А. Д. Современное состояние и сословный вопрос в России / А. Д. Пазухин. — М., 1886.
3. Волков Н. Е. Очерк законодательной деятельности в царствование императора Александра III, 1881 — 1894 / Н. Е. Волков. — СПб., 1910.
4. Справочная книга «Весь Екатеринославъ». — Екатеринослав : Изд. Л. И. Становского, 1913. — 301с.
5. Либерман А. А. Институт земских начальников 1889 — 1905 гг. / А. А. Либерман. — М. : МГУ им. М. В. Ломоносова, 1976. — 192 с.
6. Емельянов Н. А. Местное самоуправление в России. Генезис и тенденция развития / Н. А. Емельянов. — М., 1997. — 153 с.

7. Шаравара Т. О. Реформи і контрреформи місцевого й міського самоврядування другої половини XIX ст. в Російській імперії у працях радянських та зарубіжних дослідників / Т. О. Шаравара // УІЖ. — 2011. — № 1. — С. 166 — 179.

8. Мельник Г. К. Должностные знаки Российской империи / Г. К. Мельник, И. В. Можейко. — М.: Хронос, 1993. — 289 с.

9. К 25-летию института земских начальников (Историческая справка) // Правительственный вестник. — 1914. — Июль // utteonero.info/?p=43

10. Сб. указов и постановлений Временного правительства. — Пг., 1917. — Вып. 1. — Раздел 1. — № 13 // <http://imha.ru/2007/12/29/zemskijj-nachalnik.html>

11. Злыгостев А. С. Российская городская и областная геральдика XVIII — XIX вв. // <http://ogeraldike.ru/> "ogeraldike.ru: Геральдика"

12. Яновский А. Знак Земского начальника // <http://collection.rin.ru/cgi-bin/article.pl?id=327>

13. Крылов Н. Очерки по истории города Мелитополя 1814 — 1917 гг. / Н. Крылов. — Запорожье: Тандем — У, 2008. — 344 с.

Яценко С. П.

Посадовий знак Земського дільничного начальника

У статті вводиться до наукового обігу експонат із колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею — посадовий знак Земського дільничного начальника, який є унікальною ілюстрацією періоду «контрреформ» історії Російської імперії на грані XIX — XX ст.

Yatsenko S. P.

The post sign of the Zemskogo district chief

In the article is entered to the scientific appeal an exhibit from collection of the Zaporozhia regional regional museum is a post sign of the Zemskogo district chief, which is unique illustration of period of «kontreform» of history of the Russian empire on the verge of the XIX — XX item

Горбунова Н. М.

ДНЕВНИК ПОЛИТРУКА 961 ПОЛКА 274 СТРЕЛКОВОЙ ДИВИЗИИ МАЙОРА СЛЕСАРЕНКО М. Н. ИЗ КОЛЛЕКЦИИ МУЗЕЯ

В последнее время появляется все больше публикаций, посвященных событиям обороны города Запорожья в августе — октябре 1941 года. Но, к сожалению, все они базируются на небольшом количестве известных источников. Поэтому, сотрудники Запорожского областного краеведческого музея очень обрадовались, когда к ним в руки попал уникальный документ — «Дневник Великой Отечественной войны 1941 — 1943 года» майора Слесаренко М. Н. Свою семейную реликвию, накануне 70-летия со дня начала обороны города Запорожья от немецко-фашистских захватчиков, передал в дар музею сын ветерана — Слесаренко В. М. Сейчас дневник находится в фондах музея (Д — 13260).

До войны Слесаренко М. Н. жил и работал в Запорожье. 17 июля 1941 г. был призван Запорожским райвоенкоматом в ряды Красной Армии, зачислен

Слесаренко М. Н.

Майор М. Н. Слесаренко Дневник Великой Отечественной войны 1941 — 1943 года

«... 17 июля 1941 года я был призван в ряды РККА Запорожским РВК, зачислен в 274 стрелковую дивизию, 961 стрелковый полк.

Полк не был еще сформирован, вступил в бой 18 августа 1941 года на левом берегу Днепра г. Запорожье.

18 августа. Бой длился 11 часов. В это время я находился во 2-м стрелковом батальоне. В течение этого времени отбили 4 немецких атаки. Бомбила сильно немецкая авиация. В 23. 30 сдали левый берег Днепра. В 24. 00 меня контузило.

20 августа. Состояние здоровья улучшилось, провел совещание с агитаторами.

25 августа. Проверял оборону полка на правом берегу в районе 11-го поселка. Бомбила немецкая авиация, обстреляли немецкие автоматчики.

26 августа. Провел партийно-комсомольское собрание об авангардной роли коммунистов и комсомольцев в бою.

27 августа. Присутствовал на совещании политотдела 274-й стрелковой дивизии в части проработки приказа № 270.

28 августа. Проводил партийное собрание по разъяснению приказа № 270 и состоянию воинской дисциплины.

29 — 30 августа. Готовил подразделение к наступлению на остров Хортицу, особое внимание уделял роте добровольцев — крымчаков, настроение хорошее среди личного состава.

в 274 стрелковую дивизию, 961 стрелковый полк на должность политрука. С первых дней обороны города и до конца войны Михаил Николаевич находился на передовой. В своем дневнике, написанном уже в послевоенное время на основе фронтовых записей, ветеран отразил события с 18 августа 1941 г. до начала 1943 г. Дневник интересен еще и тем, что его автор описывает боевой путь 961-го стрелкового полка с момента его формирования в городе Запорожье в августе 1941 г. и до момента расформирования в ноябре 1941 г.

Целью данной работы является введение в научный оборот отрывка этого уникального документа, касающегося событий происходивших в Запорожском регионе в первые месяцы Великой Отечественной войны. Автором полностью сохраняется орфография и стиль оригинала.

1 сентября. Полк перешел из села Мокрого и занял оборону на левом берегу острова Хортицы. Посетил все батальоны, был уверен в наступательном порыве бойцов и командиров.

2 сентября. Получено предупреждение от штадива быть готовым к наступлению. Вечером делал доклад для командного и политического состава об авантюристической тактике фашистской пехоты. Настроение хорошее среди личного состава, много было задано вопросов.

3 сентября. Полк в 20 часов перешел в наступление на остров Хортица, Днепр форсировали на лодках и катерах. К 10.00 4 сентября весь полк форсировал Днепр, занял окраины острова Хортицы под Перевалом. Хорошо работала артиллерия, прикрывающая переправу.

В 12.00 ужасный большой бой, особо себя проявила в этом бою рота добровольцев-крымчаков, большая была проведена партийно-политическая работа. Подано по вступлению в партию 85 заявлений. Особенно отличился в этом бою младший лейтенант ответственный секретарь комсомольского бюро полка Шкарупа, медсестра Скрыпник Маруся, оказавшая помощь 300 бойцам и командирам, санинструктор Ткач Галя, которая вынесла из поля боя с оружием 130 бойцов, старший лейтенант Гонтовой.

4 сентября. Немцы, подтянув резервы, особенно минометные батареи и артиллерию, укрепившись на перевале, не давали возможности подтягивать резервы и продвигаться 3-му стрелковому батальону. Сильный минометный и артиллерийский огонь, много раненых.

5 сентября. Ужасный бой. Особенно немцы подбросили автоматчиков. Поднял 9-ю и 3-ю стрелковые роты, находившиеся на левом фланге острова, повел их в атаку. Немцы, не выдержав удара, стали постепенно отходить.

Ответственный секретарь комсомольского бюро Шкарупа поднял 7-ю роту, повел в атаку. Немцы, боясь окружения, стали постепенно отходить по направлению к мосту. Там же тов. Шкарупа был ранен. В 20.00 основная часть острова Хортица была очищена от немецко-венгерских войск. В 22.00 меня ранило, находился на командном пункте полка. В 22.30 был полностью очищен остров Хортица от немецких захватчиков.

6–7 сентября. Вылавливали оставшихся немцев и венгров на острове, вывозили трофеи. Сильно бомбила немецкая авиация.

8 сентября. Строили оборону. Сильно бомбила немецкая авиация. Бомба попала прямым попаданием на командный пункт полка. Были жертвы. Я остался невредим.

9 сентября. Проводил партийное собрание. Принимали в партию солдат, отличившихся в боях за остров Хортицу.

10 сентября. 2-й стрелковый батальон, по приказу штадива, занял оборону в Плавнях, в помощь присоединились запорожские, гуляйпольские партизанские отряды. Беседовал с партизанами.

Дневник Слесаренко М. Н.

11 сентября. Немцы перешли Днепр в районе Тарасовка, то есть на нашем левом фланге, на стыке наших соседей. Я выехал с кавалерийским взводом в район действия, попал в окружение к немцам. Решил прорывать окружение в тыл противника. В 18.00 прорвали оборону по-над Днепром, вышли в район Белозерок. При выходе из окружения, был убит зам. Политрука Иващенко.

12 сентября. Получено задание штадива об уничтожении прорвавшейся группы фашистов в районе Тарасовка. Продолжался 11 часовый бой с батальоном фашистских автоматчиков. Успеха не имели. Убит командир 4-й стрелковой роты лейтенант Павлов. К исходу дня перешли в оборону.

13 сентября. Прибыло подкрепление — моторота, гуляйпольский партизанский отряд. Ужасный бой, немцы переправили три танкетки. Убит комиссар мотороты, политрук Трофимов. К 22.00 плавни в районе Тарасовка были очищены от немецких бандитов.

14 сентября. Перешли к обороне по-над Днепром, в районе Тарасовка — село Беленькое. Прибыло пополнение, проводил беседы по приказу № 270. В 20.00 партизаны переправлены в разведку в село Беленькое. В 23.00 партизаны привели старосту с. Беленького Трофимова. Беседовал с ним. Желаемых результатов не добился — в части расположения немецких войск.

15 сентября. Принимал воинскую присягу от бойцов прибывшего пополнения.

16 сентября. Лейтенант Гриценко М. П. с группой бойцов 4-й стрелковой роты направлены в разведку на остров в районе Тарасовка. Удачная разведка, ценные документы 2-й бригады ефрейтора Фельдман.

17 сентября. Проводил партийно-комсомольское собрание об авангардной роли коммунистов и комсомольцев и вопрос бдительности, связь с партизанским и гуляйпольским отрядом.

18 сентября. Налет немецкой авиации. Переправилась через Днепр немецкая разведка в количестве 40 автоматчиков.

19–20 сентября. Большой бой на Днепре под селом Беленьким. Партизаны привели пленного. Налет немецкой авиации.

21 сентября. Бомбила немецкая авиация. Сержант Руднев сбил из ручного пулемета один фашистский самолет. Летчики сгорели.

25 сентября. Затишье. Перемена позиций в районе Чагарник. Провел совещание с агитаторами.

28 сентября. Получен приказ штадива, полк прикрывает правый фланг армии. 29 сентября полк занял оборону — село Афанасьевка. Получил 120 машин для продвижения полка. Приказ выполнен. Настроение личного состава хорошее.

30 сентября. Полк получил приказ поддержать 15 стрелковую дивизию в районе Писаревка — Афанасьевка. Ужасный бой с танками противника. Нам дали подкрепление 18 танкеток. Танковый бой, немцы подтянули резервы, превосходящие силы, отходим.

1 октября. Получен приказ отойти от занимаемых рубежей, занять оборону г. Павлограда. Отходим. Минируем дороги, срываем мосты.

2 октября. Полк занял оборону в 4-х км от города Павлограда. Производим укрепления. Сосед справа — 30-ая кавалерийская дивизия.

3 октября. Направили разведку в тыл противника — хутор Красный под руководством зам. политрука Холодного. Разведка ожидаемых результатов не дала.

4 октября. С соседом 30-й кав. дивизии устанавливал границы, сектора обстрелов. Гостил в их.

5 октября. Вели бой с передовыми частями противника. Настроение бойцов хорошее. Прибыло два бойца с окружения, дали ценные сведения. Отправил в штадив прибывших из окружения.

6 октября. Оказываю помощь 30-й кав. дивизии. Немцы перешли в наступление. Под руководством капитана Бузика направил 1-й стрелковый батальон для помощи 30-й кав. дивизии. Ужасный бой, немцы используют бронемашину, большое количество автоматчиков.

7 октября. Немцы снова предприняли наступление в районе 30-й кав. дивизии. Оказую помощь артиллерийским и пулеметным огнем.

8 октября. Немцы снова наступают. Применили в действие танки. Концентрируют свои резервы в хуторе Красный. Большой бой, имеем потери в личном составе. Настроение хорошее.

9 октября. Немцы сконцентрировали до двух дивизий, с 8.00 перешли в психическую атаку. Применили бронемашину и танки. Хорошо работает артиллерия 30-й кав. дивизии, хорошо дерутся бойцы 1-й пульроты. Немцы имеют большие потери. Свыше 3000 трупов, психическую атаку отбили.

10 октября. Выпал маленький снег, мороз до 10°. Получен приказ отойти по направлению колхоза «8 Марта». Провёл беседу с политсоставом о дисциплине марша. В 4.30 полк начал отходить. В пути марша получен приказ — новое направление отхода.

11 — 12 октября. Большая грязь. Выпал небольшой снег. Трудное передвижение автотранспорта. Оказываю помощь медсанбату в отправке раненых на гужевом транспорте. Полк движется по направлению Константиновка.

13 — 14 октября. Полк движется согласно маршруту. Чувствуется усталость в бойцов. 10 человек отставших. Организовую гужтранспорт для подвоза отставших бойцов. Налет немецкой авиации. Продовольствие на исходе. Провел совещание с политсоставом о дисциплине марша и обеспечения продуктами питания бойцов за счет продуктов колхозов.

15 — 16 октября. Отсутствие продуктов питания. Направляю инженера полка Кутирчина, комиссара 1-го батальона тов. Слипченка в район Анновка в части розыска продуктов питания.

17 октября. Бой с передовыми частями противника, обстреляли автоматчики, ранили мою лошадь, в колхозе «1-е Мая» окружили 2-й и 3-й стрелковые батальоны. Устанавливаю связь с ними. В этом бою отличился старший лейтенант Иванов 3-й мин. роты; минометным огнем уничтожено свыше 100 гитлеровцев.

18 октября. Вышли из окружения 2-й и 3-й стрелковые батальоны без потерь. Начальник штаба майор Шаповалов докладывает о состоянии батальонов, политико-моральное состояние личного состава здоровое. Выношу благодарность личному составу.

19 октября. Полк получил приказ на отход по направлению Красного Луча. Провел партийно-комсомольское собрание о дисциплине марша, о задачах партполитаппарата и о сохранение военной тайны.

20 — 23 октября. Полк в движении. Большая грязь. Автотранспорт стал. Прошу помощи в тракторах.

23 октября. В 22.00 полк прибыл на станцию Майорск. Отсутствуют продукты питания. Дано задание тов. Жданову политруку Степаненко отправиться в район Никитовку в части розыска продуктов питания. Настроение хорошее.

24 октября. Полк в 4.00 совершает марш через Горловку — Новая Поляна — совхоз НКВД в распоряжение 18-й армии. Большая грязь, марш совершается 40 — 50 км в сутки. Чувствуется усталость в бойцов, отстающих нет.

31 октября. Полк сосредоточился в 20.00 в городе Красный Луч. Получен приказ занять оборону с. Хрустальное, войти в подчинение 383 шахтерской дивизии комдиву Привалову — Героя Советского Союза.

1 ноября. В 4.00 полк занял оборону в с. Хрустальное, Ивановского района. Погода хорошая.

2 ноября. Сильный минометный и артиллерийский огонь противника. Бой за шахту «Днепротоп» и шахту «Комсомолец».

3 ноября. 3-й стрелковый батальон наступает на шахту. В 16 часов шахта «Днепротоп» занята нами. Положение улучшилось. Настроение бойцов и командиров хорошее. Имели небольшие потери.

4 ноября. Немцы перешли в наступление на шахту «Комсомолец», т. е. на нашего соседа. 1-й стр. б-н 383 с. д. полковника Привалова. Немцы прорвали оборону, вклинились в с. Хрустальное. Я с кав. взводом л-том Четвертаком выехал на уничтожение этой группы. В 20.00, прорвавшаяся группа фашистов, уничтожена. Все спокойно.

5 ноября. Провел совещание с политсоставом, отпраздновали 24-ю годовщину Великой Октябрьской Революции. Теплый день. Редкая артиллерийская перестрелка.

6 ноября. Делал доклад для гражданского населения с. Хрустального о 24-й годовщине Октября. Вечером гостил у них.

7 ноября. Торжественный ужин. Хорошая погода. На передовой тихо. Настроение хорошее.

8 — 9 ноября. Сильный бой за шахту «Днепротоп» и шахту «Комсомолец». Имеются потери в личном составе. Отбито 2 немецкие атаки.

10 ноября. Прибыли гости с подарками для бойцов. Знакомлю их с обстановкой. Настроение бойцов хорошее. Вручаем бойцам подарки.

12 ноября. Прибыло пополнение не русской национальности. Проводил беседы. Знакомил с обстановкой и задачей, стоящей перед полком.

13 ноября. Получен приказ занять оборону — шахта 7 — 8. Теплый день. Стрельбы нет. Присутствовал на заседании комсомольского бюро полка.

14 ноября. Получен приказ перейти в наступление на шахту 12. Провел совещание с политсоставом о задачах и авангардной роли коммунистов в наступлении.

15 ноября. Ужасный бой. Особенно группа автоматчиков прорвалась к нам в тыл. Немцы оказывают сильное сопротивление. Дал приказ старшему политруку Аверкину об уничтожении прорвавшейся группы автоматчиков. Тов. Аверкин героически погиб. В 12.00 задание выполнено.

16 ноября. Направляю военфельдшера Скрыпник Марусю и санинструктора Ткач Галю за получением орденов. Теплая погода.

17 ноября. Получен приказ о переходе полка в подчинение 99 Краснознаменной дивизии. Полк изменил номер, вместо 961 получил 197. Проведено совещание с политсоставом...».

Автор надеется, что эти записи из дневника участника описанных событий, смогут пролить свет на некоторые «белые пятна» в истории обороны г. Запорожья в 1941 году.

Горбунова Н. М.

**Щоденник політрука 961 полку 274 стрілецької дивізії
майора Слесаренка М. М. з колекції музею**

Автор статті вводить в науковий обіг унікальний документ початку Великої Вітчизняної війни на території нашого краю — щоденник учасника оборони міста Запоріжжя М. М. Слесаренка.

Gorbunova N. M.

**The diary of the politleader of 961 regiment 274 shooting division
of major Slesarenko M. N. from the collection of the museum**

The author of the article introduces into a scientific use a unique document of the beginning of the Great Patriotic war — the diary of the participant of the defence of Zaporizhzhya — Slesarenko M. N.

Тараненко С. В.

**СТВОРЕННЯ ЕКСПОЗИЦІЇ
«НАШ КРАЙ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»**

На початку 1990-х рр. в Україні сталися досить суттєві суспільні зміни: країна проголосила незалежність, змінювалися погляди й оцінки не такого вже й далекого минулого. З'явилися нові історичні, соціологічні, документальні дослідження, які й вплинули на формування нового погляду на Другу світову війну. Саме на цей час нам випало створювати нову експозицію, присвячену зазначеній темі. Основними принципами нашої роботи стали історизм, об'єктивність, хронологічна послідовність і проблемність. В основі методології — концепція належності народу України, і земляків-запоріжців зокрема, до найважливіших суб'єктів історичної події і визнаного світом внеску українського народу в перемогу над нацизмом. Новітні дослідження ми врахували в експозиційній роботі і спробували показати й «негативні» сторінки історії. Вважаємо, така експозиція сприяє формуванню й відновленню історичної пам'яті.

Узагальненим підсумком дослідження й найважливішою складовою нашої роботи стала експозиція музею, створена в 1992 — 1995 рр. до 50-річчя Перемоги. До неї увійшли реліквії, нові надходження — усього близько 1,5 тисячі експонатів. Експозицію розгорнуто в 3-х залах загальною площею 210 м². Експозиція постійно вдосконалюється, поповнюється матеріалами з нових надходжень.

Значну роботу у створенні експозиції виконала ст. науковий співробітник Тараненко С. В. Певний вклад внесли також Галактіонова Л. О., Карафін К. С., Шапкова Л. Г. Художнє оформлення експозиційних залів виконав художник Ленінградського комбінату живописно-оформлювального мистецтва Зеленков Л. В.

Головне завдання, що ми ставили перед собою, — показати війну як надзвичайне явище, як духовно й фізично виснажливу працю, трагедію й героїзм українського народу, втрати, безприкладний ратний і трудовий подвиг, невимовне горе й страждання усього народу й кожної окремої людини, а не лише як невгамовний героїзм радянських солдат й геній головного керманіча країни, про що довгі десятиліття розповідала офіційна радянська історія.

З кожним роком відкриваються все нові й нові факти й документи про найжахливішу трагедію ХХ ст. Україна в Другій світовій війні — один з найскладніших і найсуперечливіших розділів вітчизняної історії.

Ми враховуємо, що вже в 1990-і рр. із процесом віддалення від події змінилося й ставлення до самої події, змінилася психологія сприйняття війни як явища. Упродовж усіх післявоєнних десятиліть радянські люди дуже своєрідно сприймали війну, знали й вивчали переважно героїзм, визнавали лише те, що декларувала офіційна радянська історіографія. Й навіть Перемогу (в 1945, а потім від 1965 р.) святкували так, мов би перемогли учора. Настав час від емоційного сприйняття війни перейти до вивчення суто наукового, документального, справді історичного.

Поступова зміна світоглядних та ідеологічних парадигм диктує необхідність осмислення історичних подій з нових, сучасних позицій, що базуються на засадах об'єктивності, деміфологізації та деполітизації подій Другої світової війни. Єдиним орієнтиром для науковців музею залишається історична істина, базована на достовірних джерелах. Напрацювання дослідників мають бути враховані в музейних експозиціях і тим самим сприяти формуванню й відновленню історичної пам'яті.

Експозиції передуює скульптура молодого запорізького скульптора Андрія Яремка. «В'язень» — надзвичайно високий образ, він відображає стан людини між життям і смертю, між рабством і волею. В образі знесиленої людини, звільненої з концтабору, бачимо саме бажання, волю, прагнення й спрагу до життя. Образ дуже символічний. Так Україна понівечена й зруйнована прагнула жити.

Розпочинаємо нашу експозицію від подій 1933 р., коли в Німеччині конституційним шляхом до влади прийшов А. Гітлер, представляємо матеріали про республіканську війну в Іспанії та підготовку радянської країни до війни — діяльність ТСАВІАХІМу в Запоріжжі, військове виробництво, санітарні дружини, ворошилівських стрільців і так далі.

Історичні реліквії, нові архівні документи аргументовано відтворюють міжнародну обстановку 1930-х років, показують мету війни для кожної з воюючих сторін, катастрофічний перебіг подій на її початковому етапі — відступ радянських військ, діяльність ДКО, втрати, полон, оточення частин 9-ї та 18-ї армій у Куйбишевському районі Запорізької області, комплекси запоріжців-учасників подій всебічно розкривають хід евакуації у промислово важливому Запоріжжі. Підпільному руху на Запоріжжі приділено багато уваги.

Повсякчас ми вели пошуки нових експонатів. В 1992 р. керівництво Запорізького обласного управління СБУ дозволило музейним працівникам опрацювати деякі архівні матеріали воєнного часу. Від того маємо великий доробок: кілька десятків фотографій і документів, що розповідають про життя міста в окупації, про запоріжців-співвітчизників, завербованих нацистами під загрозою смерті, про зрадників, що запропонували окупантам свої послуги, про групу працівників НКВС, репресованих і засуджених до страти, а потім організованих у диверсійну десантну групу і скерованих на смерть. (Це розвідники груп «Енергетики» й «Моряки»). Згодом ці матеріали зайняли своє місце в експозиції (Всп. ф. ист. — 2758 — 2764; Всп. ф. — 5505 — 5508).

Центральне місце в експозиції посідають матеріали наших земляків-запоріжців, учасників таких важливих військово-політичних подій як битва під Москвою, Сталінградська, Курська битви, визволення рідного Запоріжжя,

Мелітополя, Києва, визволення країн Східної Європи, Берлінська операція. Усі ці події відігравали важливу роль і в долі України. Ми представляємо учасників подій — наших земляків-запоріжців.

Запорізькій визвольній операції приділено найбільше уваги. Це був перший в ході війни нічний штурм великого міста і важливого промислового центру, складна й виснажлива операція, в якій загинуло більше 100 тисяч бійців. Ось тут усі наші герої: Р. Я. Малиновський, О. А. Данилов, В. І. Чуйков, Д. Д. Лелюшенко, В. О. Судець, Микола Яценко, Петро Бунєєв, Валерія Гнарівська і багато інших.

Слід нагадати, що на той час більшість архівів ще не відкрили «секретних» фондів і відтворювати справжню історію видавалося складним. Разом з тим, на початку створення експозиції фонди Запорізького краєзнавчого музею мали вже достатньо велику колекцію експонатів про війну й учасників подій. Переважна кількість матеріалів про участь запоріжців у Другій світовій війні була зібрана попереднім поколінням музейних працівників в 60-80-і рр. минулого століття й своїм змістом і направленістю об'єктивно не повністю відображала перебіг подій, мала відбиток тоталітарної радянської системи. Заради об'єктивності деякі комплекси експонатів ми дослідили заново, бо оцінки радянського часу заполітизовані. Так, нагородні формулювання сталінського часу не завжди об'єктивно й правдиво відображають факт і зміст подій, навіть не розглядаючи питання про відповідність і заслугу нагороди як такої. Ось конкретний приклад: військовослужбовець В. (з етичних міркувань ми не називаємо прізвище) нагороджений за руйнування моста в Запоріжжі в серпні 1941 року, хоча насправді він не брав участі в цій події. У нагородному листі зазначено: «... нагороджується від начальства» (Ф. ист. — 2629; Д — 4245). Міст через Новий Дніпро військові кілька разів намагалися підірвати в часі від 18 до 26 серпня. В дійсності, Артем Степанов, рядовий 31 протихімічного батальйону протиповітряної оборони (напередодні війни 31 ПХБ ППО базувався в Запоріжжі й прийняв перші бої в обороні міста), який дійсно підірвав Запорізький міст, загинув у момент вибуху і помертньо ніяк не відзначений. Про це розповіли очевидці і згодом ми знайшли підтвердження у відповідних документах [1].

Друга половина 80-х рр. ХХ-го ст. ознаменувалася пошуком і обнародуванням матеріалів про сталінські репресії, про воєнне покоління радянських людей, чий долі певною мірою зачепила війна. До того ж репресії продовжувалися під час і після війни. І саме ці матеріали суттєво доповнили і прояснили невідомі сторінки історії війни. Так, Герой Радянського Союзу генерал-лейтенант І. Й. Проскуров був репресований восени найдраматичнішого 1941 р. і лише в 1990-і рр., завдяки пошукам і дослідженням, стали відомі обставини судового процесу. Його матеріали представлені усебічно в експозиції (Всп. ф. 5494 (1 — 4)).

В експозиції щодо оборони міста Запоріжжя ми експонуємо фотографії учасників підпільної диверсійної групи «Юні чапаєвці», статус якої до цього часу залишається невизначеним. Юні герої надали допомогу командуванню Південного фронту в підготовці військової операції, з приходом окупантів більшість із них загинула, документів для підтвердження їхньої підпільної діяльності виявилось недостатньо. Організатори дитячої групи і свідки їхніх розвідок помічник начальника політуправління Південного фронту з комсомолу батальйонний комісар Б. С. Мельников та генерал-майор Ф. М. Харитонов (у вересні 1941 р. командуючий 9-ю армією) не потурбувались про відзначення юнаків. [2, сс. 19 — 27]. Багаторазові партійні комісії щоразу збільшували кількість учасників підпільного

й партизанського руху та для цієї групи не знайшли достатньо доказів дитячої відваги, їхньої праці на користь Червоної Армії. Рідних не залишилось, ветерани-партизани займаються іншими питаннями. На сьогодні краєзнавчий музей чи не єдиний, хто розповідає про дітей-підпільників правдиво (Всп. ф. — 375, 377, 717, 718, 736 (2); ЗКМ — 4770 (2, 3); Д — 1074).

Нове прочитання знайшли матеріали колишнього радянського військовополоненого М. І. Поночишина, в'язня п'яти нацистських таборів (ЗКМ — 3796 (1 — 2); Ф. ист. — 6282). Професійний артилерист мав поетичний дар, зустрівся з Олександром Твардовським. В 1942 р. важкопораненим потрапив у полон і зберіг табірні щоденники зі своїми віршами, «Василія Тьоркіна» з дарчим написом автора. Після страшених нацистських поневірянь пройшов «фільтрацію» у сталінському концтаборі вже після війни.

За наказом Й. Сталіна, з квітня 1945 р. фільтраційні табори перевіряли не лише колишніх полонених військовослужбовців, а й тих молодих дівчат, що були вивезені на примусові роботи в Німеччину. Про це розповідають матеріали Л. З. Омельченко. У фільтраційних таборах довгі місяці перебували колишні військовополонені й оstarбайтери, доки йшло слідство, й отримували нові терміни покарання від своєї радянської Батьківщини за неіснуючі злочини. Після виправно-трудова таборів такі люди мали заборону на паспорт, на проживання і, відповідно, на роботу та навчання.

На окрему увагу заслуговує питання про боротьбу самостійницьких сил за відновлення Української державності і діяльності національного руху Опору на Запоріжжі напередодні війни та під час окупації. На початку 1990-х рр. відповідні архіви були закриті, в цій темі треба робити дослідження й доповнення.

Не можна обійти увагою питання колаборації та зради. Участь українців в арміях держав супротивників розглядаємо як трагічний збіг обставин, викликаний попереднім історичним розвитком, глибокими соціально-економічними, політичними, морально-психологічними чинниками. Співпраця наших співвітчизників з окупаційною владою відображена в експозиції відповідними матеріалами з відомчого архіву СБУ в Запорізькій області (Всп. ф. — 2748, 2751 — 2753; Д — 12298 — 12301; Всп. ф. ист. — 2756 — 2757)

На Запоріжжі питання про характер державності України не стояло гостро, але разом із тим не можна обійти увагою такі факти як діяльність національних організацій в Запорізькій області в 1940 — 1943 рр. В Запорізькій області вже напередодні війни діяли національні організації, з початком війни — окремі провідники ОУН, які ставили перед собою дуже важливе завдання — підготувати народ до боротьби за незалежність України. На сьогодні, на жаль, музей не має відповідних матеріалів, щоб представити їх в експозиції.

Вагомим додатком до експозиції став відеофільм «Запоріжжя в 1941 — 1945 рр.», підготовлений автором даної публікації на основі німецької та радянської військової кінохроніки. Республіканський державний архів кінофотофонодокументів люб'язно надав матеріали для створення фільму. Під час опрацювання кінохроніки ми виявили багато цінних знімків, зроблених військовими кореспондентами в Запоріжжі від серпня 1941 р. до початку 1944 р. Згодом ці матеріали увійшли до експозиції (Всп. ф. ист. — 2711 — 2713, 2715, 2716, 2719, 2723, 2724, 2729, 2730, 2732).

Успіх експозиції великою мірою залежить також від рівня екскурсійної роботи, від того, настільки об'єктивно екскурсовод доносить історію до відвідувача.

Сучасний екскурсовод не має морального права промовляти завчений у 1970-і р. радянський імперський текст. Щороку з експозицією «Наш край напередодні та в роки Другої світової війни» знайомляться до 90 тисяч відвідувачів. Відділ науково-освітньої роботи постійно проводить масові заходи, наукові працівники читають лекції на тему «Наш край в роки Другої світової війни», ведуть науково-популяризаторську роботу. З кожним роком і навіть місяцем тема Другої світової війни відкриває все нові й нові свої сторінки. Вчені досліджують документи й події, завдання ж музейних працівників — вчасно ознайомитися з дослідженнями, відобразити події в експозиції й донести об'єктивну інформацію до відвідувача.

Таким чином, у своїй науково-дослідній, експозиційній, методичній та науково-популяризаторській роботі ми керувалися сучасною науковою концепцією й сучасними методичними засадами, і, за оцінками істориків-науковців і фахівців музейної справи, а також відвідувачів, зуміли об'єктивно відобразити трагічні події протистояння з нацистами в Другій світовій війні.

Майже 20 років пройшло з моменту відкриття експозиційного комплексу «Наш край напередодні та в роки Другої світової війни». Експозиція як живий організм із надходженням нових свідчень, фактів, документів, в ході осмислення загальнолюдських цінностей потребує доповнення, певного оновлення, доопрацювання.

Багато питань маємо дослідити вперше. Бо до сьогодні не відомий дослідникам величезний об'єм дуже важливої інформації з таких питань як: про мобілізацію, про початок евакуації в краї, про знищення врожаю й матеріальних цінностей з початком воєнних дій у 1941 р., про долю репресованих в'язнів, про винищувальні загоны, про штрафні батальйони, про загороджувальні загоны, про організацію, діяльність та багаторазовий облік радянських підпільників і партизанів. Не опублікований наказ Й. Сталіна про негайний наступ 22 червня 1941 р. Не опубліковані до цього часу матеріали про призов молодих українських хлопців, що були забрані у військо із щойно визволених областей України. Не висвітлені питання про фільтраційні табори, про роль Смершу, про діяльність енкавеесівців, якими була нашпигована кожна військова частина і партизанський загін. Про ставлення партійних та владних органів до місцевого населення, що перебувало в окупації. В експозиції не представлені матеріали 16 ЗАП, який 18 серпня 1941 р. у важкому бою зупинив німецькі танки перед греблею Дніпрогесу. Немає також жодної згадки про вибух на Дніпрогесі того ж 18 серпня, і про наслідки теж. Не відображені дії 25-го танкового корпусу, який під командуванням П. П. Павлова у лютому 1943 р. прорвав фронт і впритул наблизився до Запоріжжя.

Абсолютно не досліджене питання про психологічний стан солдата на фронті, оstarбайтера в неволі, населення на окупованій території. І ще багато-багато найрізноманітніших питань. Збиральницьку, дослідницьку роботу продовжуємо повсякчас, використовуючи при цьому надбання і міжнародних інституцій [3; 4].

Отже, перший досвід показу об'єктивної історії можемо вважати вдалим і на сьогодні вже стоїмо перед необхідністю реекспозиції в даній темі. Перемога — це 30 мільйонів радянських життів, зруйнована економіка, втрата частини радянської території. Настав час донести людям правду про Другу світову війну і про Велику Перемогу і музейними засобами теж сприяти перетворенню Дня перемоги на День пам'яті та скорботи. Яким, по суті, він є для народу.

Бібліографія

1. ЗКМ Архів Справа 2934.
2. Народна війна. 1941 — 1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області // Збірник документів і матеріалів. Науково-довідкове видання. — Запоріжжя : Прем'єр. — 2005. — 560 с.
3. Меморандум учасників громадських слухань «Історія і політика» м. Київ, 17 червня 2010 р. — К., 2010.
4. «История сталинизма. Принудительный труд в СССР: экономика, политика, память» // Материалы конференции 28 октября 2011 г. — www.ugokiistorii.ru

Тараненко С. В.

Создание экспозиции «Наш край накануне и в годы Второй мировой войны»

Статья освещает историю создания и основные принципы экспозиции «Наш край накануне и в годы Второй мировой войны» в Запорожском краеведческом музее. Автор прослеживает новые тенденции в документальных исследованиях и доказывает необходимость обновления и дополнения экспозиции.

Taranenko S. V.

Creation of an exposition «Our region of the world the day before and in day of Second World War»

Article shines history of creation and the main principals of an exposition «Our region of the world the day before and in day of Second World War» in Zaporozhye museum of local lore. The author traces new tendencies in documentary researches, proves necessity of updating and exposition addition.

Водопьян В. В.

КОСМИЧЕСКИЙ СКАФАНДР ИЗ КОЛЛЕКЦИИ МУЗЕЯ

12 апреля 2011 г. исполнилось 50 лет с момента первого космического полета, совершенного Юрием Гагариным в 1961 г. В этот день ежегодно на всей планете отмечают Всемирный день авиации и космонавтики. Каждого, кто обстоятельно интересуется историей космонавтики, неизбежно привлекает история развития скафандростроения.

За годы разработок и исследований в области скафандростроения в мировой практике был накоплен немалый опыт. Этой проблематике посвятили свои работы: Алексеев С. М. [1], Уманский С. П. [2] и многие другие. В данной статье рассматривается краткая история создания скафандров в СССР, предназначенных для высотных полетов и выхода в космическое пространство и описывается космический скафандр из коллекции Запорожского областного краеведческого музея.

Скафандр (от греч. *σκάφη* — лодка, ладья и *άνθρωπος* — человек) — это индивидуальное снаряжение для человека, который работает в условиях, отличных от нормальных. В комплект снаряжения входят оболочка, шлем, перчатки, ботинки [2, с. 10].

В СССР первый скафандр «Ч-1» был спроектирован более 70 лет назад, в 1931 г., инженером Е. Е. Чертовским. Он представлял собой простой герметичный комбинезон со шлемом, снабженный небольшим стеклом для обзора. Работать в нем было очень сложно. Следующая модель Ч-2 была более совершенной, за что автору в 1937 г. Центральным советом Осоавиахима была присуждена премия за решение проблемы [1, с. 24].

В первые послевоенные годы «локомотивом», сдвинувшим с места развитие отечественных скафандров, оказалась реактивная авиация, которая переживала бурное развитие. В октябре 1952 г. решением советского правительства было создано специализированное предприятие для «организации работ по средствам обеспечения безопасности экипажей скоростных и высотных самолетов». Это предприятие — Опытный завод № 918 с конструкторским бюро и научно-исследовательским отделом, размещалось в подмосковном Томилино. Так возникло знаменитое предприятие, известное сегодня под названием Научно-производственное предприятие (далее НПП) «Звезда».

В 1957 г. на базе НПП «Звезда» появилась ГКЖ (герметическая кабина для животных). 3 ноября 1957 г. в такой кабине совершила полет на искусственном спутнике Земли знаменитая собака Лайка. В 1959 г. «Звезда» создала первые образцы скафандра для полета человека в космос. Так появился «гагаринский» скафандр СК-1 (спасательный скафандр-1). Он использовался во время всех полетов кораблей первой серии «Восток» [1, с. 26].

В середине 1960-х гг. для выхода в открытый космос была разработана конструкция скафандра «Беркут», в котором 18 марта 1965 г. летчик-космонавт А. Леонов покинул борт корабля новой серии «Восход-2». Новый тип скафандра, регенерационного типа, получил название «Ястреб». В «Ястребах» летчики-космонавты А. Елисеев и Е. Хрунов переходили из корабля в корабль во время полетов «Союза-4» и «Союза-5» в январе 1969 г.

В дальнейшем все новые типы скафандров стали получать «птичьи» имена. Один из них «Кречет» был предназначен для высадки человека на Луну. Разработан он был группой ученых под руководством А. Стоклицкого. Эти модели постоянно совершенствовались, став скафандрами орбитального базирования на станциях «Салют» и «Мир».

В коллекции Запорожского областного краеведческого музея хранится аварийно-спасательный скафандр «Сокол-К» (В — 3035), предназначенный для использования на космических кораблях типа «Союз». Скафандр был разработан и изготовлен в 1977 — 1978 гг. на НПП «Звезда». «Сокол-К» является первой моделью самостоятельно надеваемого скафандра. Он был внедрен в практику космических полетов после гибели экипажа космического корабля «Союз — 11» в результате разгерметизации корабля в 1971 г. В подобном скафандре космонавты находились только на активных участках полета (вывод на орбиту, маневрирование, стыковки и посадка), которые требовали от них максимальной мобилизации всех сил и являлись наиболее опасными с точки зрения разгерметизации [3].

Интересной является история поступления этой вещи. До появления скафандра в нашем музее, он находился в Звездном городке и использовался как тренировочный костюм летчиком-космонавтом СССР Климук Петром Ильичом. В те годы вся страна была охвачена т. н. социалистическим соревнованием. Одной из наград, за победу в нем, служило право посещения Звездного городка. Поскольку музеем была разработана концепция создания экспозиции, посвященной этому

движению, отдел пропаганды Запорожского обкома партии, включил в состав делегации, направлявшейся в Звездный городок, директора музея Г. И. Шаповалова. На просьбу, передать в музей скафандр космонавта, был получен положительный ответ. Но передача его состоялась лишь через год, 8 марта 1983 г. в ДК з-да Днепроспецсталь П. Климук торжественно вручил космический скафандр женщинам нашего города. Экспонат пополнил коллекцию музея 22 апреля 1983 г.

Климук Петр Ильич родился 10.07.1942 г. в деревне Комаровка Брестской области Белорусской ССР. Детские и школьные годы провел в родной деревне. После окончания школы в 1959 г. он поступил в Черниговское высшее военное училище летчиков им. Ленинского комсомола, которое окончил с отличием. Затем служил в авиационных частях Советской Армии. В 1965 г. был зачислен в отряд советских космонавтов (1965. Группа ВВС. № 3). Прошел полный курс общекосмической подготовки и подготовки к полетам на кораблях типа «Союз». Свой первый космический полет в качестве командира космического корабля «Союз-13» совершил 18 — 26 декабря 1973 г. в паре с В. В. Лебедевым. В 1977 г. окончил Военно-воздушную академию имени Ю. А. Гагарина. В 1978 г. покинул отряд космонавтов и перешел на работу в Центр подготовки космонавтов. С 1978 г. — он начальник политотдела, заместитель начальника Центра, а с 1991 г. — начальник Центра. Дважды Герой Советского Союза. Награжден тремя орденами Ленина, орденом «За службу Родине в ВС СССР» 3-й степени и медалями. Удостоен Золотой медали имени К. Э. Циолковского, золотой медали им. Ю. А. Гагарина и почетным дипломом им. В. М. Комарова. Лауреат Государственных премий СССР (1978 г., 1981 г.). Он также был награжден орденами и медалями других государств.

Публикуемый космический скафандр — 50-го размера. Использовался для тренировок в космическом городке. Общая длина скафандра — 165 см., вес — 10 кг. Костюм бежевого цвета, из теплостойкой ткани, хорошо отражающей солнечные лучи. Шлем полукруглой формы, несъемный, светофильтр дымчатого цвета с надписью сверху «ЗАЩИТНЫЙ ЩИТОК». Шлем крепится к основному костюму металлическими гермоподшипниками синего цвета.

Зашнуровывается костюм с помощью шнурка и металлических петелек по всей длине корпуса. Рядом с петельками сплошной полосой нашита липкая лента. В правой нижней части костюма размещен металлический электроразъем синего цвета. На нем двухстрочная надпись: № 5161М. Ш5. Из разъема выходят два шланга одинакового диаметра — по 9 мм с заглушками на концах. С левой стороны

Скафандр из коллекции ЗОКМ

вверху знаходиться синього цвета регулятор давления в скафандре, с двухстрочной надписью вверху: «отвернуть до упора перед полетом» и надписью «РАД — 1» внизу. Под ним расположена вентиляционная система, из которой выходят два шланга диаметрами 28 мм и 9 мм. На концах каждого из них помещены шайбы синего и заглушки красного цвета. Для предотвращения увеличения размера скафандра, под влиянием избыточного давления, используется силовая система, состоящая из лент, тросов и шнуров синего цвета. На одном из тросов крепится карабин. Силовая система подразделяется на систему корпуса, рукавов и штанин, позволяющих подогнать скафандр по росту.

Длина рукава с перчатками — 85 см. На обеих перчатках с внутренней стороны нашита кожа черного цвета, с наружной — регулировочная лента, используемая для подгона перчатки по руке человека. Перчатки к рукаву крепятся гермоподшипниками. На манжетах рукавов, синей краской нанесены буквы «Ф. А. В.», а чуть ниже черной — «ГПБ — 8/2 — 1645м». В верхней части пришиты пять синих горизонтальных полосок из тесьмы. Посередине размещен локтевой шарнир для легкого и удобного сгибания рук. На правый рукав внизу вшит манометр, измеряющий давление в скафандре, в виде белого пластмассового корпуса с черным циферблатом внутри.

Длина штанин — 75 см. В районе колен находятся коленные шарниры. В нижней части штанин по кругу пришита синяя тесьма. К ней с помощью шнуровки крепятся ботинки 42 размера, в задней части которых вшита металлическая молния, длиной 24 см. На подошве указан размер обуви — «42-2».

Внутри костюма имеется система полихлорвиниловых трубок, для непрерывной циркуляции холодной воды, поглощающей выделяемое телом тепло.

Описанный космический скафандр, является интересным музейным экспонатом, свидетелем научных открытий XX в.

Библиография

1. Алексеев С. М. Космические скафандры вчера, сегодня, завтра / С. М. Алексеев. — М. : Знание, 1987. — 64 с.
2. Уманский С. П. Снаряжение летчика и космонавта / С. П. Уманский. — М. : Воениздат, 1967. — 192 с.
3. Аварийно-спасательный скафандр «Сокол-К» // [http://: rus.polymus.ru/index.php](http://rus.polymus.ru/index.php).

Водоп'ян В. В.

Космічний скафандр з колекції музею

В статті йде мова про історію створення космічних скафандрів вченими СРСР та описаний костюм льотчика-космонавта П. Климук з фондів ЗОКМ.

Vodopyan V. V.

Space Suit from the collection of Museum

A short excursion to the history of creation of the space suits by scientists of the USSR is described in the article. There is also a description of the training suit of the space pilot P. Klimuk stored in the Zaporizhian Regional Museum of the Local history.

ПЕЧАТКА ОЛЕКСАНДРІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ УПРАВИ З КОЛЕКЦІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

У 1957 р. учнями восьмого класу середньої школи № 40 м. Запоріжжя Павлом Симоненком та Володимиром Парахініним на вул. Тролейбусній було випадково знайдено бронзову печатку. За участі викладача школи В. Є. Радченко 6 травня 1957 р. школярі передали печатку на постійне зберігання Запорізькому краєзнавчому музею.

Печатка має діаметр 35 мм і виготовлена із червоної міді (КВ — 5293, ЗКМ — 2507). На робочій частині печатки дзеркально вирізано наступні написи та зображення: «АЛЕКСАНДРОВСКАЯ ГОРОДСКАЯ УПРАВА ЕКАТЕРИН ГУБ». У верхній частині печатки початок та кінець напису розділені символом у вигляді шестипроменевої зірки неправильної форми розташованої горизонтально. Зверху і знизу напис окреслено двома лініями, які утворюють кола правильної форми. В центрі печатки вирізано герб міста Олександрівська, який зображено у його традиційному, затвердженому ще у 1811 р. вигляді. Він являє собою геральдичний щит французького типу, у середній частині якого внизу є загострений виступ. Щит поділяється посередині горизонтальною лінією на дві частини. У його верхній частині зображено дві перехрещені рушниці з багнетами, а в нижній — лук із трьома стрілами спрямованими вниз. Особливістю печатки є незначне зміщення зображення герба міста від центру праворуч (рис. 1).

З квітня 2011 р. печатка вперше експонується на виставці «Олександрівськ: місто та городяни в кінці XIX — на початку XX ст.» в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї.

З метою датування печатки було проведено вивчення документів Олександрівської міської управи Катеринославської губернії за 1866 — 1920 рр. у фондах Державного архіву Запорізької області. Серед них було виявлено документи із відбитками двох видів печаток Олександрівської міської управи різних періодів*.

На трьох документах із ДАЗО, датованих листопадом 1892 р., червнем 1893 р. та лютим 1902 р., виявлено однакові відбитки Олександрівської міської печатки

Рис. 1

Рис. 2

* Автор висловлює щире подяку директору Державного архіву Запорізької області Олександрю Сергійовичу Тедеєву за допомогу в пошуку архівних документів.

Рис. 3

(рис. 2). Два відбитки синього і один — чорного кольорів мають діаметр 30 мм із написом по колу «АЛЕКСАНДРОВСКАЯ ГОРОДСКАЯ УПРАВА». У верхній частині печатки початок та кінець напису розділені символом у вигляді шестипроменевої зірки неправильної форми, яка розташована вертикально. Зовні напис окреслено лінією, яка утворює коло. В центрі печатки вирізано герб міста Олександрівська. Характерною ознакою цієї печатки є вертикальна подовженість геральдичного щита герба [1].

Ще один вид відбитка печатки Олександрівської міської управи виявлено на посвідченні від 18 лютого 1914 р. [2]. Цей відбиток синього кольору

і має розмір 36 мм в діаметрі. По колу на ньому розміщується напис «АЛЕКСАНДРОВСКАЯ ГОРОДСКАЯ УПРАВА». В нижній частині відбитка печатки напис розділено символом у вигляді багатопроменевої зірки. Зовні напис окреслено подвійною лінією яка утворює коло. Коло діаметром в 23 мм з однієї лінії вміщено під написом. В його центрі — герб міста Олександрівська з короною над верхньою частиною щита (рис. 3).

На жаль, серед документів ДАЗО не вдалося відшукати відбитків печатки Олександрівської міської управи, що зберігається у ЗОКМ. Але вивчення подібних сфрагістичних артефактів на документах міської управи нашого міста дозволяє датувати печатку кінцем XIX — початком XX ст. Переконані, що з часом будуть знайдені і документи з відбитками описаної печатки.

Бібліографія

1. ДАЗО, ф. 24, оп. 1, спр. 66, арк. 4; ф. 24, оп. 1, спр. 794, арк. 281; ф. 24, оп. 1, спр. 156, арк. 39.
2. ДАЗО, ф. 24, оп. 1, спр. 480, арк. 199.

Шаповалов Г. І.

Печать Александровской городской управы из коллекции Запорожского краеведческого музея

В статье вводится в научный оборот уникальный экспонат — печать Александровской городской управы конца XIX — начала XX вв.

Shapovalov G. I.

Signet Alexander city council skoy from the collection of Zaporizhzhya Regional Museum

We introduce into scientific and unique exhibit — print the Alexander City Council late XIX — early XX st.

АРХЕОЛОГІЯ

Джос В. С.

НОВІ ЗНАХІДКИ АНТРОПОМОРФНИХ СТЕЛ В ДОЛИНІ р. МОЛОЧНОЇ

Останнім часом колекція лапідарію Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила» поповнилася двома новими антропоморфними стелами. Обидві стели були виявлені автором даної публікації в результаті археологічного обстеження долини р. Молочної. Стели виготовлені з світло-жовтуватого пісковика сарматського ярусу (матеріал, можливо, походить з пісковикового пагорбу «Кам'яна Могила»).

Перша стела знаходилася у вертикальному положенні, на вершині невеликого кургану висотою до 1 м, який розташований в заплаві р. Молочної, на старому кладовищі, в межах с. Вознесенка*. Стела має вигляд масивної пласкої плити, підпрямокутної форми. Висота — 1,26 м, ширина — 0,7 м, товщина — 0,4 м. Лицьова поверхня статуї пласка, дуже згладжена, помітні сліди обробки, зворотний бік нерівний, в нижній частині розташований великий необроблений виступ. В верхній частині плити знаходяться два рукотворні уступи, один з яких — 0,2 м, інший — 0,05 м, за допомогою яких давній митець намагався виділити голову статуї. На нашу думку, дана стела уособлює образ людини у профіль (горбун?) (рис. 1, 1).

Друга стела виявлена за 0,2 км на південний-захід від пагорба «Кам'яна Могила», на південному схилі «Червоної гори» (у її залісненій частині), яка є мисом правого корінного берега р. Молочної. На думку автора, стела походить з курганної групи розташованої на вершині вище вказаної гори, яка частково була досліджена В. М. Даниленком під час роботи Приазовської експедиції 1947 р. [1, с. 69]. Стела являє собою невелику пласку плиту ромбовидної форми. Висота — 0,66 м, ширина — 0,59 м, товщина — 0,23 м. У верхній частині плити простежується намагання майстра надати плиті антропоморфних обрисів. Голова стели трикутної (гострої) форми, виділена за допомогою відколювання кутів плити, про що свідчать сліди сколів. Плечі покаті. Поверхня широких частин плити добре згладжена, бокові частини необроблені (рис. 1, 2). Нові знахідки розширюють джерельну базу монументального мистецтва у Приазов'ї.

Нагадаємо, що вперше антропоморфні стели в долині р. Молочної були виявлені в 1952 р. під час Молочанської експедиції ІА АН УРСР в кургані № 5 на північній околиці с. Новопилипівка [2, сс. 37 — 38, рис. 18]. У 70 — 90-ті роки XX ст.

* Місцеві жителі стверджують, що стела здавна знаходилася на вершині кургану у вертикальному положенні.

Б. Д. Михайловим в долині р. Молочної в результаті проведених археологічних досліджень, було виявлено 11 антропоморфних стел [3, сс. 210 – 212; 4, с. 230, рис. 4; 5, с. 89, рис. 3, с. 100, рис. 1].

З північно-західного Приазов'я, а саме з басейнів р. Конки та Молочної, походить досить значна кількість стел. Тут, в результаті археологічних розвідок та розкопок, було виявлено: у першій зоні – 15 (з них 10 – це випадкові знахідки), а у другій – 13, з них 11 знайдені в похованнях чи в насипу кургану [6, с. 39].

Аналізуючи умови місцезнаходження стел з долини р. Молочної в цілому, можна зробити висновок, що всі знахідки поділяються на дві групи: до першої відносяться антропоморфні стели, які використовувалися як «ідоли» на ґрунтових могильниках (5, с. 84) та курганах епохи енеоліту. До другої відносяться стели, що носять сліди вторинного використання, для перекриття поховань або при спорудженні насипів курганів епохи ранньої бронзи [7, сс. 209 – 210, рис. 1 – 2].

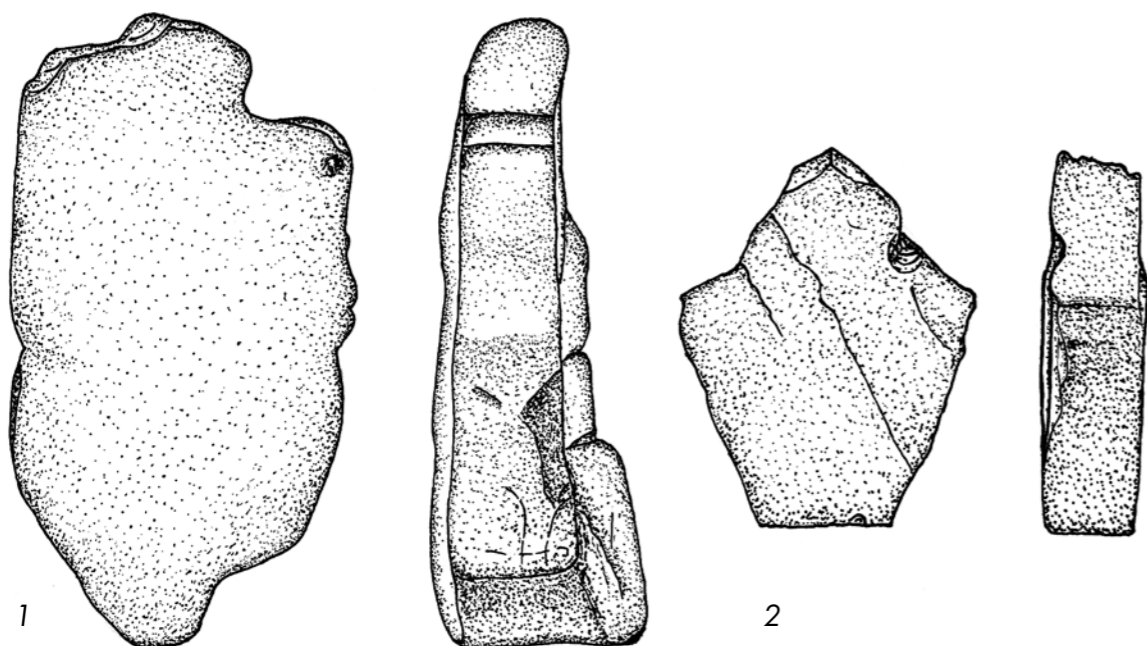

Рис. 1. Антропоморфні стели з долини р. Молочної. 1 – с. Вознесенка; 2 – Червона гора

Питання використання витворів монументального мистецтва племенами епохи енеоліту – ранньобронзового віку, здавна привертало увагу багатьох вітчизняних та закордонних вчених [8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17]. Виходячи з археологічного та етнографічного матеріалу, антропоморфні стели III – поч. II тис. до н. е. є культовими пам'ятками. Стели шанували, їм поклонялися, здійснювали жертвоприношення та узливання. Проте, ці родові й племінні «ідоли та божества», скоріш за все, не мали єдиного символічного значення. Вчені вважають, що одні з них могли бути богинями родючості, інші пов'язувалися з культом предків, вождів, космічним або скотарським культом.

Нові надходження стел з долини р. Молочної свідчать про широке використання антропоморфних стел з пісковика у даному регіоні, який можливо міг бути одним з осередків виникнення традиції використання монументальних пам'яток. Подальші знахідки антропоморфних стел безпосередньо в поховальних

комплексах долини р. Молочної нададуть змогу вирішити питання їх культурної приналежності, а також поповнити наші уявлення про духовний світогляд людей епохи раннього металу.

Бібліографія

1. Даниленко В. М. Приазовська експедиція 1947 р. / В. М. Даниленко // АП. – 1952. – Т. IV. – С. 67 – 69.
2. Вязьмітіна М. І. Кургани біля с. Ново-Пилипівка і радгоспу «Аккермень» / М. І. Вязьмітіна, В. А. Іллінська, Є. Ф. Покровська, О. І. Тереножкін, Г. Т. Ковпаченко // АП. – 1960. – Т. VIII. – С. 22 – 135.
3. Михайлов Б. Д. Нові знахідки антропоморфних стел на Мелітопольщині / Б. Д. Михайлов, В. М. Гладилін // Археологія. – 1970. – Т. XXIII. – С. 210 – 212.
4. Михайлов Б. Д. Кургани епохи бронзи в Северном Приазов'є / Б. Д. Михайлов // СА. – 1985. – №. 2. – С. 228 – 232.
5. Михайлов Б. Д. Могильник епохи позднего энеолита вблизи Каменной Могилы / Б. Д. Михайлов // Каменная Могила и её окрестности. – Запорожье, 2008. – С. 84 – 85.
6. Дровосекова О. В. Антропоморфні стели епохи енеоліту – ранньої бронзи (Запорізька область) / О. В. Дровосекова // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2005. – № 5. – С. 35 – 50.
7. Михайлов Б. Д. Курган епохи ранней бронзы вблизи Каменной Могилы / Б. Д. Михайлов // СА. – 1988. – №. 4. – С. 209 – 214.
8. Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству / А. А. Формозов – М. : Наука, 1969. – 255 с.
9. Телегін Д. Я. Енеолітичні стели і пам'ятки Нижньо-михайлівського типу / Д. Я. Телегін // Археологія. – 1971. – Вип. 4. – С. 6 – 12.
10. Щепинський А. О. Антропоморфні стели Північного Причорномор'я / А. О. Щепинський // Археологія. – 1973. – Вип. 9. – С. 21 – 28.
11. Довженко Н. Д. Поховання з антропоморфними стелами у світлі етнографічних матеріалів / Н. Д. Довженко // Археологія. – 1979. – Вип. 32. – С. 25 – 35.
12. Рычков Н. А. К вопросу об антропоморфных стелах рубежа энеолита и эпохи бронзы / Н. А. Рычков // Памятники древних культур Северного Причерноморья. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 14 – 20.
13. Новицкий Е. Ю. Монументальная скульптура древнейших земледельцев и скотоводов Северо-Западного Причерноморья / Е. Ю. Новицкий // Вестник охранный археологического центра. – Одесса, 1990. – Вип. II. – 184 с.
14. Telegin D. Ya. The Anthropomorphic Stelae of the Ukraine: The Early Iconography of the Indo-Europeans / D. Ya. Telegin, J. P. Mallory // Journal of Indo-European Studies Monograph. – 1994. – 11. – 134 P. – Библиогр. : с. 122 – 129.
15. Довженко Н. Д. Найдавніші «кам'яні баби» України та проблеми їх етнокультурного вивчення / Н. Д. Довженко // Наукові записки. Київ-Могилянська академія. – К., 1999. – Т. 14. – С. 8 – 17.
16. Яровой Е. В. Энеолитические святилища и антропоморфные стелы Днестровско-Прутского междуречья / Е. В. Яровой // Carpathica Carpatika. – Ужгород, 2001. – С. 67 – 77.
17. Тоцев Г. Н. Крым в эпоху бронзы // Г. Н. Тоцев. – Запорожье : ЗГУ, 2007. – 304 с. – Библиогр. : с. 216 – 249.

Джос В. С.

Новые находки антропоморфных стел в долине р. Молочной

Данная работа посвящена новым находкам антропоморфных стел в долине р. Молочной, которая является основным ареалом сосредоточения памятников данного типа в Северо-Западном Приазовье. Обе стелы имеют довольно архаичный вид, но условия их обнаружения не позволяют решить вопросы, связанные с их точной датировкой и культурной принадлежностью.

Dzhos V. S.

New Finds of Anthropomorphic Stellas in Valley of the Molochna River

The paper is dedicated to the new finds of anthropomorphic stellas in valley of the Molochna river, which is the main region of concentration of monuments of this type in North-Western Azov region. Both stellas have quite archaic form, but the conditions of their discovery do not allow to solve the problems, connected with their precise dating and cultural belonging.

Гаврилов А. В., Тоцев Г. Н.

**ДВА КУРГАНА ЭПОХИ БРОНЗЫ
В БЕЛОЗЕРСКОМ РАЙОНЕ ХЕРСОНСКОЙ ОБЛАСТИ***Курган у с. Чернобаевка*

Курганная группа, состоящая из 4-х насыпей, находилась в 5,5 км к западу от окраины с. Чернобаевки Белозерского р-на Херсонской области, на западном пологом склоне широкой степной балки (рис. 1). Курганы вытянуты цепочкой по оси С — Ю. Расстояние между распахиваемыми насыпями составляет 400 м. Курган исследован в 1989 г. вблизи трассы строящегося нефтепровода Херсон — Николаев, он замыкал группу с севера, в 35 м от шоссе Херсон — Николаев. В плане он круглой формы, высота — 1,2 м, диаметр — 40 м (рис. 2)*. В кургане обнаружено 7 разновременных погребений.

Погребение 1 — катакомбное (рис. 3, 5). Обнаружено в 12 м к ССЗ**. Входная яма катакомбы имела в плане округлую форму диаметром 0,7 м. Дно находилось на глубине 2 м, ровное, слегка повышающееся ко входу в камеру. С юго-восточной стороны к входной яме примыкала овальная в плане камера. Ее дно ниже уровня дна входной ямы на 0,48 м. Размеры камеры по дну составляли 2,73 x 1,83 м. Скелет взрослого человека лежал вытянуто на спине, руки уложены вдоль туловища. Ориентирован на СЗ. У локтя правой руки находился комок (2 x 3 см) охры темно-красного цвета, в заполнении обнаружен известняковый предмет яйцеобразной формы (1). На дне — тлен белого цвета.

Инвентарь:

1. Известняковый отшлифованный правильной яйцеобразной формы предмет. Концы его притуплены, зашлифованы. Длина — 7,7 см, диаметр — 5 см (рис. 3, 6).

* Исследования А. В. Гаврилова. Раскопки проводились с помощью землеройной техники, с оставлением контрольных бровок.

** Расстояния даны от центрального репера.

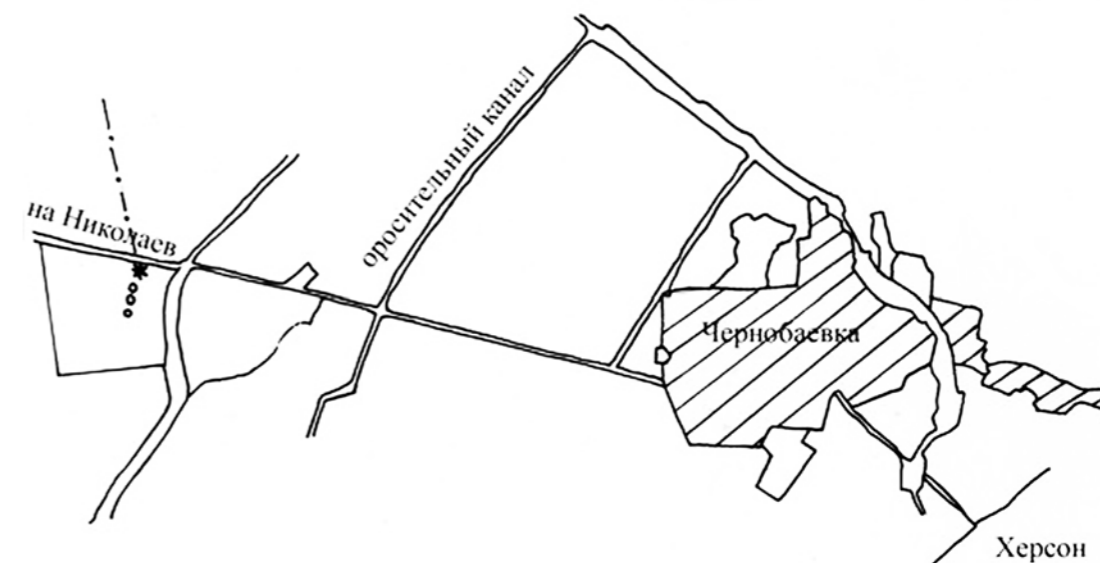

Рис. 1. План расположения курганной группы у с. Чернобаевка

Погребение 2 — ямное (рис. 3, 1). Обнаружено в 11,4 м к С на глубине 1,8 м. Яма прямоугольной формы (1,52 x 0,8 м) вытянута по линии СВ — ЮЗ. Дно ровное, слегка понижающееся к СВ стенке. В засыпке ямы обнаружены мелкие фрагменты древесного тлена от перекрытия. Отмеченная глубина — 0,55 м.

Скелет взрослого человека лежал скорченно на спине. Ноги слегка наклонены влево, но полностью не упали. Руки вытянуты вдоль туловища, левая — уложена кистью на тазобедренный сустав. Слева от черепа обнаружен валик охры темно-красного цвета размерами 2 x 1 см, а под правым бедром находился валик светло-красного цвета — 4 x 3 см. Под тазовыми костями выявлен кремневый отщеп (1), а сверху них найден кремневый наконечник стрелы (2). У запястья правой руки лежало каменное орудие труда (3).

Инвентарь:

1. Кремневый отщеп светло-коричневого цвета. Размеры — 2,8 x 2 см, толщина — 0,3 см. (рис. 3, 3).

2. Наконечник стрелы, кремневый, подтреугольной формы с выемкой у основания. Кремень светло-серого цвета. Длина наконечника — 2,3 см, толщина — 0,3 см. (рис. 3, 4).

3. Орудие труда подовальной формы, плоское. Изготовлено из песчаника серого цвета. Длина — 12,7 см, наибольшая ширина — 7,7 см, наименьшая — 5,6 см, толщина — 2,6 см (рис. 3, 2).

Погребение 3 — впускное, ямное (рис. 5, 1). Обнаружено в 7,5 м к ЗСЗ на глубине 1,85 м. Яма прямоугольной формы (1,86 x 1,15 м), вытянута по линии С — Ю. В заполнении встречались фрагменты деревянного перекрытия, на краях ямы на уровне древнего горизонта прослежена прослойка растительного тлена. Стенки ямы наклонно расширялись ко дну. Дно не ровное, на нем и на стенках зафиксированы многочисленные следы орудий, которыми копалась яма. Они представляют собой треугольные в сечении бороздки, со стороной длиной 3 — 4 см. Дно понижалось от стенок к центру, глубина — 2,33 м.

Скелет погребенного лежал на спине, черепом на север. Руки вытянуты вдоль туловища, правая — чуть согнута в локтевом суставе. Стопы ног слегка подтянуты к тазу, согнутые в коленях ноги упали налево. Костяк окрашен охрой. Под скеле-

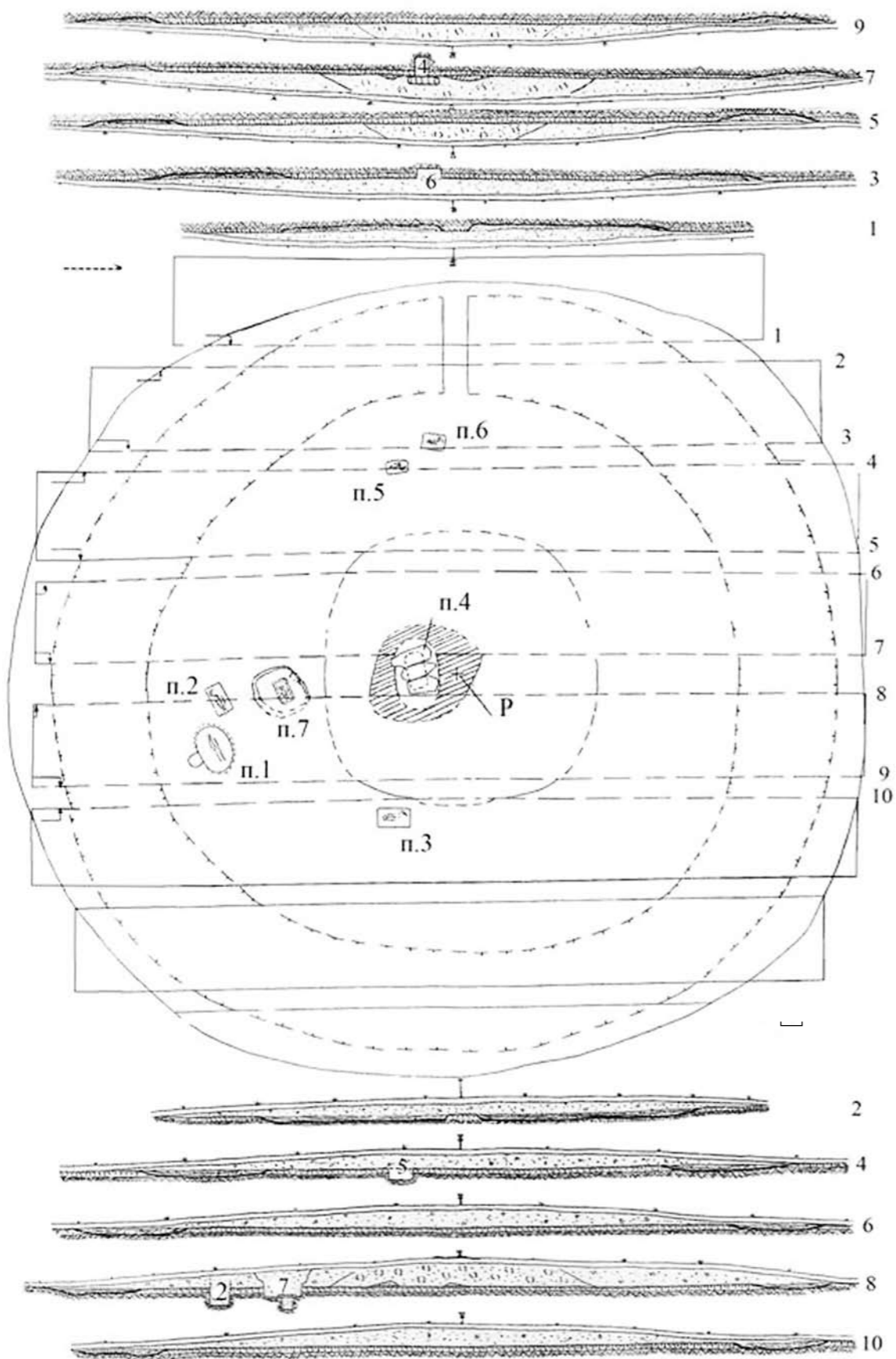

Рис. 2. Общий план кургана у с. Чернобаевка

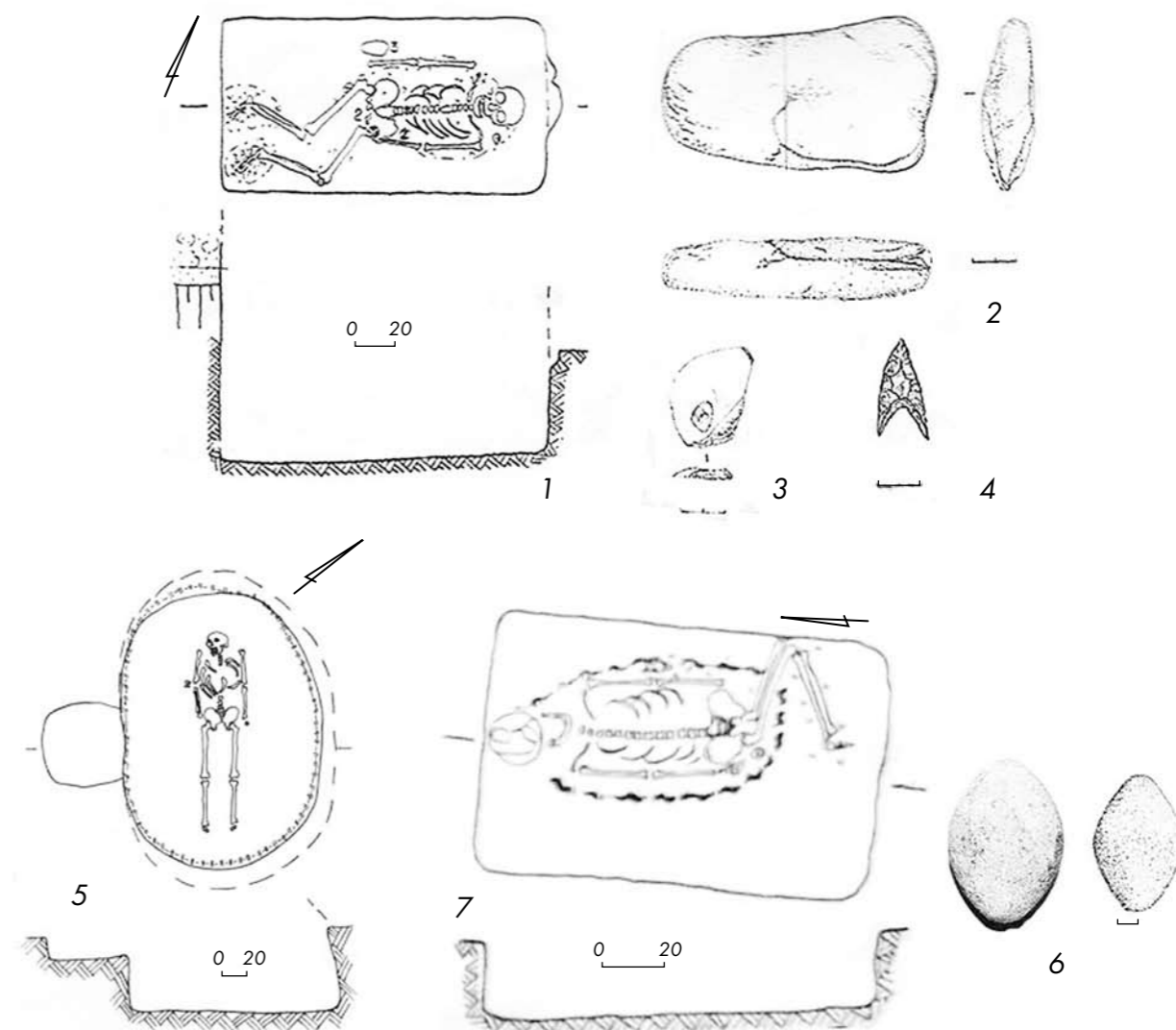

Рис. 3. Планы и материалы погребений. 1 – 4 – п. 2; 5 – 6 – п. 1; 7 – п. 6

том прослежен глен белого цвета. Справа и слева от черепа обнаружены кусочки охры ярко-красного цвета размером 1 x 2 см. У таза положен валик ярко-красной охры размерами 3 x 4 см. В северо-западном углу погребения обнаружен кремневый отщеп серого цвета размером 5,5 x 4 см, толщиной 0,8 см (рис. 5, 2).

Погребение 4 – ямное, основное (рис. 4, 1). Обнаружено в 1 м к С на глубине 1,1 м. Погребение окружал кольцевой выброс материковой глины. Яму перекрывали три известняковые стелы, уложенные на уровне древнего горизонта (рис. 4, 2).

Стела 1 головной частью обращена к ЮЮВ, ее верхняя (лицевая) и боковые стороны обработаны путем выравнивания и шлифования поверхности. Нижняя часть не обработана. Хорошо выделены голова и плечи. Стела сужается книзу, углы слегка закруглены. Размеры – 1,65 x 0,8 м, толщина – 0,15 x 0,17 м.

Стела 2 лежала в середине. Головной частью обращена к ССЗ, лицевая сторона обработана путем выравнивания и шлифовки, углы сильно закруглены. Незначительно выделена голова и плечи, книзу стела сужается. Размеры – 1,82 x 0,7 м, толщина – 0,23 – 0,27 м.

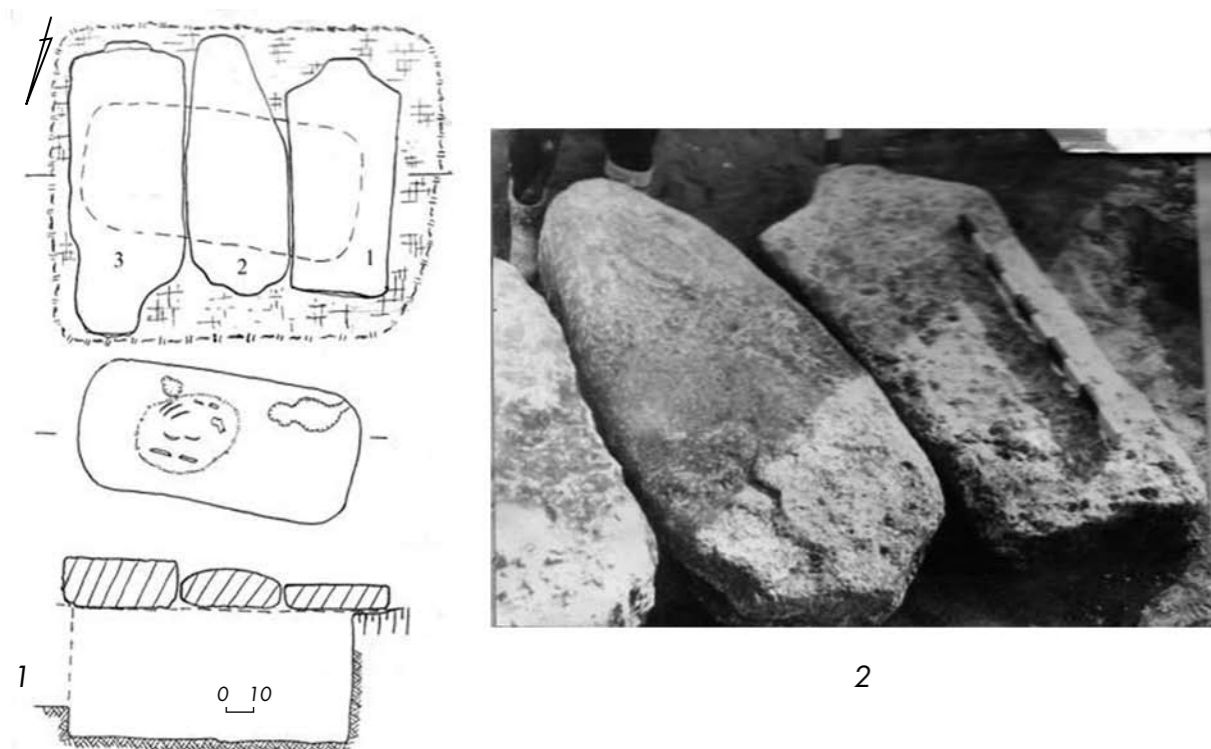

Рис. 4. План погребения 4 (1); вид на стелы (2)

Стела 3 головной частью обращена к ЮЮВ. Слегка подработана путем подтески, слабо выделены голова и плечи. На плечах и на голове выдолблены ямки диаметром 3 – 4 см, глубиной 2 см. С одного бока стела резко сужается книзу. Размеры – 2,05 x 0,8 м, ширина нижней части – 0,4 м, толщина – 0,35 x 0,38 м. Стелы были уложены на предварительно расстеленную над ямой циновку, сплетенную из полосок растений шириной 1 см. Размеры ее – 2 x 2 м. На оборотных сторонах стел сохранились отпечатки циновки.

Погребение вырыто с уровня древнего горизонта и вытянуто по оси СВВ – ЮЗЗ, совершено в яме прямоугольной формы (1,94 x 0,92 м) с сильно закругленными углами. Стенки прямые. Дно неровное, находилось на глубине 2,15 м.

Скелет сильно разрушен землероями. *In situ* сохранились фрагменты ребер, костей рук, берцовой кости и фаланги пальцев. Положение восстанавливается как скорченно на спине, костяк ориентирован на СВВ. Под костями прослежены остатки подстилки: тлен бурого цвета, поверх которого находился тлен белого цвета.

Погребение 5 – ямное (рис. 5, 4). Находилось в 10,2 м к СВ на глубине 1,68 м. На краях ямы зафиксирован тлен белого цвета и остатки растительности, которые покрывали деревянное перекрытие могилы, выходившее за края ямы. В засыпке погребения обнаружены мелкие кусочки дерева. Погребение размерами 1,15 x 0,7 м вытянуто по линии ССЗ – ЮЮВ. Стенки прямые, дно неровное, находилось на глубине 1,98 м.

Скелет ребенка лежал на спине с небольшим поворотом на правый бок, ориентирован на ССЗ. Череп лицевой частью обращен на ЮЗЗ. Руки вытянуты вдоль тела, слегка согнуты в локтях. Ноги согнуты в коленях, покрытые охрой стопы подтянуты к тазу. Между бедренными костями обнаружен валик ярко-красной охры размером 3 x 4 см. Под костяком прослежены остатки растительной подстилки. В СВ углу лежал горшок (1).

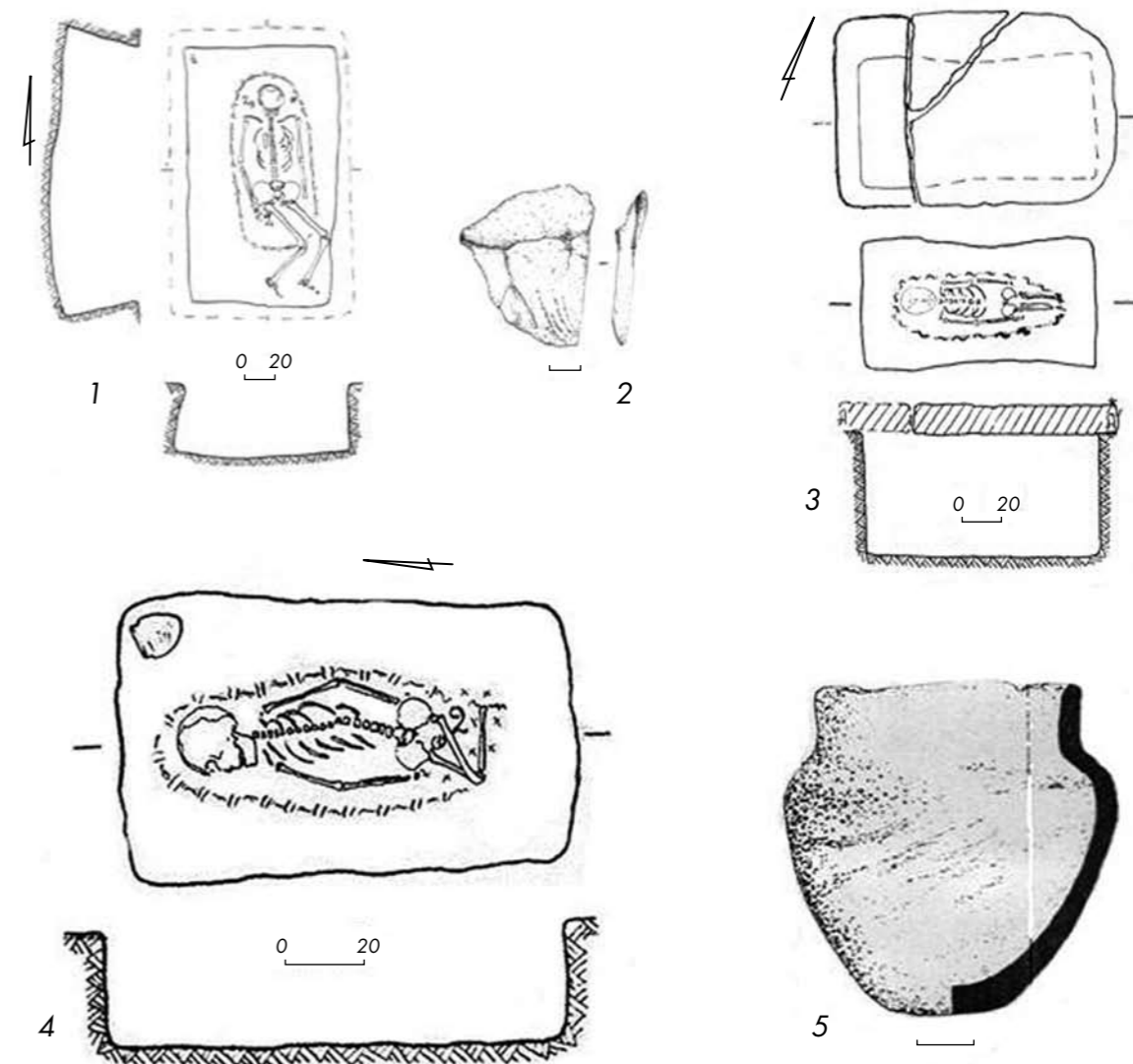

Рис. 5. Планы и материалы погребений. 1 – 2 – п. 3; 3 – п. 7; 4 – 5 – п. 5

Инвентарь:

Горшок лепной серо-бурого цвета. Венчик прямой, края слегка округлены, на нем имеются четыре перпендикулярно расположенные вдавления. Горшок имеет выраженное плечо. На тулове имеются следы вертикальных и горизонтальных расчесов. Внешняя поверхность обожжена неравномерно, закопчена. Глина в изломе черного цвета. Дно небольшое, плоское. Размеры: высота – 12,2 см, высота венчика – 2,8 см, диаметр венчика – 21,8 см, диаметр тулова – 12 см, диаметр дна – 4 см (рис. 5, 5).

Погребение 6 – ямное (рис. 3, 7). Обнаружено в 11,2 м к ВСВ от центра на глубине 1,68 м. Размеры – 1,22 x 0,82 м. Яма вырыта с уровня дневного горизонта, на краях зафиксирован слой белого тлена, накрывавший деревянное перекрытие погребения. В заполнении ямы обнаружены остатки деревянного перекрытия. Дно ровное, находилось на глубине 1,92 м. Скелет человека лежал на спине, череп ориентирован на ССЗ. Кости рук вытянуты вдоль туловища. Костяк окрашен охрой. У локтя левой руки – валик охры темно-красного цвета. Под скелетом прослеживался тлен бурого цвета, поверх которого лежал тлен белого цвета.

Погребение 7 — ямное (рис. 5, 3), обнаружено в 6,2 м к северу от репера на глубине 1,9 м. Согласно стратиграфии, конструкция погребения — яма с уступом. Частично разрушенная верхняя яма подпрямоугольной формы была вытянута по линии СВВ — ЮЗЗ, ее размеры: ширина — 2,78 м, глубина — 0,65 м. Размеры по дну: ширина — 1,85 м, глубина — 0,65 м. На глубине 1,9 м обнаружена необработанная известняковая плита (1,32 x 0,9 x 0,15 м), перекрывавшая погребальную камеру. Плита расколота бульдозером.

Могильная яма прямоугольной формы, вытянута по оси СВВ — ЮЗЗ. Длина погребения — 1,1 м, ширина — 0,6 м, прослеженная глубина — 0,6 м. Стенки и дно погребения ровные. Скелет ребенка лежал скорченно на спине, головой на ЮЗЗ. Руки вытянуты вдоль туловища. Ноги согнуты в коленях, завалились перед тазом. Костяк окрашен красной охрой. Под скелетом отмечен тлен подстилки бурого цвета. Поверх него — тлен белого цвета.

Основным погребением в кургане является ямное погребение 4, над которым была создана насыпь диаметром 13 м и высотой около 1 м. Она состояла из плотного комковатого чернозема, перемешанного с материковым суглинком. Вторым этапом в функционировании кургана явилось сооружение ямных погребений №№ 3, 5, 6, впущенных у основания первичной насыпи с уровня древнего горизонта. Над этими погребениями сооружена первая досыпка (насыпь II). Досыпка состояла из плотного чернозема, перемешанного с глиной, имеющей включения белоглазки. Одновременно с возведением насыпи сооружался кольцевой ров, его внутренний диаметр — 29,75 м, ширина — 4,6 — 5,25 м, глубина от уровня погребенной почвы — 0,3 — 0,38 м. С восточной стороны ров имел разрыв шириной 1,3 м, служивший проходом внутрь площадки, ограниченной ровиком, во время сооружения насыпи II. Установить высоту насыпи II не представляется возможным из-за интенсивной распашки кургана. Позже впущены погребения ямной культуры №№ 2, 7. Последним в курган впущено катакомбное погребение № 1. Постепенно ров запыл сползшей с насыпи землей, на дне его зафиксированы тонкие илстые прослойки чернозема. Таким образом, исследованный курган был возведен и функционировал в период энеолита — бронзового века.

Курган у с. Новодмитровка

Исследованный в 1993 г. курган находился в 0,2 км к В от восточной окраины села*. Его высота над уровнем современной дневной поверхности составляла 1,55 м, диаметр — 36 м (рис. 6). Насыпь регулярно распахивалась, на поверхности кое-где лежали мелкие известняковые камни, форма насыпи неправильная, округлая. Вокруг насыпи прослеживается небольшое понижение, очевидно, образовавшееся после выемки грунта для сооружения кургана. Наиболее отчетливо оно прослеживается в западном секторе у основания насыпи. По словам старожилов, во время Великой Отечественной войны на кургане располагалась немецкая батарея, для чего в насыпи были вырыты блиндажи и ходы сообщения, однако, в настоящее время на поверхности ничего не прослеживалось.

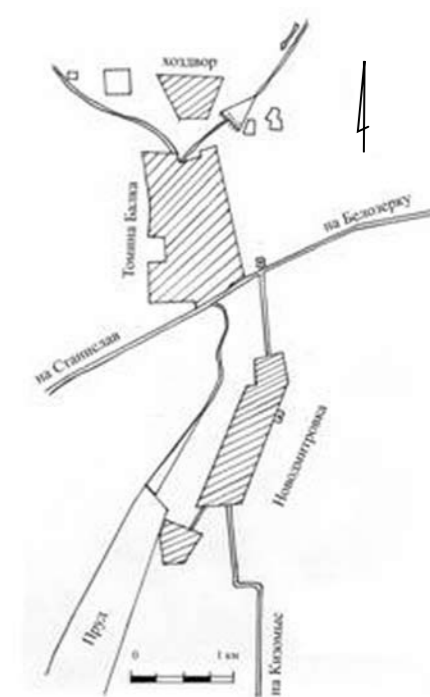
* Раскапывался А. В. Гавриловым на снос при помощи бульдозера ДТ — 75 с оставлением семи контрольных бровок. Бровки разбиты по оси С — Ю, ширина центральной бровки — 2 м, остальных — по 1 м. Репер установлен на высшей точке насыпи, соответствующей ее геометрическому центру.

Под насыпью было выявлено 16 погребений, из них 9 — ямной культуры, 5 — катакомбной, 2 — эпохи бронзы.

Погребение № 1 — неопределенное (рис. 7, 1). Выявлено в 10,6 м к ССВ на глубине 1,55 м. Контуры ямы не прослежены. В засыпи над костяком обнаружены мелкие кусочки древесного угля. Костяк плохой сохранности лежал вытянуто на спине, ориентирован на ЮВ. Руки слегка отставлены от туловища, их кисти у таза. На костях рук имеются следы обожженности.

В 10,2 м к СВ на глубине 1,33 м обнаружены кострище с древесным углем и кости животных. Эти следы погребальной тризны связаны с данным погребением, они находились, очевидно, на краю могильной ямы, в ногах у погребенного.

Погребение № 2 — катакомбной культуры (рис. 7, 2). Выявлено в 10,5 м к ЮВВ на глубине 2,25 м, по камням заклада входа в погребальную камеру и пятну заполнения погребальной камеры. Заполнение состояло из чернозема, перемешанного с глиной.

План местонахождения кургана у с. Новодмитровка

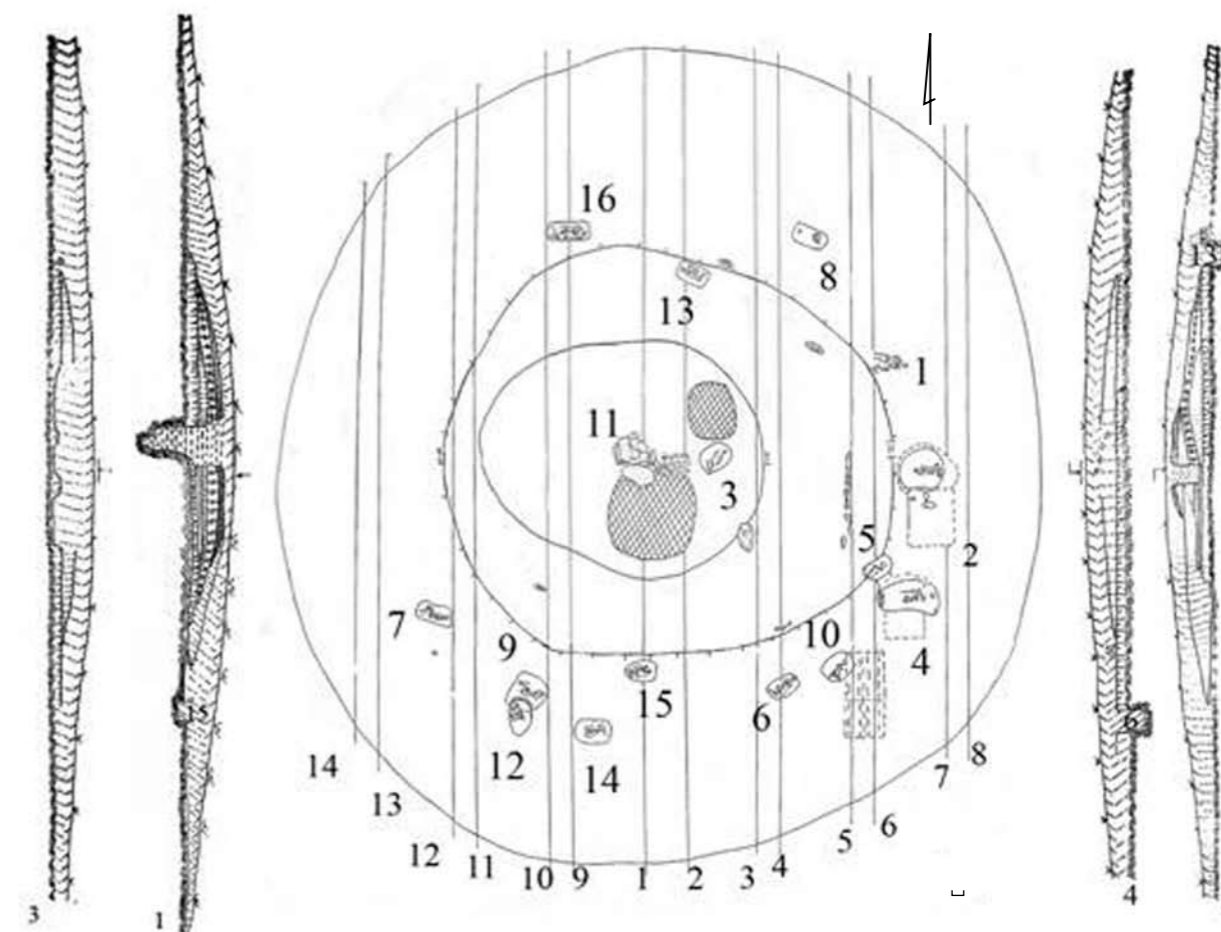

Рис. 6. План и разрезы кургана у с. Новодмитровка

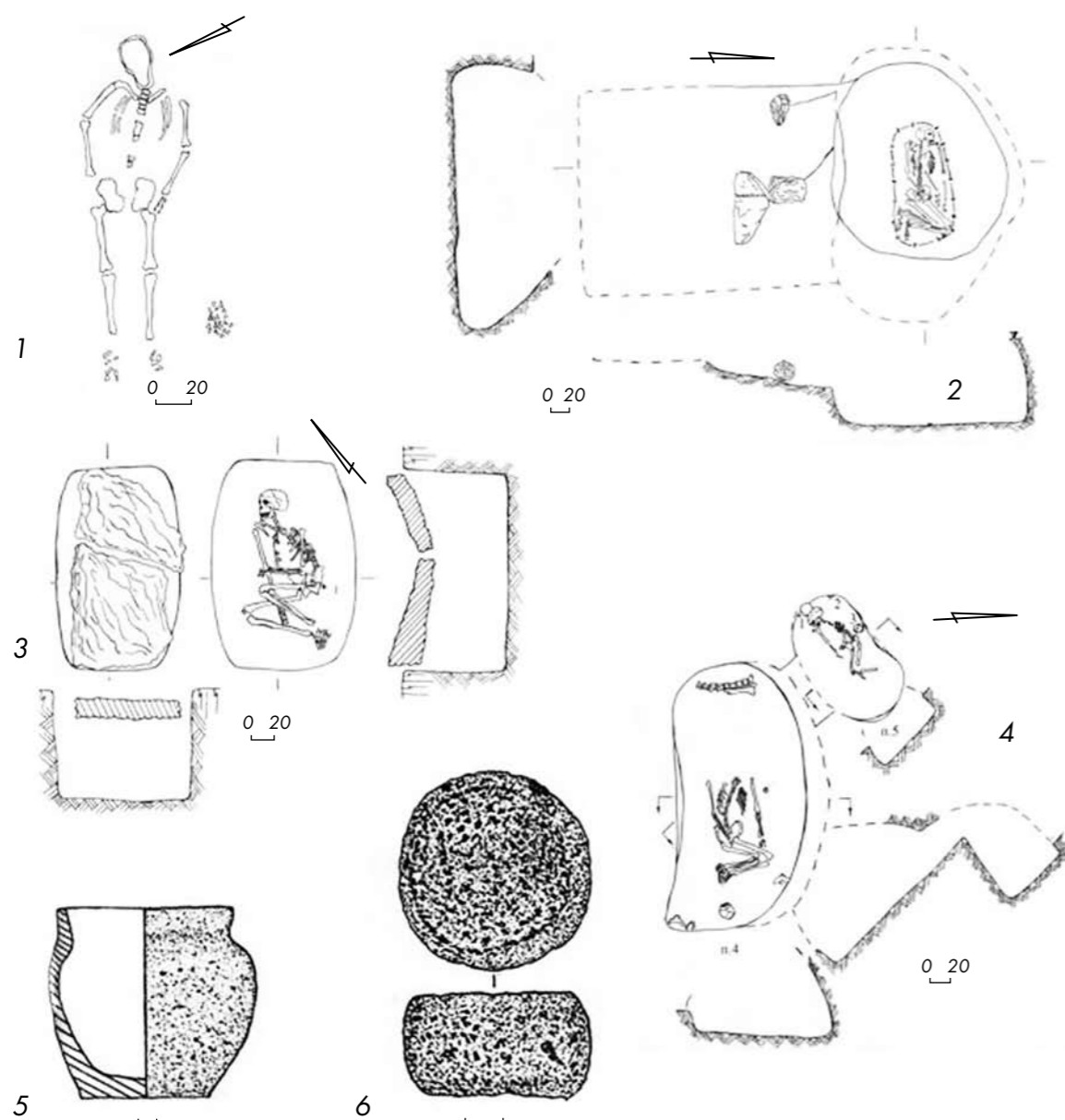

Рис. 7. Планы и материалы погребений в кургане у с. Новодмитровка.
1 – п. 1; 2 – п. 2; 3 – п. 3; 4 – пп. 4 – 5; 5 – 6 – п. 5

Вследствие ограбления входная яма полностью уничтожена. Прослежена только примыкающая к камере ее придонная часть. Южная стенка входной ямы разрушена перекопом грабителей. Таким образом, размеры грабительского шурфа по дну составляют 2,24 x 1,98 м. (Этот шурф хорошо прослеживался в западной стороне третьей восточной бровки). По длинной оси входная яма вытянута с В на З, дно ее плавно понижалось в сторону погребальной камеры, которая располагалась к северу от нее. Вход в камеру перекрывался тремя известняковыми плитами размерами от 36 x 30 x 10 см до 70 x 43 x 12 см. Центральная плита была отставлена в сторону, очевидно, при ограблении. Она имеет подтреугольную форму (70 x 42 x 12 см), однако следов обработки на ней нет. На обеих сторонах данной плиты охрой светло-красного цвета проведена полоса шириной 8 – 12 см.

Погребальная камера подовальной в плане формы. По длинной оси она вытянута с В на З, ее размеры по дну – 2,85 x 1,95 м, прослеженная глубина – 0,9 м. Камера имела полукруглый свод. Стенки ее плавно переходят в ровное дно.

Заполнение камеры состояло из смеси рыхлого чернозема и глины, в нем попадались кости хищного животного (щенка собаки или волчонка), что можно предположить по находкам зубов и клыков. В центре камеры скелет лежал скорченно на спине, коленями влево, ориентирован на З. Правая рука согнута в локте, ее кисть находится рядом с кистью левой руки, которая вытянута вдоль туловища. Пятки погребенного были поджаты под таз.

Под костяком находился тлен бурого цвета от подстилки, ниже которого – тлен белого цвета.

Погребение № 3 – ямной культуры, основное (рис. 7, 3). Выявлено по известняковой плите перекрытия в 1,8 м к В, на глубине 1,4 м. Плита переломилась пополам, ее центр провалился в могильную яму. Размеры плиты – 1,55 x 0,9 x 0,27 м. Могильная яма вырыта с уровня древней дневной поверхности. Она в плане подпрямоугольной формы, углы сильно округлены, продольные стенки имеют выпуклую форму, по длинной оси она вытянута с СВ на ЮЗ, глубина от уровня ДДП – 0,9 м. Заполнение состояло из рыхлого чернозема с примесью глины.

Скелет человека плохой сохранности лежал на правом боку, ориентирован на СВ. Правая рука вытянута, ее кисть находится под бедренной костью правой ноги. Левая рука согнута в локте, ее кисть лежит на локтевом суставе правой руки. Ноги подогнуты в коленях, покрытые красной охрой стопы сведены вместе. С юго-восточной стороны таза найден маленький фрагмент стенки лепного сосуда размером 2,5 x 2 x 0,5 см.

Погребение № 4 – катакомбной культуры (рис. 7, 4). Выявлено в 11,7 м к ВЮВ на глубине 2,25 м по темному пятну заполнения, которое состояло из чернозема, перемешанного с глиной. В нем попадались кости крупного рогатого скота, а также найден скелет хищного животного (щенка собаки или волчонка), что можно предположить по черепу и клыкам. Под западной стенкой, на 30 см выше уровня дна камеры, лежала хребтовая часть скелета крупного животного, а под восточной, в заполнении, находились человеческий череп, нижняя челюсть и лопатки. Очевидно, скелет человека был разрушен при совершении захоронения № 5.

Входная яма в камеру не выявлена. Погребальная камера подовальной в плане формы, по длинной оси ориентирована с ВЮВ на ССЗ. Ее размеры по дну: 2,67 x 1,25 м, прослеженная глубина – 0,75 м. Камера имела полукруглый свод.

Скелет человека лежал на спине с небольшим поворотом на левый бок. Левая рука вытянута вдоль туловища и слегка отведена в сторону, пальцы сжаты в кулак. Правая рука согнута в локте, ее кисть лежала на костях таза. Ноги подогнуты в коленях, упали налево, стопы ног сведены вместе. В 20 см к северу от левой плечевой кости лежал кусок охры красного цвета размером 5 x 3 x 2 см.

В северо-западном углу, в придонной части находился входной лаз в погребальную камеру погребения № 5, его размеры – 64 x 35 см.

Погребение № 5 – катакомбной культуры (рис. 7, 4). Вход в погребение № 5 находился в северо-западной стенке катакомбы, его размеры – 64 x 35 см, длина – 30 см. В конце лаза начиналось резкое вертикальное углубление камеры. Она овальная в плане, ее размеры по дну – 1,35 x 0,75 м, глубина от дна погребения № 4 – 0,87 м. Таким образом, дно погребения № 5 находилось на глубине 3,85 м. Заполнение состояло из чернозема с большой примесью глины.

Скелет ребенка лежал на правом боку, ориентирован на ЮЗ. Правая рука вытянута вдоль туловища, левая согнута в локте, ее кисть лежала на костях таза. Ноги слегка согнуты в коленях, которые обращены вправо. Череп лежал на правом боку. Перед лицом, в 5 см от нижней челюсти, лежал кусок охры темно-красного цвета, размером 3 x 2 x 1 см. Между черепом и юго-западной стенкой лежал лепной горшочек (1), устьем к голове. В 20 см к СЗ от черепа лежал терочник (2).

Это погребение являлось подзахоронением в катакомбе № 4.

Инвентарь:

1. Горшочек лепной: высота — 9,7 см, диаметр устья — 10,2 см; диаметр по плечикам — 11,6 см, диаметр дна — 6,5 см. Венчик невысокий слегка отогнут. Тулово округлых пропорций, приземистое. Тесто с примесью сухой глины. Поверхность грубо заглажена, закопчена, цвет в изломе — черный (рис. 7, 5).

2. Терочник известняковый, круглый в плане, подконической формы в разрезе, диаметр: верхний — 8,3 см, нижний — 9,2 см, высота — 5,5 см. Нижняя и верхняя стороны имеют слегка вогнутую поверхность. Поверхность грубо зашлифована (рис. 7, 6).

Погребение № 6 — ямной культуры (рис. 8, 1). Обнаружено в 11 м к ЮВ на глубине 2,4 м по темному пятну заполнения. Могильная яма впущена с уровня древней дневной поверхности, глиняный выкид располагался к югу от нее. Она подовальной в плане формы, ее размеры: 1,47 x 0,9 м, глубина — 0,52 м. По длинной оси вытянута с СВ на ЮЗ, дно ровное, стенки прямые. Заполнение состояло из смеси чернозема и глины.

Скелет человека лежал скорченно на спине, ориентирован на СВ. Правая рука согнута в локте, ее кисть находится на костях таза. Левая рука вытянута, отведена от туловища. Ноги коленями упали влево, стопы ног сведены вместе.

У колен найден минерал (руда?) буро-темно-красного цвета.

Погребение № 7 — ямной культуры (рис. 8, 2). Выявлено в 11,3 м к ЮВ на глубине 2,2 м по темному пятну заполнения, состоящего из смеси глины и чернозема. В нем найден маленький фрагмент стенки лепного сосуда. Яма в плане подпрямоугольной формы, углы округлены, боковые и одна торцевая стенки слегка расширяются ко дну, дно ровное. По длинной оси яма вытянута с ЮВ на СЗ, ее размеры по дну: 1,66 x 1,05 м, прослеженная глубина — 0,42 м.

Скелет человека лежал скорченно на спине с небольшим разворотом вправо, ориентирован на ЮВ. Правая рука вытянута вдоль туловища, ее кисть лежала на берцовой кости левой ноги. Левая рука согнута в локте, ее кисть лежала на запястье правой руки. Ноги коленями вправо; стопы сведены вместе, покрыты охрой красного цвета.

Погребение № 8 — ямной культуры (рис. 8, 3). Обнаружено в 12 м к СВ на глубине 2,27 м по темному пятну заполнения. Заполнение состояло из чернозема, перемешанного с глиной, в нем попадались мелкие угольки. Яма подпрямоугольной в плане формы, углы скруглены, вытянута с ЮВ на СЗ. Ее размеры по дну: 1,58 x 0,9 м, прослеженная глубина — 0,2 м.

Скелет плохой сохранности был ориентирован головой на СЗ, кости грудной клетки, таза, рук не сохранились, возможно, растащены грызунами. Ноги — коленями вправо.

Погребение № 9 — катакомбной культуры, (рис. 8, 4). Выявлено в 11,6 м к ЮЗ на глубине 2,66 м по темному пятну заполнения камеры. Заполнение состояло из чернозема с примесью глины, в нем попадалось много древесных угольков.

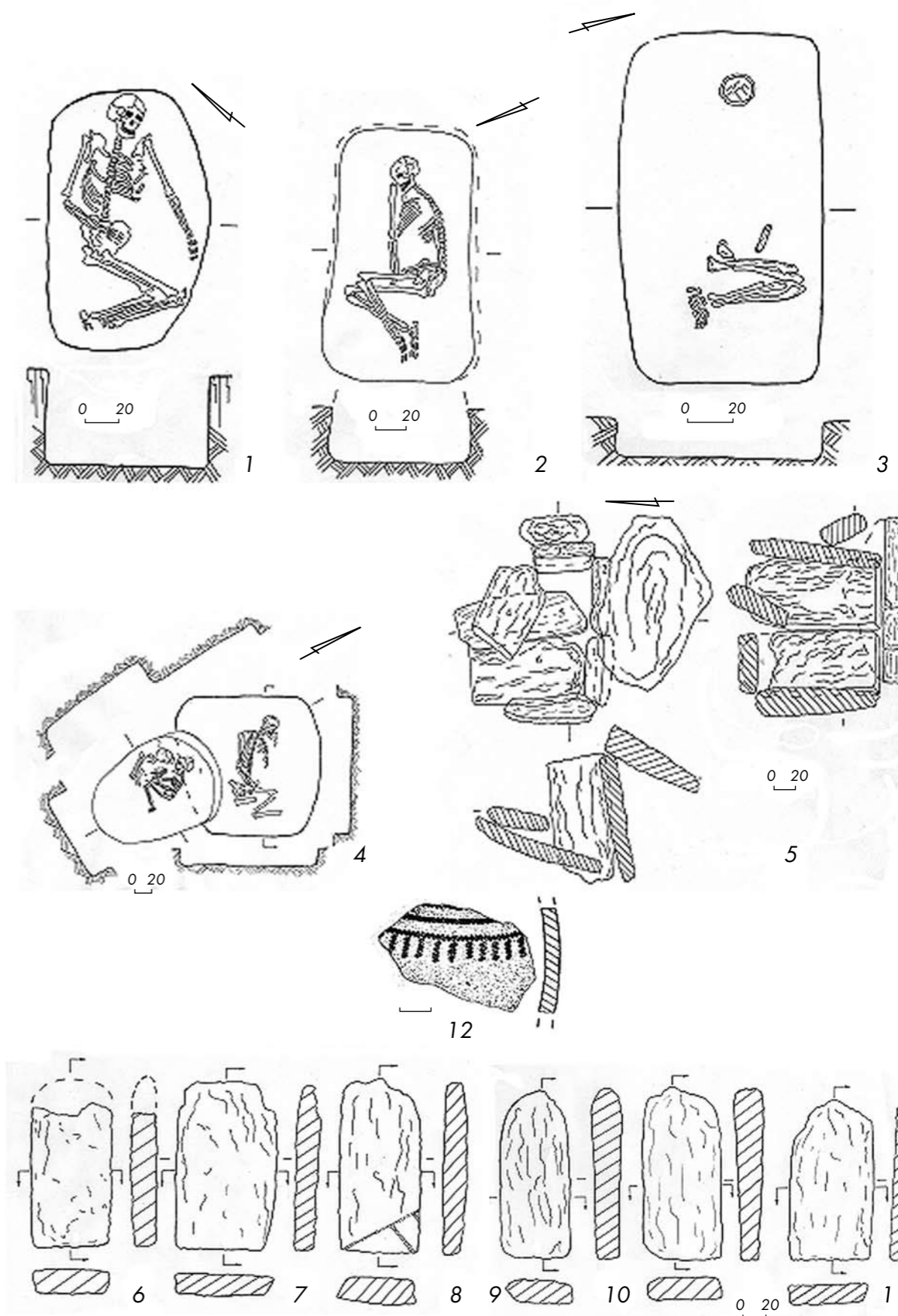

Рис. 8. Планы и материалы погребений в кургане у с. Новодмитровка.
1 — п. 6; 2 — п. 7; 3 — п. 8; 4 — пп. 9, 12; 5 — 12 — п. 11

Входная яма не прослежена. Погребальная камера округлой в плане формы, ее размеры по дну — 1,67 x 1,57 м, отмеченная глубина — 0,2 м, дно ровное.

Скелет человека плохой сохранности лежал скорченно на спине, ориентирован на СЗ. Правая рука согнута в локте, ее кисть находится на костях таза. Левая рука не сохранилась, однако по ее плечевой кости можно предположить, что она была вытянута вдоль туловища, ее кисть находилась на левой берцовой кости. Ноги — коленями влево, стопы сведены вместе.

В южной стенке камеры, в придонной ее части сделан подбой — вход в погребальную камеру погребения № 12.

Погребение № 12 — катакомбной культуры (рис. 8, 4). Погребение примыкало к южной стороне погребения № 9 и являлось его продолжением или подзахоронением в него. Оно находилось в 12,5 м к ЮЗ на глубине 1,9 м. Заполнение состояло из глины с примесью чернозема, в нем попадались обожженные кости. Камера овальная в плане, по длинной оси вытянута с Ю на С, т. е. она почти перпендикулярно примыкала к камере погребения № 9. Ее размеры: 1,6 x 1,1 м, прослеженная глубина — 0,3 м.

На дне лежал скелет ребенка (№ 1) на правом боку, ориентирован на С. Череп лежал на правом боку, лицевой частью обращен на З. Правая рука вытянута вдоль туловища, слегка согнута в локте, ее кисть находится у берцовой кости правой ноги. Рядом с кистью левой руки лежит кисть правой руки. Ноги подогнуты в коленях, стопы сведены вместе.

На черепе и нижней челюсти имеются следы охры красного цвета. У шейных позвонков найдены бусы из клыков и зубов хищного животного и трубчатой кости, на внешней поверхности которой нарезаны круговые канавки (1). Под костями кистей рук найдены два альчика (2).

Рядом со скелетом № 1, к З от него, лежали разрозненные кости скелета № 2. Расчленение погребенного, видимо, было сделано преднамеренно. Череп скелета № 2 лежал напротив черепа скелета № 1, лицевыми частями черепа были обращены друг к другу. Ниже черепа лежали берцовые кости, кости рук, ребра, позвоночник. Череп и позвоночник скелета № 2 густо покрыты охрой.

Инвентарь:

1. Бусы (10 штук) из зубов и клыков хищного животного (волка или собаки?). Размер — от 1,8 x 1 см до 4,2 x 1,2 см. В верхней, корневой части просверлены отверстия диаметром 2—3 мм для подвески, причем в местах где они просверлены, предварительно сделаны подпилы для утоньшения толщины зуба. Одна бусина представляет собой пронизь, сделанную из трубчатой кости животного, на ее внешней стороне нарезаны круговые спиралевидные канавки, размеры бусины: длина — 2 см, диаметр — 0,7 см (рис. 9, 2).

2. Два альчика размерами 3 x 2 см.

Погребение № 10 — ямной культуры. Выявлено в 12 м к ЮВ на глубине 2,45 м по темному пятну заполнения, которое состояло из чернозема с примесью глины. Яма подовальной в плане формы, по длинной оси вытянута с СВ на ЮЗ. Стенки прямые, дно слегка понижается к ЮВ. Ее размеры — 1,5 x 1,2 м, прослеженная глубина — 0,13 м.

Скелет ребенка лежал на левом боку, ориентирован на СВ. Левая рука вытянута вдоль туловища, правая согнута в локте, ее кисть находилась на берцовых костях. Ноги сильно согнуты в коленях, пятки поджаты к тазовым костям, кости стоп покрыты охрой красного цвета. В 10 см к ЮВ перед лицевой частью черепа лежал кусочек охры красного цвета, размером 2 x 1 x 1 см.

Погребение № 11 — эпохи бронзы (рис. 8, 5). Выявлено по смещенной плите перекрытия в 0,5 м к З на глубине 0,62 м. Погребальное сооружение представляло собой каменный ящик, построенный из шести известняковых антропоморфных стел и двух аморфных известняковых плит, вкопанных верхней (головной) частью в грунт. Погребение потревожено в древности, вследствие чего северная стенка была сильно разрушена, плита перекрытия сдвинута к югу, однако, по сохранившимся южной, западной и восточной стенкам можно восстановить размеры ящика: по верху — 1,4 x 1 м, по дну — 1,6 x 1 м, глубина — 1,25 м. Размер плиты перекрытия — 1,5 x 1 м, толщина — 0,28 м.

В заполнении ящика найдены разрозненные человеческие кости, фрагменты стенок лепного сосуда (1).

Описание стел.

Стела № 1 (рис. 8, 6). Тщательно обработаны подтеской боковые, нижняя (подошва) стороны. Лицевая и тыльная стороны обработаны менее тщательно. Ее размеры: 1,25 x 0,61 м, толщина — 0,18 м. Верхняя часть стелы (голова) обломалась при выемке из траншеи.

Стела № 2 (рис. 8, 7). Тщательно обработаны подтеской боковые и нижние (подошвы) стороны. Лицевая и тыльная стороны обработаны менее тщательно. Голова и плечи выделены подтеской углов. Ее размеры: 1,25 x 0,72 м, толщина — 0,16 м.

Стела № 3 (рис. 8, 8). Тщательно обработаны подтеской боковые и нижняя (подошва) стороны. Лицевая и тыльная стороны обработаны менее тщательно. Голова и плечи выделены скруглением углов. На одной из плоских сторон охрой нанесены две полосы, расположенные почти перпендикулярно друг к другу, т. е. в форме буквы V. Ее размеры: 1,27 x 0,58 м, толщина — 0,19 м.

Стела № 4 (рис. 8, 9). Тщательно обработаны подтеской боковые, нижняя (подошва) стороны. Лицевая и тыльная стороны обработаны незначительно. Голова и плечи выделены скруглением углов, имеет овальную в плане форму. Ее размеры: 1,31 x 0,57 м, толщина — 0,19 м.

Стела № 5 (рис. 8, 10). Тщательно обработаны подтеской боковые, нижняя (подошва) стороны. Лицевая и тыльная стороны обработаны менее тщательно. Голова и плечи выделены скруглением углов. Ее размеры: 1,3 x 0,58 м, толщина — 0,18 м.

Стела № 6 (рис. 8, 11). Тщательно обработаны подтеской боковые, нижняя (подошва) стороны. Лицевая и тыльная стороны обработаны менее тщательно. Голова и плечи выделены подтеской углов. Ее размеры: 1,24 x 0,63 м, толщина — 0,16 м.

Возможно подтеска боковых и нижних (подошв) сторон сделана при их вторичном использовании при строительстве погребального сооружения — ящика с целью более плотной подгонки их друг к другу, а также с тем, чтобы плита перекрытия как можно плотнее прилегала к верхнему краю ящика. Заполнение ящика состояло из чернозема с примесью глины, в нем попадались мелкие древесные угольки, кусочки глея, разрозненные человеческие кости, попавшие сюда из погребения № 11.

Непосредственно под ящиком, на глубине 2,23 м, находилась грабительская яма (рис. 9, 7), выкопанная, очевидно, с целью поиска нижележащих погребений или тайников.

Яма имеет подпрямоугольную форму, углы скруглены, по длинной оси вытянута с В на З. В северо-западном углу имелось две ступеньки-приступки. Дно ровное, почти в его центре имеется конусовидное углубление, сделанное осквернителями могилы. Размеры ямы: 1,42 x 1 м, глубина — 1 м.

Инвентарь:

1. Фрагменты стенок с орнаментом из вертикальных и горизонтальных оттисков шнура (рис. 8, 12).

Погребение № 13 — ямной культуры (рис. 9, 3). Выявлено в 10,2 м к ССВ на глубине 2,33 м по темному пятну заполнения, которое состояло из чернозема, перемешанного с глиной. Яма в плане подпрямоугольной формы, вытянута по линии ЮВ — СЗ. Стенки прямые, дно ровное, углы слегка округлены. Ее размеры по дну: 1,53 x 0,83 м, отмеченная глубина — 0,13 м.

Скелет взрослого человека лежал скорченно на спине, ориентирован на СЗ. Череп лицевой частью обращен на ЮВ. Правая рука вытянута вдоль туловища, левая согнута в локте и уложена поперек туловища. Ноги согнуты в коленях, упали направо, стопы ног находятся вместе. Костяк густо покрыт охрой, особенно череп, грудная клетка, кисти рук и кости стоп ног. Рядом с шейным позвонком найдены костяные бусины (1).

Инвентарь:

1. Бусы (8 ед.) изготовлены из трубчатой кости, с внешней стороны заполированы. Размер: длина — от 1 до 1,5 см, диаметр — 0,4 — 0,6 см (рис. 9, 1).

Погребение № 14 — ямной культуры (рис. 9, 4). Выявлено в 12,2 м к ЮЮЗ от Р на глубине 2,06 м по темному пятну заполнения, которое состояло из чернозема с примесью глины. Яма подпрямоугольной формы в плане, по длинной оси вытянута с В на З. Стенки и дно ровные, углы сильно скруглены. Ее размеры по дну: 1,55 x 1,12 м, прослеженная глубина — 0,35 м.

Скелет лежал на спине, черепом ориентирован на З. Череп разрушен грызунами. Левая рука вытянута вдоль туловища, ее кисть находится у коленной чашечки левой ноги. Правая рука согнута в локте, ее кисть находится на тазовых костях. Ноги подогнуты в коленях, упали налево, стопы сведены вместе. У колен лежал кусочек глея размером 5 x 5 x 2 см.

Погребение № 15 — ямной культуры (рис. 9, 6). Обнаружено в 9 м к Ю на глубине 2,32 м по темному пятну заполнения. Погребение впущено с уровня древней дневной поверхности, что хорошо видно в стратиграфии бровки. Заполнение состояло из чернозема с примесью глины. Яма подпрямоугольной формы в плане, углы скруглены, северная стенка выгнутая, южная слегка вогнутая, дно ровное. Вытянута по линии В — З, ее размеры по дну: 1,54 x 0,9 м, прослеженная глубина — 0,15 м, глубина ямы от уровня древнего горизонта — 0,7 м.

Скелет лежал скорченно на спине, ориентирован на В, руки вытянуты вдоль туловища. Ноги коленями влево. Череп и стопы покрыты красной охрой.

Погребение № 16 — ямной культуры (рис. 9, 5). Выявлено в 10,3 м к ССВ на глубине 2 м по темному пятну заполнения, которое состояло из чернозема, перемешанного с глиной. Яма в плане подпрямоугольной формы вытянута по длинной оси с СВВ на ЮЗЗ. Впущена с уровня ДДП. Стенки прямые, дно ровное, углы скруглены. Ее размеры: 1,84 x 0,84 м, полная глубина ямы от уровня ДДП — 0,87 м.

Скелет человека лежал на спине, ориентирован на восток с отклонением. Руки вытянуты вдоль туловища, кисти у таза. Ноги коленями влево, стопы сведены вместе. Череп и кости стоп покрыты охрой.

В 4,6 м к ЮВ на глубине 0,9 м выявлена известняковая плита. Ее размеры: 1,2 x 0,75 x 0,22 м. Отчетливых признаков антропоморфности не отмечено. Находку можно увязать с основным погребением № 3.

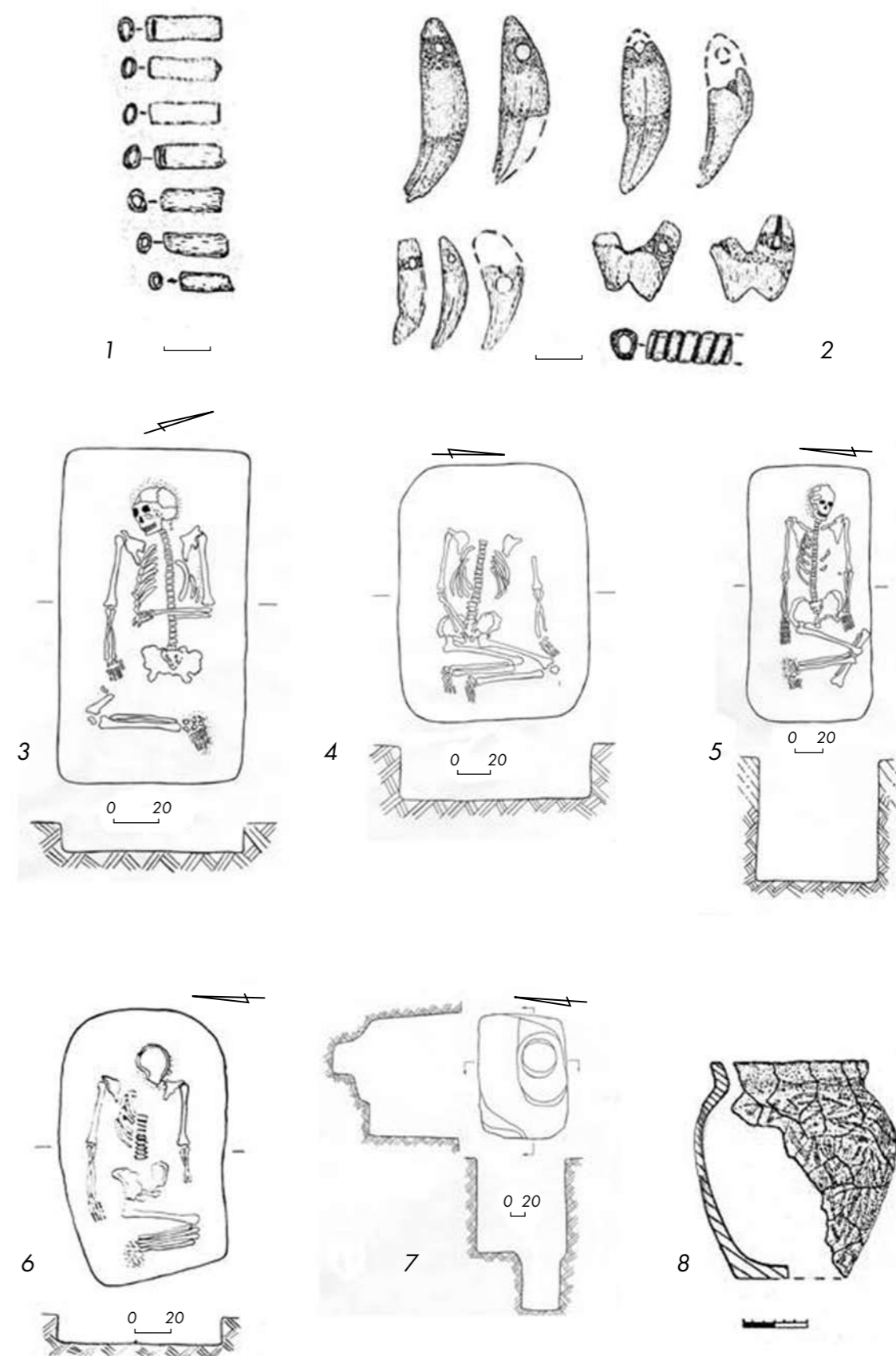

Рис. 9. Планы и материалы погребений в кургане у с. Новодмитровка. 1, 3 — п. 13; 2 — п. 12; 4 — п. 14; 5 — п. 16; 6 — п. 15; 7 — граб. яма; 8 — сосуд из насыпи

В 13,2 м к ЮЗ на глубине 1,8 м выявлен развал лепного горшка. Венчик слегка отогнут, тулово сужается ко дну, дно плоское. Внешняя поверхность грубо заглажена, закопчена; внутренняя поверхность заглажена расчесами. Его размеры: диаметр устья — 15 см, диаметр плечиков — около 20 см, высота — приблизительно 20 см. Данный горшок можно связать с погребальной тризной погребения № 7 (рис. 9, 8).

В 8,3 м к В на глубине 1,13 м выявлены остатки кромлеха, состоящего из известняковых камней размером от 0,13 x 0,1 x 0,1 до 0,8 x 0,55 x 0,2 м. Четыре камня сохранились *in situ*, они установлены на ребро и примыкают друг к другу.

Отдельные камни от кромлеха зафиксированы в других секторах кургана, в частности: в 8 м к СВ на глубине 1,2 м выявлена вертикально стоящая плита, подпертая у основания двумя небольшими камнями. Размеры плиты — 65 x 60 x 17 см; в 9,2 м к ЮВ на глубине 0,9 м выявлены камни размером 0,4 x 0,4 x 0,2 м; в 1,8 м к ЮЗ на глубине 1,4 м находился камень размером 0,3 x 0,3 x 0,15 м; в 9 м к С на глубине 1,2 м выявлена вертикально стоящая плита размером 0,6 x 0,5 x 0,2 м. Таким образом, данные камни можно связать с сооружением кромлеха вокруг насыпи над основным погребением № 3.

Основным погребением, над которым была насыпана первичная насыпь, является погребение ямной культуры № 3. Вокруг погребения была оставлена погребальная площадка размерами 12,5 x 10,5 м, за пределами которой началась выборка грунта для досыпки над первичной насыпью. Над погребением была сооружена небольшая насыпь из чернозема высотой 0,5 — 0,2 м и диаметром 10,5 x 12,5 м. Под этой же насыпью, на уровне ДДП была сделана глиняная площадка диаметром 4 м, возможно с ритуальными целями.

Вторая насыпь (II, досыпка) из чернозема с большой примесью глины полностью перекрыла погребальную площадку и первичную насыпь из чернозема. Высота этой насыпи составляла 1 м, а размеры — 14,4 x 20 м т. е. она была немного вытянута с В на З. Вокруг насыпи № II был сооружен кромлех из вертикально поставленных известняковых плит, остатки которого зафиксированы в разных секторах кургана. Очевидно, на этой насыпи была установлена антропоморфная стела, обнаруженная в 4,6 м к ЮВ от репера на глубине 0,9 м.

Вокруг насыпи II были совершены впускные погребения ямной культуры №№ 6, 7, 8, 10, 13, 14, 15, 16; а также впускные погребения катакомбной культуры №№ 2, 4, 5, 9, 12. Причем погребения ямной культуры в СЗ, З, ЮЗ, Ю, ЮВ секторах кургана ориентированы головой в восточном направлении с небольшими отклонениями.

Погребения катакомбной культуры выделяются тем, что в погребальных камерах сделаны дополнительные катакомбы, где подзахоронены дети. Это, в частности, погребение № 4 с подзахоронением № 5 и погребение № 9 с подзахоронением № 12. В заполнении катакомб № 2 и № 4 были найдены кости и целый скелет детенышей хищного животного (волчонка или щенка собаки). Катакомбы имеют относительно большой объем. Возможно, постепенно с совершением впускных захоронений шла досыпка насыпи грунтом с прилегающей к кургану территории, вследствие чего вокруг современной насыпи прослеживалось небольшое понижение. Таким образом, была сооружена насыпь № III, полностью прикрывшая впускные захоронения и придавшая кургану современный вид. Предпоследним в курган было впущено погребение № 11 эпохи бронзы. Для сооружения каменного ящика была выкопана большая яма в насыпи, сильно повредившая ее центр.

Грабительские шурфы также способствовали уничтожению центра насыпи. Последним в курган было впущено погребение № 1, которое можно отнести к времени поздней бронзы. Итак, данный курган появился в эпоху ранней бронзы и связан с носителями ямной археологической культуры.

Оба кургана, материалы которых рассмотрены выше, созданы в эпоху ранней бронзы носителями ямной культуры, использовались в последующее время. В насыпях преобладают ямные захоронения (15), менее представлены инокультурные погребения — 6 КК, неопределенные — 2.

Погребальный обряд ямников характерен для носителей этой культуры. Инвентарь немногочисленен, представлен в пп. 2, 3, 5 Чернобаевки, п. 13, тризне п. 7 Новодмитровки. Инвентарь (изделия из кремня — отщепы и наконечник стрелы, бусы из кости, керамика) характерен для ЯК.

Захоронения с тремя или даже четырьмя стелами достаточно редки. Подобные комплексы выявлены в Поингулье и Побужье — Ковалевка II, к. 6; Ковалевка III, 2, 4; Касперовка, 1, 13; Мефодиевка, 1, 2; Старогорожено, 3, 3; Отрадное, 26, 1; Христофоровка, 8, 2; Новогригорьевка, 1, 12 [1, с. 110, рис. 32, 1 — 3; с. 113, рис. 35, 13 — 18; с. 140, рис. 62, 6 — 11; с. 122, рис. 44, 11 — 13], в Дунай-Днестровском междуречье — Семеновка, 14, 2; Глубокое, 1, 7 [2, с. 105].

Исследователи полагают, что погребения со стелами оставлены определенной социальной группой, не исключено, с наследуемым социальным статусом [2, сс. 106, 109].

Захоронение 11 у с. Новодмитровки в целом можно атрибутировать эпохой бронзы, стратиграфически оно следует за ямными и катакомбными могилами. В Причерноморье не известны ящики, сложенные из антропоморфных стел более раннего времени. Весьма отдаленное сопоставление можно провести с известной нальчикской гробницей [3].

Катакомбные комплексы представлены 6 захоронениями.

В Чернобаевском кургане выявлено одно впускное захоронение (№ 1) позднего этапа, остальные — раннего периода — в новодмитровской насыпи (№ 2, 4 — 5, 9, 12).

Они сосредоточены в ЮЗ и ЮВ секторах насыпи, стратиграфически следуют за ямными комплексами. Катакомбы 9, 2 и 4, 5 могут относиться к разряду многокамерных, детально рассмотренных в исследовании С. Ж. Пустовалова [4, сс. 76 — 79].

В п. 2 на закладной плите отмечена полоса охры светло-красного цвета шириной 8 — 12 см. Подобная раскраска отмечена на стелах из ямных погребений [5, с. 89].

Выявленный в погребениях инвентарь характерен для многих позднеямных и раннекатакомбных памятников Причерноморья и Крыма, что еще раз свидетельствует о сосуществовании их носителей на определенном этапе.

Библиография

1. Шапошникова О. Г. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант) / О. Г. Шапошникова, В. Н. Фоменко, Н. Д. Довженко // САИ. — Вып. В 1 — 3. — К. : Наукова думка, 1986. — 158 с.
2. Иванова С. В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья / С. В. Иванова // Одесса : Друк, 2001. — 244 с. — Библиогр. : с. 160 — 196.

3. Чеченов И. М. Нальчикская подкурганная гробница (III тыс. до н. э.) / И. М. Чеченов // Нальчик : Эльбрус, 1973. — 67 с.

4. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов // К. : Шлях, 2005. — 412 с. — Бібліогр. : с. 176 — 195.

5. Тоцев Г. Н. Крым в эпоху бронзы / Г. Н. Тоцев // Запорожье : Изд-во ЗНУ, 2007. — 304 с. — Библиогр. : с. 216 — 249.

Гаврилов О. В., Тоцев Г. М.

Два курганы доби бронзы у Білозерському районі Херсонської області

У Білозерському районі Херсонської області біля сіл Чернобаївки (1989 р.) та Новодмитрівки (1993 р.) О. В. Гавриловим було розкопано два кургани. Насипи створені у добу ранньої бронзи, містили поховання більш пізнього часу (ямні, катакомбні різних етапів). Вони супроводжувалися характерним для цих культур інвентарем. Основне ямне поховання № 4 в кургані біля с. Чернобаївки перекривалося 3 стелами. Порушене впускне поховання № 11 в кургані біля с. Новодмитрівки являло кам'яну скриню, яка складалася з шести плит антропоморфного вигляду.

Gavrilov O. V., Toshev G. M.

Two Burial Mounds of Bronze Epoch of Bilozekskiy Region of Khersonska Province

O. V. Gavrilov excavated two burial mounds in Bilozekskiy Region of Khersonska Province near Chornobaivka village (1989) and Novodmitrovka village (1993). The embankments were created during the Early Bronze Epoch, they contained burials of later periods (Pit culture, Catacomb culture of different periods). They were accompanied by inventory characteristic for these cultures. The main Pit burial №4 in the burial mound near Chornobaivka village was overlapped by three stella. Disturbed inlet burial №11 in the burial mound near Novodmitrovka village was a stone cist, consisted of 6 slabs of anthropomorphic appearance.

Буйских С. Б.

К ПРОБЛЕМЕ ИЗУЧЕНИЯ АНТИЧНОЙ СЕРОГЛИНЯНОЙ КЕРАМИКИ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Памяти Н. А. Лейпунской

Памяти Г. И. Смирновой

В последней большой статье (к прискорбю ставшей уже посмертной), подводящей итог ее многолетней работе над керамикой из архаических комплексов агоры, известная исследовательница Ольвии Нина Александровна Лейпунская (1930 — 2008 гг.) подчеркивала: «Несмотря на кажущуюся изученность античной керамики, работа над ней ставит перед археологами все новые и новые задачи. Существенную их долю составляют хронологические и классификационные проблемы, без решения которых невозможны исследования интерпретационного порядка» [1, с. 123]. Справедливость этих слов очевидна, причем они могут быть в равной степени отнесены к любой категории или группе керамики из раскопок античных памятников Северного Причерноморья, т. к. в каждой из них имеются свои проблемы генезисного, хронологического, формально-типологического, морфологического, эволюционного, и конечно же интерпретационного порядка, которые еще ждут своего решения.

К числу одной из таких (весьма многочисленных и оригинальных, но в то же время малоисследованных) групп античной керамики Северного Причерноморья относится и *сероглиняная гончарная керамика* (СГК). Несмотря на то, что она давно находится в поле зрения исследователей и по отдельным центрам ее распространения в литературе существует целый ряд интересных публикаций и разработок [2; 3; 4, с. 170 сл.; 5, с. 136 сл.; 6; 7; 8, с. 101 сл.; 9, с. 88 сл.; 10; 11; 12, с. 73 сл.; 13; 14; 15; 1, с. 133 сл.], полноценным археологическим источником она до сих пор не стала. Это во многом объясняется неразработанностью вопросов ее происхождения и хронологии, а также отсутствием на сегодняшний день стройной типологии ее форм и единых для всех античных центров Северного Причерноморья методологических принципов ее изучения. Не стала она пока и предметом специального обобщающего исследования. В силу этих причин в большинстве вопросов интерпретации сероглиняной керамики, «как отмечают все исследователи, так или иначе рассматривающие эту категорию посуды, многое пока остается неясным» [16, с. 248]. В оценке же актуальности указанных проблем представители всех северопонтийских исследовательских регионов и прилегающих к ним областей практически единодушны.

Так, М. И. Золотарев, в свое время много времени посвятивший выделению и изучению серой гончарной керамики из раскопок Херсонеса [17, с. 125], еще в 1988 г. писал: «Для окончательного выяснения правильности локализации центра производства сероглиняной керамики необходимо провести специальные сопоставительные анализы глин сероглиняных сосудов ... Это все предстоит предпринять при специальном изучении сероглиняной керамики, которое нам видится в высшей степени необходимым и своевременным» [18, сс. 24 — 25]. И. В. Бруяко, одним из первых обратившийся к теме греко-варварских контактов на материалах сероглиняной керамики, сетовал в 1992 г. на невозможность типологического сопоставления сероглиняной керамики варварских памятников с синхронной и аналогичной серой керамикой греческих центров Северо-Западного Причерноморья в силу полного отсутствия «работ по хронологии СГК греческих городов, в первую очередь Истрии» [19, с. 19].

Недавно ушедшая от нас, светлой памяти Галина Ивановна Смирнова (1928 — 2011 гг.), серьезно занимавшаяся сероглиняной керамикой раннескифских памятников Поднепровья, неоднократно отмечала, что серой керамике греческих северо-причерноморских поселений уделяется мало внимания [20, с. 186; 21, с. 54]. Она, в частности, писала: «Находимая на Березани керамика этого рода плохо изучена и не классифицирована ... Для решения поставленных вопросов важны работы по хронологии серой гончарной посуды из древнейших слоев греческих городов и поселений, в первую очередь Истрии и Березани, которые почти полностью отсутствуют» [21, сс. 54, 56]. Добавим от себя, что ничего существенного в этом направлении за прошедшие годы так и не было сделано, хотя о насущных проблемах изучения сероглиняной керамики специалисты не устают говорить.

Так, в недавней статье, предметно посвященной сероглиняной керамике архаического времени из Ольвии, В. В. Крапивина отмечала: «Сероглиняная керамика выявлена во всех древнегреческих центрах Северного Причерноморья на протяжении всего периода их существования. Вместе с тем она все еще не стала предметом специального исследования ... Существует необходимость ее дальнейшего исследования с помощью методов естественных наук для выделения

какой-то части привозной керамики и определения местных особенностей каждого из античных центров» [15, с. 98]. В выводной части этой статьи говорилось, что вопрос изготовления сероглиняной керамики в разных античных центрах Причерноморья требует специального исследования [15, с. 105].

В том же году, в нашей статье, посвященной историографическому аспекту изучения сероглиняной керамики Ольвии, было подчеркнуто, что для серой античной северо-причерноморской керамики «назрела необходимость проведения цикла всесторонних современных исследований, обязательно включающих в себя сопоставительный анализ с подобной керамикой метрополии и изучение серой керамики в химико-технологическом отношении» [22, с. 43].

Как считают исследователи Херсонеса, находимая там сероглиняная керамика «и после многих лет масштабных полевых исследований в городе и на хоре не получила адекватного научного объяснения и интерпретации ..., а в научной литературе и по сей день не нашли своего отражения ни ее формы и типы, ни ее хронология» [17, сс. 125, 127]. С. В. Ушаков и Е. В. Струкова думают, что «для решения проблемы нужно многое, в том числе и петрографические и другие сложные анализы образцов керамики — как херсонесской продукции, так и других причерноморских и средиземноморских центров, а также глин из мест, откуда бралось сырье» [17, с. 125]. По их мнению, проблема происхождения и распространения «херсонесской (причерноморской?)» сероглиняной керамики стоит в одном ряду с решением вопроса «о том, связано ли появление этой посуды в разных греческих центрах с импортом этой керамики, или это было распространение специфической технологии изготовления» [17, сс. 136, 138].

В статье, вводящей в научный оборот комплекс сероглиняной посуды Маслин — одного из поселений херсонесской хоры в Северо-Западном Крыму, В. В. Котенко отметила: «Серолощенная посуда часто встречается в городских комплексах античных центров Северного Причерноморья и на их сельскохозяйственных поселениях. Наиболее дискуссионным остается вопрос о центрах производства этой посуды ... Специальных обобщающих работ о серолощенной посуде из Северного Причерноморья нет» [23, с. 69].

Проблемы изучения сероглиняной керамики, о которых шла речь в работах исследователей античных центров Северо-Западного Крыма и Нижнего Побужья, присущи и региону Нижнего Поднестровья. Полное представление о них дает краткая, но чрезвычайно актуальная и емкая заметка В. А. Хромовой. Здесь, в частности, говорится: «Проблема сероглиняной гончарной керамики интересует исследователей на протяжении длительного времени. Однако полностью она еще не была рассмотрена. Причем этот вопрос возникает не только для Нижнего Поднестровья, но и для всего региона расселения греков. Рассматривались только отдельные коллекции, керамика определенных периодов или лишь некоторые аспекты проблемы сероглиняной гончарной керамики. Чаще всего она рассматривается лишь в общем контексте всего вещевого материала при публикации археологических памятников» [24, с. 45]. Далее исследовательница отмечает, что несмотря на довольно значительный объем сероглиняной гончарной керамики из раскопок Никония, Тиры и расположенных в их округе античных сельских поселений Нижнего Поднестровья ее «отдельного полного исследования не проводилось. Не разрабатывалась типологизация, хронология; отдельные группы не выделялись и предметно не изучались, нет четкого ответа относительно происхождения этого вида керамики» [24, с. 45].

Крайне интересны рассуждения автора о причинах такого положения с СТК в нашей науке, поскольку подобная точка зрения высказывается в литературе впервые. По мнению В. А. Хромовой — «низкий интерес к сероглиняной керамике обусловлен ее незначительной художественной выразительностью и четко выраженной бытовой ориентацией. В отличие от расписных сосудов, которые несут в себе много информации и представляют интерес для исследователя, сероглиняную гончарную керамику можно проследить только по формам и незначительному декорированию» [24, с. 45]. Из-за малой информационной нагрузки (декорирование, чаще всего представленное лишь рельефными горизонтальными линиями, иногда встречающиеся граффити и т. п.) «сложным является опеределение хронологии ... Также проблематичным является определить привозилась ли эта керамика из греческих и малоазийских центров либо имела местное происхождение» [24, сс. 45 — 46].

Как видим, установление характера происхождения (местная или привозная?) составляет один из самых насущных и острых вопросов в комплексе проблем, связанных с изучением греческой серой монохромной керамики Северного Причерноморья. В настоящий момент в науке существуют следующие основные точки зрения относительно принадлежности сероглиняной керамики: 1) вся серая северопонтийская керамика была преимущественно местного производства и имела своеобразные черты в каждом конкретном античном центре [25, с. 232; 15, с. 98; 1, с. 123; 26, с. 66 сл.]; 2) далеко не всю простую серую столовую керамику можно относить к «местной», т. к. «она служила и предметом «международной» торговли» [12, с. 73]; 3) местную сероглиняную керамику в общем керамическом комплексе существенно дополняла аналогичная импортная продукция [27, сс. 43 — 44; 28, с. 84; 5, с. 138]; 4) нет сомнения, что сероглиняная керамика Северного Причерноморья — это полностью импортная посуда, поступавшая сюда из одного или нескольких центров метрополии [18, сс. 24 — 25; 29, с. 40; 30, с. 53; 24, с. 46; 17, сс. 125, 135 — 136]; 5) в начальном периоде серая керамика полностью импортировалась из метрополии, затем было налажено ее местное производство [22, с. 31; 31, с. 38].

Таким образом, большинство исследователей склоняются к тому, что сероглиняная керамика Северного Причерноморья не являлась продукцией местных гончарных мастерских, а была привозной. В этой связи М. М. Золотарев писал: «Существующее мнение о том, что сероглиняная керамика является продукцией местных мастеров, на наш взгляд, не выносит критики. Если бы это было так, то тогда во всех Северопричерноморских центрах... следовало бы иметь совершенно одинаковые глинища и абсолютно одинаковую технику работы гончаров. Гораздо более обоснованно относить сероглиняную керамику к одному из неизвестных нам античных центров, скорее всего Причерноморских. Однако, это вопрос специального исследования» [18, с. 12]. М. И. Золотареву вторят в своих работах и современные исследователи Херсонеса: «Похожая керамика была «местной» и в Ольвии, и на Боспоре. Можно предположить, что существовал причерноморский, малоазийский или эгейский центр, где такая посуда производилась» [17, с. 125]. Еще раньше в своей фундаментальной работе, посвященной греческому керамическому импорту в Нижнем Подонье, эту мысль проводил И. Б. Брашинский. Он, в частности, писал: «Обычно считается едва ли не аксиомой, что эта простая керамика является местной продукцией в каждом отдельном крупном производственном центре: в Пантикапее, Ольвии, Херсонесе, Истрии, греческих

городах метрополии. Разумеется, в каждом крупном производственном центре такая керамика изготовлялась. Однако, вместе с тем отчетливо бросается в глаза поразительное сходство ряда типов этой керамики, а часто и особенностей глиняного теста, из которого она изготовлена (ср., например кувшины нашего четвертого типа с кувшинами из некрополя Томи, боспорскую керамику — с ольвийской и т. д.). Одинаковы типы боспорской керамики с афинской и т. п. Поэтому едва ли будет правильным признание всей простой керамики во всех случаях местной» [12, с. 73].

Исключительно априорные предположения относительно места производства сероглиняной посуды — Причерноморский ареал, островная или материковая Греция, Малая Азия, также как и гадательный поиск с одной стороны причин, путей и временных точек отсчета попадания серой монокромной греческой керамики в варварский хинтерланд, а с другой — т. н. «местных» корней, традиций или подоснов ее производства, уводящий (в зависимости от региона) то к дакам, то к фракийцам, то к ранним скифам, то к меотам [28, сс. 84, 113; 5, с. 138; 25, с. 232; 32, сс. 10 — 11; 19; 20; 21; 33, с. 81; 16, сс. 247 — 248] не помогут нам отыскать ключ к решению рассматриваемой проблемы. Без проведения междисциплинарных исследований (с обязательным сопоставительным анализом глин* и готовой продукции различных центров) мы обречены оставаться на том сравнительно невысоком уровне изучения серой причерноморской античной керамики, какой сейчас занимаем. Это, во-первых. А во-вторых, на наш взгляд, необходимо в корне менять саму методику исследования, углубляя, расширяя, и, в соответствии с требованием времени — усложняя ее. Давно назрела необходимость поднять ее уровень от решения достаточно локальной проблемы — «СГК в греческих и варварских комплексах Северного Причерноморья» до постижения важности и начала разработки более фундаментальных тем, таких, например, как «Монокромная серая греческая гончарная посуда и ее место в истории античной керамики» или даже «Феномен серой керамики в культуре древних обществ Евразии». А к этому имеются все необходимые условия.

Как известно, сероглиняная керамика была присуща многим древним культурам Европы. Глубокие традиции производства темно-серой (с лощением), т. н. «графитовой» гончарной керамики были хорошо известны, например, кельтским племенам [35, Р. 191 ff]. Именно характерная — сероглиняная (с лощением) столовая гончарная керамика высококачественной выделки составляла основу керамического комплекса черняховской культуры [36, с. 85; 37, с. 44; 38, с. 60]**. Еще раньше большое распространение имела сероглиняная керамика и у племен зарубинецкой культуры, впитав в себя как кельтские, так и античные традиции гончарного искусства [41, сс. 48, 71, 79]. Повсеместное и достаточно длительное (от V в. до н. э. по III в. н. э. включительно) применение сероглиняная керамика получила в местах расселения меотов, став одним из выразительных признаков их материальной культуры [42, сс. 235, 239, 240, 247; 43, с. 8]. Традиции производ-

ства своей особой сероглиняной керамики были вообще характерны для многих народов, населявших в древности Предкавказье и Северный Кавказ [44; 45, с. 39]. Один из заметных и выразительных компонентов керамического комплекса составляла сероглиняная керамика и для многих культур раннего железного века Карпато-Дунайского бассейна* [19; 20; 21; 16; 47; 48].

В более поздние времена сероглиняная керамика (особенно в XV — XVI ст.) была очень популярна в Украине [49, с. 124].

Основные технологические принципы производства сероглиняной керамики (восстановительный обжиг при температуре + 800 — + 1000° С без доступа воздуха) были известны и древнему населению азиатского континента. Так, например, в Индии широко известна т. н. «культура серой расписной керамики» — Painted Grey Ware (PGW) [50; 51; 52].

Культура серой керамики существовала здесь между 1100 — 800 гг. до н. э. и, как считают, заложила основы индской цивилизации [53, с. 124]. Любопытно, что ровный серый цвет керамики, характерный для этой культуры, достигался использованием при обжиге сосудов лепешек козьего навоза, т. е. материала богатого углеродом [54, Р. 188]**

Важно отметить, что в близкое время (1025 — 900 гг. до н. э.) на другом конце евразийского субконтинента, как и в долине Инда, также получила распространение технология изготовления серой монокромной гончарной посуды — т. н. «анатолийской сероглиняной керамики», производившейся в Трое и других региональных центрах этой области [60, Р. 267 ff]. В настоящее время исследователи отводят Трое роль «одного из ключевых центров в передаче как в греческий мир, так и варварскую среду» технологии производства сероглиняной керамики [16, с. 257]. Уже в период между 800 — 500 гг. до н. э. она стала преобладающим видом керамики в греческих городах Эолиды [61, Р. 265, 293], а начиная с VII в. до н. э. широко распространилась и за ее пределами — в Фокее, Смирне, Милете и др. В другие области античного мира серая керамика массово попадает уже в ходе греческой колонизации Средиземноморья и Причерноморья [61, Р. 294; 22, с. 31].

Нам представляется, что практически синхронное появление технологии производства монокромной серой керамики в двух очагах евразийской цивилизации нельзя считать случайным явлением. Однако более детальное рассмотрение данной проблемы выходит за рамки нашей статьи.

Здесь уместным будет только сказать, что, по нашему мнению, проблему происхождения сероглиняной керамики нужно рассматривать на широком фоне изучения традиций гончарного производства подобной посуды у различ-

* До сих пор, однако, остается дискуссионным вопрос, была ли она: 1) импортом из античных центров; 2) работой странствующих («передвижных», «летучих», «бродячих») греческих гончаров, работавших непосредственно на территории варварских поселков [46, с. 57]; 3) продукцией местных варварских ремесленников: а) заимствовавших античную технологию у греческих колонистов (Истрия, Березань, Ольвия, Боспор), либо — б) самостоятельно пришедших к ней, либо — в) познакомившихся с ней посредством передачи технологических навыков из Эгейского бассейна на Балканы и далее через собственно варварскую среду в Карпато-Дунайский бассейн [16, с. 257].

** Кельты в аналогичных целях добавляли в глиняное тесто графит [55, с. 114; 56, с. 74]. В старину в Украине гончары для производства серой керамики искали глины с высоким содержанием окислов железа [57, с. 87], а за их отсутствием добавляли в глиняное тесто циндру (железную окалину) [58, с. 304]. По современным этнографическим данным, секрет ровного серого («задымленного») цвета знаменитой гаварецкой керамики на Золочивщине помимо создания восстановительной атмосферы в обжигательной печи, достигается добавлением туда земли [59].

* По мнению В. Лунгу, для изучения глиняного теста причерноморской СГК необходимо осуществление как минимум 3-х видов анализов: макроскопического, петрографического и физико-химического плюс проведение дополнительных исследований [34, Р. 26].

** Интересно, что широкое распространение такой керамики исследователи связывают с возрождением кельтских традиций в гончарном ремесле римских провинций в силу явления т. н. «кельтского ренессанса» [39, с. 18 сл.; 38, с. 60]. Следует сказать также, что «кельтской» долгое время считалась и сероглиняная гончарная керамика памятников раннего железного века в Карпато-Дунайском бассейне [40, S. 106, 116 — 118].

ных древних культур, племен и народов. Возможно также, что поиски истоков этой традиции еще глубже, т. е. на индо-европейском уровне помогут ответить на целый ряд важнейших вопросов ее генезиса, хронологии и типологии, которые сейчас остаются без ответа, а именно: когда, где и кем впервые началось производство этой керамики, кому принадлежит пальма первенства в открытии и освоении технологии ее производства, каков исторический генезис ее основных форм, куда ведут корни их прототипов — в какую хронологическую эпоху, к каким цивилизационным средоточиям и т. д. Совсем нелишним будет привлечение к решению такой темы и исчерпывающих данных этнографии европейского (и не только) гончарства. И, конечно же, повторим это еще раз — вопросы, поднятые в данной статье и связанные с СГК, как-то: ее генезис, типология, основы хронологии, техническая сторона процесса изготовления требуют специального изучения на прочной базе современных естественно-научных методов.

По нашему мнению, генезис античной северопричерноморской серой гончарной монокромной керамики нельзя будет выяснить без поиска и установления ее корней и истоков в широком культурно-хронологическом пространстве. В противном случае феномен СГК, состоящий в поразительном единстве типов, форм, пропорций, специфического облика, цветовой гаммы, стиля, элементов декорирования, характера и качества обжига, техники обработки поверхности и др., т. е. в ярко выраженном стилевом, цветовом и формально-типологическом тождестве этой категории керамики на громадной территории в продолжение достаточно длительного времени — так и останется загадкой.

Справедливости ради следует сказать, что первый, и давно назревший шаг к ее решению не так давно наконец-то был сделан. Речь идет о проходившей осенью 2008 г. в Румынии специальной тематической международной конференции — «Pontic Grey Wares». В итоговом томе ее материалов [62] нашли отражение результаты изучения понтийской СГК болгарскими, румынскими, молдавскими, украинскими, российскими, французскими и датскими исследователями. Что касается Северного Причерноморья, в томе представлены как античные центры — Тира, Ольвия (город, некрополь и частично хора), Херсонес (и его округа в Западном Крыму), Боспор (правда, очень ограничено), так и памятники варварского окружения, расположенные в Среднем Поднестровье и Восточно-Карпатском регионе. Отрадно, что в этом же издании, рядом с публикациями по понтийской СГК, были размещены и статьи, посвященные сероглиняной керамике Восточной и Великой Греции [62, Р. 265 — 340], что позволяет получить теперь более полное представление о некоторых существенных чертах роднящих ее с понтийской и отличающих от нее.

При всей оправданной и заслуженной позитивной оценке данного исследовательского мероприятия (или проекта) и его внушительных результатов — впервые в историографии выпущено в свет издание, содержащее 21 статью 31 автора, посвященную проблемам изучения античной серой керамики — успокаиваться, на наш взгляд, еще рано. Изданный в Румынии сборник дал определенное представление о сероглиняной керамике каждого центра в отдельности, т. е. каждый центр репрезентировал, по преимуществу, СГК, находимую при его раскопках. Теперь же на повестке дня стоит задача перехода от эмпирики к глубоким сравнительно-аналитическим исследованиям по генезису, типологии, морфологии и хронологии между комплексами СГК разных центров, с привлечением

как можно большего количества памятников, непосредственного керамического материала и источников необходимой информации.

В этой связи особую актуальность приобретают вопросы методики. Считаем необходимым привести здесь краткую методическую программу, в свое время предложенную для исследования сероглиняной керамики Д. Ю. Коробковым. Хотя она составлялась применительно к Херсонесу, думаю, что ее с успехом можно применять и для изучения СГК других северопричерноморских центров. Д. Ю. Коробковым были сформулированы следующие шесть основных принципов (или этапов) работы исследователя с массивом античной сероглиняной керамики:

1. Выделение и описание археологически целых форм сероглиняной посуды;
2. Изучение деталей ее морфологии (характера закраин, ручек, днищ);
3. Установление хронологической эволюции основных типов и вариантов этой керамики*;
4. Осуществление статистического анализа находок;
5. Сопоставление местных образцов с находками из других причерноморских и средиземноморских центров;
6. Проведение анализа глин с применением естественнонаучных методов [17, сс. 136 — 137].

Для более глубокого предметного и «индивидуального» изучения понтийской СГК В. Лунгу разработала примерный образец учетно-исследовательской (инвентаризационной) карточки, призванной, с одной стороны дать как можно более подробное описание каждой находки, с другой — позволяющей эффективно дополнять ее в ходе дальнейшей работы с этой категорией археологического материала [34, Р. 25 — 26].

Предложенная В. Лунгу карточка включает в себя 21 графу:

1. Место: археологический памятник: древнее название; современное название; страна; код страны;
2. Контекст: археологический контекст / поселение; некрополь; могила; неопределенный;
3. Инвентаризация: № инвентарный, раскопочный / музейный / , иной / безынвентарный;
4. Регистрация: № регистрационный в общем инвентарном списке для всех находок в Причерноморье;
5. Форма: открытая (диаметр верхнего отверстия по отношению к общей высоте объекта); закрытая (диаметр нижнего отверстия по отношению к общей высоте объекта); неопределенная;
6. Дополнительные элементы: ручка (круглая, овальная, лентовидная, двойная, тройная и т. д.) / другие приспособления для удерживания сосуда (выступы, валики, манжет горла) / , приспособление для подвешивания: расположение (на тулове, на венчике, на донышке; боковое: вертикальное, горизонтальное);
7. Тип: местный / аттический / золийский и т. д.
8. Состояние сохранности: целый / фрагментированный: основание / устье / шейка / тулово / иное;

* Одним из важных направлений такой работы с СГК Н. А. Лейпунская считала выявление синхронных групп сосудов и установление конкретной датировки типов «пока еще не имеющих широко признанных хронологических определений» [1, с. 123].

9. Размеры (в см): общая высота / частичная высота / высота ножки / высота ручки / высота горла; диаметр основания / максимальный диаметр тулова / диаметр отверстия / диаметр горла / диаметр ручки;
10. Техническая группа: кружальная / лепная / штампованная;
11. Тесто: детальное описание теста;
12. Обработка поверхности: лощение, полировка, обтачивание, обжиг, ангоб (роспись / обсушивание), лакирование, иная, неопределенная ...;
13. Декор: простой: аппликация, штампованный, нарезной, наклепной, живописный, лощенный; комплексный: комбинация; орнамент: растительный, геометрический (волна, зигзаг и т. д.); роспись / резьба; резьба / аппликация; резьба / штамповка; другое.
14. Внешний вид: дефекты обжига: брак; деформация; вариации цвета; трещины; необожженный;
15. Хронология: по данным стратиграфического контекста / по данным литературы;
16. Функция: сосуд для питья / сосуд для сервировки стола / сосуд для провизии / урна / сосуд для приношений / цедилка и т. д.;
17. Рисунок: да или нет;
18. Фото: да или нет;
19. Референция: публикация, касающаяся исследования данного объекта;
20. Библиография: приведение аналогий описываемому объекту;
21. Наблюдение: дальнейшее уточнение и дополнение карточки поступающими новыми данными.

Остается думать, что предложенные методики не останутся без внимания исследователей и будут успешно применены ими в процессе дальнейшего изучения серой монохромной керамики — одной из самых многочисленных, интересных, полифункциональных, однако рождающих много вопросов и до сих пор остающихся малоисследованными категорий античного керамического комплекса Северного Причерноморья.

Библиография

1. Лейпунская Н. А. Опыт классификации керамики из архаических комплексов (по материалам Центрального квартала Ольвии) / Н. А. Лейпунская // БИ. — 2010. — Вып. XXIV. — Симферополь — Керчь. — С. 123 — 151.
2. Книпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа И / Т. Н. Книпович // Ольвия. — К. : Изд-во АН УССР. — 1940. — Т. I. — С. 129 — 170.
3. Стржелецкий С. Ф. Раскопки таврского некрополя Херсонеса в 1945 году / С. Ф. Стржелецкий // ХС. — 1948. — Вып. IV. — С. 69 — 95.
4. Капошина С. И. О скифских элементах в культуре Ольвии / С. И. Капошина // МИА. — 1955. — № 50. — С. 154 — 189.
5. Кругликова И. Т. Ремесленное производство простой керамики в Пантикапее в VI — III вв. до н. э. / И. Т. Кругликова // МИА. — 1957. — № 56. — С. 96 — 138.
6. Таганова В. И. Сероглиняная посуда из Лузановского поселения / В. И. Таганова // МАСП. — 1957. — Вып. I. — Одесса. — С. 79 — 82.
7. Белов Г. Д. Эллинистический дом в Херсонесе / Г. Д. Белов // ТГЭ. — 1962. — Т. VII. — С. 143 — 183.

8. Козуб Ю. И. Некрополь Ольвии V — IV ст. до н. э. / Ю. И. Козуб. — К. : Наукова думка, 1974. — 183 с. — Бібліогр. : с. 168 — 181.
9. Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени / М. Парович-Пешикан. — К. : Наукова думка, 1974. — 220 с.
10. Зайцева К. И. Кубки V — IV вв. до н. э. из Ольвии / К. И. Зайцева // ТГЭ. — 1972. — Т. XIII. — С. 90 — 97.
11. Зайцева К. И. Ольвийские кубки и канфары VI — IV вв. до н. э. / К. И. Зайцева // ТГЭ. — 1984. — Т. XXIV. — С. 110 — 124.
12. Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V — III вв. до н. э. / И. Б. Брашинский. — Л. : Наука, 1980. — 268 с.
13. Самойлова Т. Л. Керамика северопонтийских городов из Тире / Т. Л. Самойлова, С. В. Строкин // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. — К. : Наукова думка, 1982. — С. 141 — 150.
14. Крапивина В. В. Простая столовая керамика / В. В. Крапивина // Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. — К. : Наукова думка, 1987. — С. 71 — 79.
15. Крапивина В. В. Сероглиняная керамика Ольвии VI — V ст. до н. э. / В. В. Крапивина // Археологія. — 2007. — № 1. — С. 98 — 106.
16. Кашуба М. Т. По следам гончарной сероглиняной керамики Восточно-Карпатского региона / М. Т. Кашуба, О. Г. Левицкий // ССПК. — Запоріжжя, 2009. — Т. XV. — С. 247 — 260.
17. Ушаков С. В. Сероглиняная керамика с черным покрытием из раскопок ХС VII квартала Херсонеса Таврического / С. В. Ушаков, Е. В. Струкова // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время. — Ростов-на-Дону : Медиа-Полис, 2009. — С. 125 — 138.
18. Золотарев М. И. Отчет о раскопках в северо-восточном районе Херсонеса в 1988 г. / М. И. Золотарев // НАИА НАНУ. — 1988/49, ф. е., № 23036. — Т. I (текст). — 55 с.
19. Бруяко И. В. Причерноморье и Прикарпатье в раннескифскую эпоху. (К проблеме взаимных контактов на примере серой гончарной керамики) / И. В. Бруяко // Киммерийцы и скифы. — Тез. докл. конф. памяти А. И. Тереножкина. — Мелитополь, 1992. — С. 19 — 20.
20. Смирнова Г. И. Кружальная сероглиняная керамика из раннескифских памятников Среднего Поднестровья: время и пути попадания / Г. И. Смирнова // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э. — Тирасполь, 1994. — С. 185 — 187.
21. Смирнова Г. И. Еще раз о серой кружальной керамике из раннескифских памятников Среднего Поднестровья / Г. И. Смирнова // АСГЭ. — 1999. — Вып. 34. — С. 44 — 57.
22. Буйских С. Б. Серая керамика как этнопоказатель греческого населения Нижнего Побужья в VI — I вв. до н. э. / С. Б. Буйских // БИ. — 2006. — Вып. XI. — С. 28 — 54.
23. Котенко В. В. Серолощена керамика з поселення Маслини / В. В. Котенко // Археологія. — 2011. — № 1. — С. 68 — 76.
24. Хромова Е. В. Комплекс сероглиняной гончарной керамики Нижнего Поднестров'я VI — IV ст. до н. э. — загальний огляд / Е. В. Хромова // Проблемы истории и археологии Украины. — М-лы VI Междунар. науч. конф. — Харьков : ООО «НТМТ», 2008. — С. 45 — 46.

25. Кастанаян Е. Г. Керамика / Е. Г. Кастанаян, Т. М. Арсеньева // АГСП. — М. : Наука, 1984. — С. 229 — 233.
26. Егорова Т. В. Чернолаковая керамика IV — II вв. до н. э. с памятников Северо-Западного Крыма / Т. В. Егорова. — М. : МГУ, 2009. — 256 с. — Библиогр. : с. 182 — 190.
27. Худяк М. М. Из истории Нимфея VI — III веков до н. э. / М. М. Худяк. — Л. : Наука, 1962. — 64 с.
28. Кругликова И. Т. О местной керамике Пантикапея и ее значении для изучения состава населения этого города / И. Т. Кругликова // МИА. — 1954. — № 33. — С. 78 — 113.
29. Секерская Н. М. Античный Никоний и его округа в VI — IV вв. до н. э. / Н. М. Секерская — К. : Наукова думка, 1989. — 128 с. — Библиогр. : с. 119 — 125.
30. Грач Н. Л. Некрополь Нимфея / Н. Л. Грач. — СПб. : Наука, 1999. — 328 с.
31. Буйских С. Б. Серая гончарная керамика Ольвии и ее хоры VI — I вв. до н. э. (Историографический аспект) / С. Б. Буйских // ЕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ. — Памяти Я. В. Доманского. — СПб., 2007. — С. 28 — 44.
32. Алексеева Е. И. Греческая колонизация Северо-Западного Кавказа / Е. И. Алексеева. — М. : Наука, 1991. — 144 с.
33. Бессонова С. С. Мотронинское городище скифской эпохи / С. С. Бессонова, С. А. Скорый. — Киев — Краков, 2001. — 156 с. — Библиограф. : с. 145 — 155.
34. Lungu V. Proiect d'atlas de referențe des céramiques grises monochromes du Pont-Euxin à l'époque grecque / V. Lungu // Pontica. — Constanța. — 2009. — XLII. — Supplementum I. — P. 13 — 40.
35. Filip J. Keltové ve střední Evropě / J. Filip. — Praha, Vyd. ČSAV. — 1956. — 552 s.
36. Баран В. Д. Черняхівська культура / В. Д. Баран. — К. : Наукова думка, 1981. — 264 с.
37. Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья / Б. В. Магомедов. — К. : Наукова думка, 1987. — 111 с. — Библиогр. : с. 100 — 109.
38. Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблемы этноса / Б. В. Магомедов. — Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. — 290 с. — Библиогр. : с. 153 — 180.
39. Щукин М. Б. Черняховская культура и явление кельтского ренессанса (к постановке проблемы) / М. Б. Щукин // КСИА. — 1973. — № 133. — С. 17 — 23.
40. Sulimirski T. Scytowie na Zachodnim Podolu / T. Sulimirski // Prace Lwowskiego Towarzystwa Prehistorycznego. — Lwów, 1936. — № 2. — 186 s.
41. Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР / Е. В. Максимов. — К. : Наукова думка, 1982. — 183 с. — Библиогр. : с. 177 — 181.
42. Каменецкий И. С. Меоты и другие племена Северо-Западного Кавказа в VII в. до н. э. — III в. н. э. / И. С. Каменецкий // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М. : Наука, 1989. — С. 224 — 251.
43. Каменецкий И. С. Сероглиняные миски VI Пашковского городища / И. С. Каменецкий // Бсб. — 1994. — Вып. 5. — С. 5 — 58.
44. Абрамова М. П. К вопросу о связях населения Северного Кавказа сарматского времени / М. П. Абрамова // СА. — 1979. — № 2. — С. 31 — 50.
45. Абрамова М. П. Центральное Предкавказье в сарматское время (III в. до н. э. — IV в. н. э.) / М. П. Абрамова. — М. : Ин-т арх. РАН, 1993. — 240 с.
46. Вахтина М. Ю. Греческая архаическая столовая керамика в варварских памятниках Северного Причерноморья: время и пути распространения / М. Ю. Вахтина // БЧ. — Керчь, 2004. — Вып. 5. — С. 54 — 58.
47. Romsauer P. The earliest wheel-turned Pottery in the Carpathian Basin / P. Romsauer // Antiquity. — 1991. — Vol. 65. — № 247. — P. 358 — 367.
48. Chochorowski J. Problem recepcji elementow kultury antycznej (greckiej) w Kotlinie Karpackiej w VI w. p. n. e. (Na marginesie dyskusji o genezie tzw. szarej ceramiki toczonej) / J. Chochorowski // Problemy epoki brązu i wczesnej epoki zelaza w Europie środkowej. — Kraków, Oficyna Cracovia. — 1996. — S. 115 — 147.
49. Пилипенко В. Розвиток ремесла / В. Пилипенко // Українська етнологія. — К. : Либідь, 2007. — С. 122 — 138.
50. Lal V. B. The Painted Grey Ware of the upper Gangetic Basin: An approach to the Problems of the Dark Age / V. B. Lal // JASB. — 1950. — Vol. 16. — № 1. — P. 89 — 102.
51. Lal V. B. Did the Painted Grey Ware continue up to the Mauryan times? / V. B. Lal // Puratatva. — New Delhi. — 1977 — 1978. — № 9. — P. 64 — 80.
52. Agrawala R. C. The problem of PGW and Iron in the North-Eastern Pajasthan / R. C. Agrawala, V. Kumar // Mahabharata: Myth and Reality. — New Delhi. — 1976. — P. 242 — 244.
53. Лал В. Б. Культура серой расписной керамики / В. Б. Лал // Древние культуры Средней Азии и Индии. — Л. : Наука, 1984. — С. 101 — 126.
54. Hedge K. T. M. The Painted Grey Ware of India / K. T. M. Hedge // Antiquity. — 1975. — Vol. 49. — P. 187 — 190.
55. Филип Я. Кельтская цивилизация / Я. Филип. — Прага, Изд-во ЧАН и Артия, 1961. — 215 с.
56. Казакевич Г. М. Кельти: традиційна культура та соціальні інститути / Г. М. Казакевич // К. : Фітосоціоцентр, 2006. — 260 с. — Библиогр. : с. 221 — 237.
57. Горленко В. Ф. Домашні промисли та ремесла / В. Ф. Горленко, В. Т. Скура-тівський, Л. О. Ткаченко // Культура і побут населення України. — К. : Либідь, 1993. — С. 75 — 94.
58. Горняткевич Д. Сучасне народне селянське ганчарство / Д. Горняткевич // Енциклопедія українознавства. — Мюнхен — Нью-Йорк, 1949. — Том перший. — С. 303 — 305.
59. Гузь Галина. Гаварецька кераміка / Галина Гузь // ВЗ. — 2011. — № 119. — С. 10.
60. Chabot Aslan C. Gray Ware at Troy in the Protogeometric through Archaic Periods / C. Chabot Aslan // Pontica. — Constanța. — 2009. — XLII. — Supplementum I. — P. 267 — 283.
61. Bayne N. The Grey Wares of North-West Anatolia in the Middle and Late Bronze Age and their Relation to the Early Greek Settlements / N. Bayne // Asia Minor Studien. — Bonn, 2000. — Bd. 37. — 317 p.
62. Avram A. Pontic Grey Wares. International Conference. Bucarest — Constanza. September 30th — October 3rd 2008 / A. Avram, L. Buzoianu, C. Chera, G. Custurea, P. Dupont, V. Lungu, I. Nastasi (ed.) // Pontica — Constanța. — 2009. — XLII. — Supplementum I. — 382 p.

До проблеми вивчення античної сіроглиняної кераміки Північного Причорномор'я

У статті розглядаються нагальні проблеми вивчення сіроглиняної кераміки — однієї з найбільш поширених та оригінальних, але малодосліджених категорій античного столового посуду Північного Причорномор'я.

To the problem the ancient grey wares study of Northern Black Sea Coast

The article is devoted to the actual problem of grey monochrome wares studding. It is one of the most original but a less researched category of ancient ceramic complex of the Northern Black Sea Coast.

Тихомолова І. Р.

СОСУД С СОЛЯРНИМ ЗНАКОМ ИЗ НАДПОРОЖЬЯ

При реконструкции трассы Днепропетровск — Запорожье у с. Днепровы Хввли Запорожского района Запорожской области было обнаружено погребение, доисследованное автором в декабре 1988 г. [1, сс. 14 — 15]. Оно находилось на равнинном участке надпойменного плато правого берега р. Днепр, у истоков балки Крыловской, выше Вольного порога. На картах XIX в. на этом участке обозначена группа из трех курганов, при археологических разведках 1980-х гг. насыпи не были выявлены. Погребение зафиксировано на месте одного из разрушенных курганов. К моменту раскопок грунт на значительном участке был снят до уровня предматерикового суглинка, в котором обнажилась верхушка каменного ящика, поврежденного при выборке грунта. Камера погребения имела подпрямоугольную в плане форму, была вытянута с северо-востока на юго-запад, заглублена в материк. В неглубоких канавках на дне установлена вертикально, вплотную к стенкам, конструкция из уплощенных гранитных плит. Сохранились юго-восточная и юго-западная стенки ящика, фрагменты северо-восточной и северо-западной, обломки двух плит перекрытия. Продольные стенки сооружены из одной крупной плиты, торцевые — из двух-трех плит средней величины, промежутки заполнены мелкими камнями. Размеры по внутреннему контуру составляли 165 x 79 см, высота — 44 см. Погребенный — взрослый человек, лежал в скорченном на правом боку положении, головой на северо-восток. Кости рук и отдельные фрагменты черепа смещены строителями. В углу камеры, за черепом находился поврежденный при разрушении ящика лепной сосуд. Удалось проследить его положение к моменту вскрытия камеры: на боку, днищем к погребенному, устьем на восток (рис. 1, 2). Погребение относится ко второму этапу бережновско-маевской культуры [2, сс. 120 — 122].

Особого внимания заслуживает сосуд из погребения — горизонтальных пропорций, с приостренным, оттянутым наружу венчиком, намеченной шейкой, сглаженным ребром и выделенной придонной частью (рис. 1, 1). Черепок светло-коричневого цвета, темно-серый в изломе, тщательно заглажен. В глине примесь песка, мелкого шамота, органики. Высота сосуда — 13,2 см, диаметр

Буйських С. Б.

Bujskikh S. B.

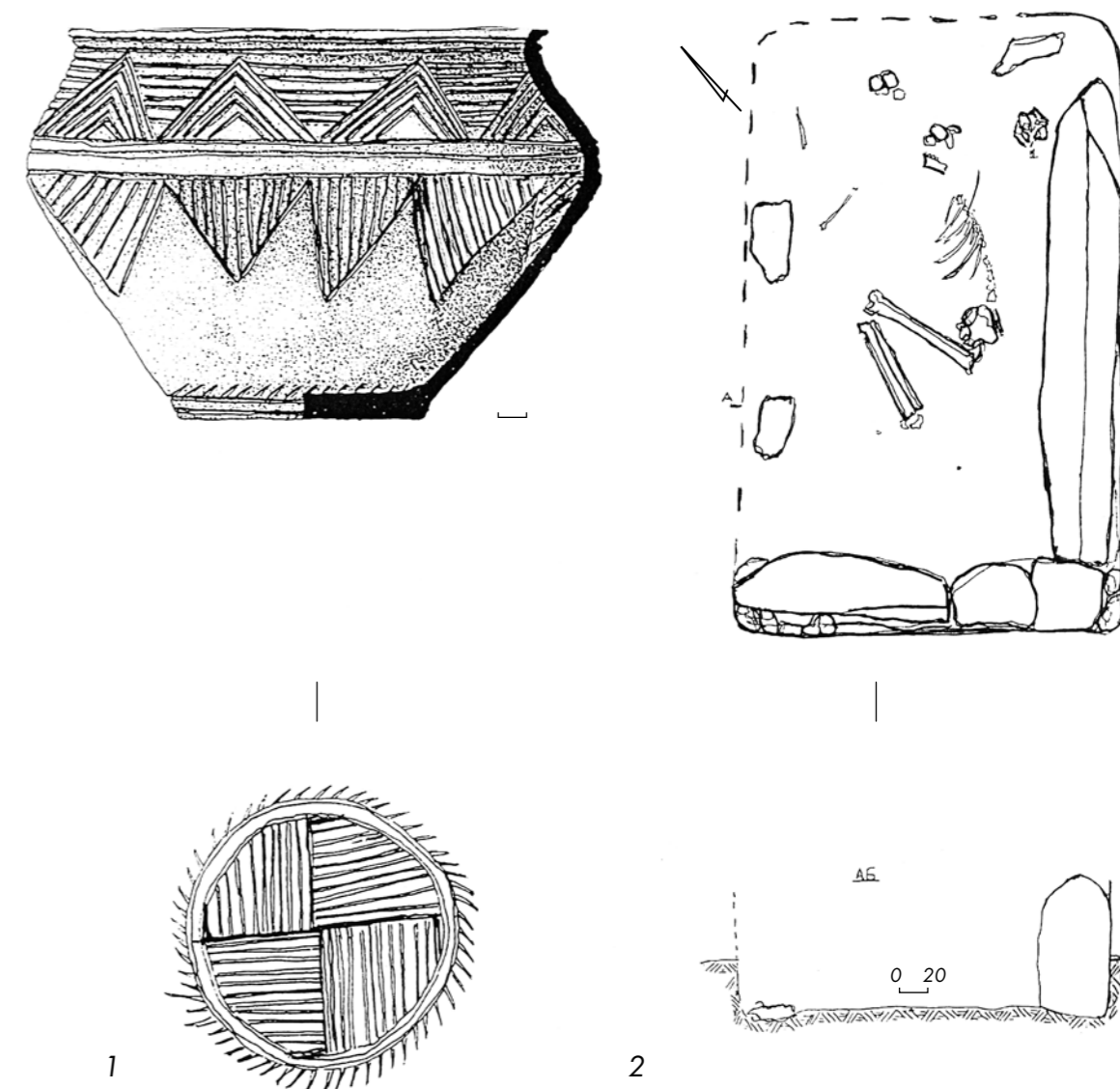

Рис. 1. 1 — сосуд из погребения, 2 — план и разрез погребения

по венчику — 16,2 см, диаметр по ребру — 18,5 см, диаметр днища — 8,2 см. Геометрический орнамент покрывает шейку, ребро, придонную часть и днище сосуда. Каждая из профилированных частей украшена сложным, отличающимся от других, поясом орнаментации. Отпечатки гладкого штампа образуют основные элементы узора: треугольники, свастику, «бахрому», заполняют пространство внутри них и между ними. Дополняют орнамент и служат разделителями горизонтальные линии. В способе декорировки и наборе деталей орнамента ощущаются реминисценции КМК [3, с. 109]. Композиция орнамента в целом состоит из повторяющихся, ритмически организованных однородных элементов, расположение которых подчинено строгой схеме. Вместе с тем, вариативность мелких деталей и числовых значений создает асимметрию, концентрирует внимание на определенных элементах и зонах. Нарушения ритма и формы выходят за пределы случайных ошибок и небрежностей и носят намеренный характер, в декоре сосуда присутствует доминирующий элемент — свастика. Это позволяет с уверенностью отнести сосуд к числу предметов, семантика изображений которых отражает различные аспекты религиозно-мифологических и календарных

систем культур эпохи бронзы. Наиболее явственно в орнаменте выступает его связь со способом счисления времени. Принятые в интерпретации подобных орнаментальных схем детальные подсчеты всех составляющих элементов затруднены повреждениями, полученными при обнаружении и реставрации сосуда. К тому же, при неопределенности установок, найти соответствия значениям, устойчиво связываемым с системой счисления времени путем различных операций, несложно. Значительная часть «календарных» орнаментов представляет собой скорее отображение представлений об определенном отрезке времени, чем собственно календарь. Но и в этом случае элементы орнамента, их числовые значения имеют свое объяснение в способах структурирования времени. Поэтому при трактовке отдельных узоров приводятся поддающиеся подсчету количественные характеристики. Анализ орнамента в данном случае следует начинать с наиболее значимого изображения — свастики. В этом случае первый орнаментальный пояс охватывает днище сосуда, украшенное многорядными отпечатками гладкого штампа, напоминающими «паркетные» композиции. Они образуют правостороннюю свастику, каждый луч которой состоит из 12 (11) линий, расположенных под углом в 90 градусов друг к другу. Орнамент придонной части в таком положении представляет единое целое с декором днища, вписывая свастику в 2 окружности, обрамленные «бахромой» из 52 (56) коротких наклонных отпечатков штампа (рис. 1, 1). От следующего орнаментального пояса его отделяет неорнаментированное пространство. Для срубных культур, с достаточной степенью вероятности, установлено использование лунного синодического года с делением на 12 месяцев и интеркаляцией 13-го [4, сс. 4 — 5]. Свастика на сосуде из Надпорожья может рассматриваться как символ дня весеннего равноденствия — начала года во многих календарных системах. Двенадцать ее лучей вызывают очевидное напоминание о делении года на месяцы, а их ориентация по сторонам света и включение в круг — передают представления о коловращении времени. Она содержит 48 отдельных элементов. Вместе с «бахромой» общее количество линий достигает 102 (106). Следующий орнаментальный пояс заключен между неорнаментированным пространством придонной части и 3-мя горизонтальными линиями по ребру. В этой позиции он представляет собой 14-лучевую звезду из 14 треугольников, заполненных отпечатками штампа. Варьируется форма треугольников, количество, направление и наклон линий их заполняющих. Наиболее значительные отступления от средних значений характерны для одного из треугольников, единственного, заполнение которого состоит из линий, направленных под углом слева направо, насчитывающего 13 отпечатков. В треугольниках, расположенных справа от него, линии направлены справа налево. В 7-ми из них расположено по 7 отпечатков. В 4-х равнобедренных треугольниках — по 8 отпечатков. Еще в 2-х, замыкающих окружность слева, линии направлены почти вертикально вниз, количество отпечатков составляет 9 (10) и 10 (11). Для этой орнаментальной зоны наиболее значимая область сопоставлений лежит в сравнении с фазами луны. Существенным является возрастание числа линий штриховки треугольников справа налево, от фигуры с нарушением направления. Общее количество элементов заполнения составляет 116 (112, 115), с учетом замыкающих треугольники линий — 130 (128, 131). Орнаментальный пояс, расположенный между ребром и венчиком, при таком прочтении замыкает композицию. Форма сосуда в такой проекции не позволяет увидеть его одновременно с двумя предыдущими. Пояс ограничивают две горизонтальные

линии под венчиком и три по ребру. Между ними расположен горизонтальный 9-частный замкнутый зигзаг. Фактически он состоит из ряда вписанных друг в друга равнобедренных треугольников. Они образованы отпечатками штампа, поставленными под углом друг к другу и опирающимися на горизонтальную разделительную линию. В каждый из них, в свою очередь вписано меняющееся число таких же треугольников. В этом поясе количество элементов справа налево убывает. Отправной точкой для понимания орнамента может служить нарушение ритма: в единственном случае отпечатки штампа, образующие вписанные треугольники, не составляют парное число — слева насчитывается 5, а справа — 6 линий. Далее подобные отклонения не встречаются. При этом справа к фигуре с нарушением ритма примыкают два треугольника, состоящие из 6 вписанных элементов, остальные — насчитывают 5. Промежутки между вершинами заполнены горизонтальными отпечатками штампа. Их количество варьируется от 7 до 9. Наибольшее число — 9, нанесено рядом с треугольником с нарушением ритма, дважды встречено 8 отпечатков — между фигурами с 6 вписанными треугольниками, в остальных случаях заполнение состоит из 7 отпечатков. Общее число вписанных треугольников $47 + 1$ (неполный), количество составляющих их элементов — 95, со штриховкой пространства между треугольниками и разделительными линиями — 167. Среди базовых значений орнамента встречаются числа от 2 до 14, но ведущую роль играют 5, 7, 8, 9, 12, 13, 14. Их использование хорошо соотносится с результатами, полученными для орнаментов срубной культуры, относимых к разряду календарных, и связывается с т. н. «священными числами» [5, с. 28]. В производных значениях орнамента встречаются близкие количеству дней в синодических месяцах: 116 — 118 дням 4-х синодических месяцев, 167 — 177 дням 6-ти синодических месяцев. Но наибольшее соответствие этому поясу можно найти в делении года на два сезона — зимний и весенне-осенний, состоящий из 9 месяцев [5, с. 28]. Обращают на себя внимание и параллели из природных циклов выращивания скота: сроки отела — 9 месяцев, окота овец — 157 дней. С началом весенне-летнего сезона связан и переход к пастбищному выпасу скота.

Изношенность поверхности сосуда, стертость узора свидетельствуют о его длительном употреблении до попадания в погребение. При этом вряд ли он играл роль чисельника-календаря. В композиции орнамента, его расположении четко прослеживается сложная система кодировки смыслов, получающих различное толкование в зависимости от цели и отправной точки чтения узора. Анализ значения сосуда в семиотической системе погребения выходит за рамки статьи, но в контексте погребального обряда получают подтверждение некоторые аспекты его семантики. Погребение, из которого происходит сосуд, может рассматриваться как основное в разрушенном кургане, оно совершено в каменном ящике и сопровождается полифризным сосудом с солярным знаком на дне. Исследователями такие погребения рассматриваются как погребения «жрецов», статусные погребения [6, с. 128]. В кургане, расположенном в 0,6 км к северу от него, близком в культурно-хронологическом отношении, исследованы жертвенные площадки с костями мелкого рогатого скота и черепом быка. Трактовка и числовые значения элементов орнамента, характеристики погребального обряда указывают на тесную связь сосуда с религиозно-магическими обрядами, основанными на природных циклах. Эти циклы и отправные точки в их определении, очевидно, нашли свое отражение в композиции орнамента.

Библиография

1. Тихомолова І. Р. Отчет о разведках на территории Запорожской области в 1988 году / И. Р. Тихомолова. — Научный архив ИА НАН Украины. — Ф. е. 1988 /64.
2. Отрощенко В. В. Найпізніші поховання бережнівсько-маївської зрубної культури / В. В. Отрощенко // Проблеми гірничної археології (Матеріали VII-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару). — Алчевськ, 2009. — С. 114 — 123.
3. Куштан Д. П. Углубленный орнамент на сосудах культуры многоваликовой керамики конца средней — начала поздней бронзы Среднего Поднепровья / Д. П. Куштан // Изобразительные памятники: стиль, эпоха, композиции. — Материалы V Международной тематической конференции. — СПб., 2004. — С. 109 — 112.
4. Сафонов И. Е. К вопросу о календарной системе срубной общности / И. Е. Сафонов // Эпоха бронзы доно-донецкого региона (материалы украинско-российского полевого археологического семинара). — Луганск, 1995. — С. 35 — 36.
5. Беседин В. И. Числа в орнаментации керамики срубной культуры / В. И. Беседин, И. Е. Сафонов // РА. — 1996. — № 2. — С. 22 — 33.
6. Цимиданов В. В. Орнаментация керамики срубной культуры: социальный и поло-возрастной аспект / В. В. Цимиданов // Археологический альманах. — Донецк, 2010. — № 21. — С. 120 — 130.

Тихомолова І. Р.

Посудина з солярним знаком з Надпоріжжя

Автором досліджено зруйноване поховання бережнівсько-маївської культури на правому березі Дніпра. Посудина, виявлена в похованні, прикрашена складним геометричним орнаментом, на дніщі зображений солярний знак. Аналіз орнаментальної композиції переконує в тому, що посудина належить до предметів, які використовувалися при розрахунках часу для здійснення релігійно-магічних обрядів, заснованих на природних циклах.

Tihomolova I. R.

A vessel with solar signe is acquainted from Nadporizhzhya

The destroyed burial of beregovsko-maevskoy culture is investigational an author on the right bank of Dnepr. The vessel discovered in a burial is decorated by a difficult geometrical decorative pattern, on a bottom a solar sign is represented. The analysis of орнаментальної composition convinces of that a vessel behaves to the number of objects used for timing for the feasant of the religiously-magic ceremonies based on natural cycles.

ІСТОРІЯ

Петрова К. А.

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ 1853 – 1856 РР. НА СТОРІНКАХ «ОДЕССКОГО ВЕСТНИКА»

Роль, яку з часу своєї появи відіграла та продовжує відігравати періодична преса, не можна перебільшити, адже вона є невід'ємним елементом масової комунікації та фактором впливу на думки та дії величезної кількості людей. Яскравим представником преси XIX ст. була газета «Одесский вестник», інформативні можливості якої в даній статті використані для висвітлення благодійної діяльності населення Південної України під час Кримської війни 1853 – 1856 рр.

У дореволюційних дослідженнях преси домінує вивчення цензурного питання, взаємовідносин цензури та преси — М. Лемке [1], В. Розберг [2]. Активно історія періодики розроблялася і в радянський час, проте в цей період домінували дослідження партійної більшовицької та опозиційної дореволюційної періодики — В. Г. Березіна [3], А. В. Западов [4]. Сучасна вітчизняна історіографія розглядає історію преси у трьох площинах: це, по-перше, вивчення історії преси взагалі — А. Животко [5], вивчення регіональної преси — І. С. Гребцова [6], вивчення окремих журналів та газет — Л. І. Капітан [7], В. М. Філас [8].

Одним з найпопулярніших та найвпливовіших видань XIX ст. був «Одесский вестник», історія якого стала предметом вивчення одеської дослідниці І. С. Гребцової. У працях авторки наведена його історія [6], висвітлені його інформативні можливості як джерела для дослідження пам'яток монументальної скульптури Новоросійського краю та Бессарабської області [9], продемонстроване обговорення на його сторінках селянського питання в період підготовки селянської реформи 1861 р. [10]. Одна зі статей І. С. Гребцової присвячена благодійному руху на Півдні Російської імперії під час Кримської війни [11]. Матеріали «Одесского вестника» активно використовуються у межах своїх досліджень ізмаїльським дослідником В. В. Дроздовим [12], бердянськими дослідниками І. І. Лиманом [13] та В. М. Константиною [14].

Предметом даного дослідження є комплекс публікацій на сторінках «Одесского вестника», які відбивають благодійну діяльність населення Південної України під час Кримської війни 1853 – 1856 рр., його інформативні можливості. У статті поставлено завдання провести суцільну евристику публікацій «Одесского вестника» щодо допомоги населення Південної України російським військам під час Кримської війни 1853 – 1856 рр. та проаналізувати їх інформативні можливості.

Воєнний час зі своїм стрімким розвитком подій вимагав і швидкого інформування населення про стан справ на фронті. Цю функцію взяла на себе

преса, зокрема й «Одесский вестник». Як зазначає І. С. Гребцова, дана газета в цей період була «лучшим и наиболее влиятельным изданием в регионе, имевшим обширную читательскую аудиторию» [6, с. 82]. На її сторінках висвітлювався не лише хід воєнних дій, а й надавалися відомості про участь у війні тилу, виконання заготівель за державним замовленням для військ, посилення допомоги добровільними пожертвами.

Перший номер цього видання вийшов у середу 5 січня 1827 р. Це була невеличка за обсягом газета з назвою «Одесский вестник — Journal d'Odessa». Матеріали газети розташовувалися на 4 сторінках. Кожна сторінка мала дві колонки: зліва — текст російською мовою, праворуч — французькою. Двомовність газети була ініціативою генерал-губернатора М. С. Воронцова. До цього одеські газети видавалися французькою мовою та були малопопулярними. Непопулярність газет М. С. Воронцов угледів якраз у їх мові — іноземній, вважаючи, що російськомовність газети допоможе збільшити її тираж [6, с. 56]. Організаторами видання були чиновники, що служили при генерал-губернаторі М. С. Воронцові: барон Філіп Іванович Брунов, дипломат та літератор, Олексій Іраклієвич Левшин, чиновник з особливих доручень, пізніше — одеський голова, а потім — товариш (заступник) міністра внутрішніх справ та Павло Якович Маріні, чиновник воронцовської канцелярії, літератор. Першим редактором газети став О. І. Левшин, в 1831 — 1833 рр. редагував газету Михайло Петрович Розберг, який у 1834 р. поїхав з Одеси, а редактором на наступні 23 роки став Олександр Григорович Тройницький. Це були роки розквіту газети. В 1857 р. його змінив Микола Петрович Сокальський, який і редагував газету під час Кримської війни [15].

Програму «Одесского вестника» складали кілька відділів. Відділ внутрішніх повідомлень під рубрикою «Одесса» та фейлетони, присвячені виключно місцевим подіям. Головне призначення цього відділу полягало у переданні всіх постанов уряду та розпоряджень вищого місцевого начальства по Новоросійському краю та Бессарабії. Відділ також мав служити головним джерелом усіх відомостей, що стосуються суспільного, розумового, торгового та промислового розвитку краю; представляти збірник опрацьованих матеріалів для місцевої історії, статистики та етнографії в статтях, призначених для легкого читання, повідомляти відомості про рух суспільного життя, про вихід книжок, про різноманітні видовища та розваги, а також різноманітна суміш з дрібних вістей та заміток. Деякі зміни в інформативному наповненні відділу відбулися у роки війни, оскільки редактори газети поставили собі за мету швидко та точно передавати відомості про воєнні події. Крім місцевих повідомлень у відділі внутрішніх повідомлень була присутня рубрика «Санкт-Петербург», де подавалася інформація про всі воєнні події у країні, запозичена зі столичних та губернських газет та відомостей [16, с. 4].

Відділ закордонних повідомлень містив інформацію, запозичену з іноземних газет. Відділ торгівлі на період війни став обмежений у своєму розмірі через труднощі в одеській та чорноморській торгівлі, що були викликані війною. За словами редакторів, таким він мав залишатися доти, доки торгівля не повернеться до своїх попередніх розмірів. Газета також містила метеорологічні спостереження, які повідомляв директор Імператорського ботанічного саду та училища садівництва в Одесі Д. С. Обніський. Також містилися повідомлення як від казенних місць та керівних осіб, так і від приватних місць та осіб [16, с. 4].

Як бачимо, газети підлаштовувалися під умови суспільного життя. У воєнні роки кожен номер містив інформацію про розгортання воєнних дій та практич-

но кожен номер містив інформацію про жертви населення на користь діючих військ. Замітки щодо жертв розміщалися у відділі внутрішніх повідомлень. Частіше ця інформація була представлена коротенькими замітками у вигляді подяки, де коротко містилася інформація про те, хто, скільки, а також кому саме жертвував. Проаналізувавши дані замітки, ми зможемо побачити, у якій формі проявлялася благодійність під час війни та хто були активними благодійниками.

Благодійність під час війни проявлялася у наступних формах: частування військ у місцях їх слідування та стоянок, відправлення на фронт грошей, провіанту, медикаментів, допомога у транспортуванні боєприпасів та провіанту та ін.

Майже кожен номер газети «Одесский вестник» воєнних років майорить повідомленнями з подякою жителям, через населенні пункти яких проходили війська, за частування. Такі частування частіше за все проходили на площах, де виставляли столи та лави, або у будинках місцевих жителів. Яскравим прикладом є повідомлення у № 146 за 1853 р., яке інформує про частування військових жителями м. Севастополя. Так, для нижніх чинів, що приймали участь у Синопській битві, на головній площі були організовані частування. Проте площа не змогла вмістити таку велику кількість військових (близько 7 тис. чол.), тому частково зайняли ще й Катериненську площу. Довгі ряди столів розміщалися між пушками та ядрами. Перед кожним матросом стояла подвійна порція горілки, пляшка вина, один пиріг, тарілка борщу, а також по порції холодного та жаркого [17, с. 1]. Про те, що частування для військових влаштовувалися протягом усього шляху військ, може свідчити «Записка о следовании войск по Таврической губернии», викладена в № 94 за 1854 р. Записка містить відомості про частування в наступних містах. «У Токмаці письмоводитель пристава 2-го стану Бердянського повіту Єгор Дмитрович Діюфанов у власному будинку приймав та частував генералів, штаб та обер-офіцерів, а також нижніх чинів 2 бригади, а пізніше і 6 стрілецького батальйону, коли той проходив через Токмак. У Мелітополі за рахунок жителів міста частували військових, а у будинку потомственного почесного громадянина Короткого окремо пригощали штаб та обер-офіцерів. У Євпаторії місцеві жителі, в тому числі й татари, частували війська порцією вина, білим хлібом та м'ясом, а для штаб та обер-офіцерів були накриті столи окремо. У Феодосії міський голова та члени думи Бьянка, Тренін, Міхеєв, Саледін-Апселян-Оглу пригощали закусками, що склалися з чарки гарного вина, булки білого хліба та порції яловичини на кожну людину. У с. Якимівки Мелітопольського повіту частували донський козацький полк № 57 вином та закускою за рахунок відкупника потомственного почесного громадянина Гінзбурга. В с. Кільчак було влаштовано частування всьому полку за рахунок станових приставів повіту, в с. Мустапое весь полк пригостили за рахунок земського ісправника Д. Ессена» [18, с. 2]. Отже, аналіз інформативних можливостей газети дозволяє зробити висновок, що протягом всього шляху слідування військ місцеві жителі радо влаштовували їм обіди. Як бачимо, накривали окремо столи для нижніх чинів та для військового керівництва, їжа яких відрізнялася, проте, не зазначається наскільки. Проаналізувавши повідомлення щодо частування військ, бачимо, що частіше частування здійснювалося за рахунок міста, а окремі міщани та купці брали на себе частування військового керівництва. Часто купці самі ставали спонсорами подібних пригощань. Є також повідомлення про частування військ болгарськими та німецькими колоністами. Війська, що проходили через їх поселення, щоразу залишалися задоволеними теплим прийомом [19, с. 1].

Проте, надання допомоги не обмежувалося шляхом слідування та територією перебування військ. Люди активно збирали гроші, провіант, медичні принадлежности та інші речі й відправляли їх на фронт, що було однією з форм благодійної діяльності під час воєнних дій. Щодо грошових пожертв, то за загальними замітками вирахувати, хто був найбільшим благодійником, дещо складно, адже деякі замітки можуть інформувати про ім'я, стану принадлежність, національність благодійника, а деякі містять формулювання на зразок «дворянство», «купецтво», «селяни» чи «жителі менонітських колоній», «єврейське товариство», «караїмське товариство» тощо. Тому, при розрахунках для даної статті за одиницю обліку було взято замітку, яка містить згадку про те, хто був благодійником. Таким чином, за зробленими підрахунками найчастіше зустрічаються повідомлення про грошові пожертви купців — 27 %, 16 % повідомлень, де пожертви надаються жителями певного міста, повіту чи губернії, 10,7 % — повідомлення з жертвами від селян, однаково по 9 % повідомлень про пожертви міщан та дворян. Також міститься одне повідомлення про грошову жертву від духовенства. Активна участь купців у грошових жертвах може пояснюватись їх заможністю, а також бажанням зарекомендувати себе перед урядом. Хоча частка грошових жертв селянства невелика, в силу їхньої фінансової спроможності, проте це компенсувалося продуктами харчування.

Стосовно грошових жертв різних національних меншин, то найбільше повідомлень стосуються німецьких колоністів та менонітів. У більшості заміток не розмежовуються німецькі колоністи та меноніти, а подається загальна сума від обох. На другому місці жертви від євреїв. Зробили свій внесок у таку благородну справу караїми та болгарські колоністи.

Частіше за все зібрані гроші відправлялися з формулюванням «на воєнні потреби». Проте, не рідкісними були випадки, коли зібрані кошти відправляли з вказівкою, яким чином їх слід витратити. Так, серед повідомлень зустрічаються такі: на користь пораненим, на користь військ в ознаменування їх перемоги, або на користь конкретного військового підрозділу тощо. Часто також зустрічаються жертви на користь вдів та сиріт загиблих військових. Цікавий випадок зафіксовано в № 54 за 1854 р. Вільновідпущений від княгині Трубецької селянин Кузьма Львов, що служив у Петербурзі дворовим при будинку Попова, надіслав 3 руб. сріблом для роздачі в руки пораненим нижнім чинам, що билися 10 квітня в Одесі проти англійських та французьких ескадр. Оскільки грошей у нього не було, селянин віддав також срібного годинника із золотим обідком та маленьким золотим ланцюжком з ключиком з проханням доставити його штабс-капітану Щеголеву за його хоробрість [20, с. 1]. Це не єдиний випадок допомоги представника найбільш бідної верстви населення, саме такі вчинки свідчать про щире бажання допомогти.

Ще одним джерелом грошової допомоги були бали-маскаради, концерти, спектаклі. Влаштувалися вони переважно товариствами, навчальними чи благодійними закладами, або небайдужими представниками суспільства. Такі заходи часто передбачали збір коштів заради конкретної мети (для певного військового підрозділу; для військ, що приймали участь у конкретному бої тощо), а тому кошти отримані таким шляхом, мали своє конкретне призначення [21, с. 1].

Провіант, що доставляли для харчування військ, був різноманітним, проте, переважали такі продукти як м'ясо, сухарі та горілка, що, в основному, було продиктовано умовами їх заготівлі, транспортування, зберігання та умов спожив-

вання. На м'ясо люди надавали волів та баранів. Так, як зазначається в одному з повідомлень, дворянство Євпаторійського повіту виявило бажання для полегшення труднощів зимового походу військ, призначених в Таврійську губернію, для харчування доставити на місце ночівлі 500 баранів або ж розмірне число биків [22, с. 1]. Важливим продуктом харчування в армії були сухарі. Хоча населення південних губерній і так мало державне замовлення на заготівлю сухарів для армії, люди намагалися дати більше та швидше виконати замовлення. Так, княгиня Трубецька не лише заготовила 550 пуд. сухарів, а й надала в розпорядження армії приміщення для складу сухарів чи інших припасів, що знаходились в її маєтку поблизу м. Бериславля [21, с. 1]. Показовим також є вчинок новомосковського дворянства, яке взяло на себе заготівлю по 20 фунтів сухарів з кожної ревізької душі, що в результаті склало 10 тис. пудів сухарів [23, с. 1]. Ще одним важливим елементом харчування військових були горілка та вино. Крім того, що алкоголь на рівні з білим хлібом був невід'ємним елементом військового меню, його також відправляли до армії, або надавався дозвіл на видачу певної кількості горілки чи вина в магазинах певного власника, що знаходились на шляху слідування військ. Горілка надавалась як у великому обсязі, наприклад, Одеська контора відкупу надала 100 відер горілки [23, с. 1], так і малими, наприклад, у Перекопі міщанин Арон Сопак роздав кожному по дві чарки горілки [24, с. 1]. Стосовно відпуску алкоголю у шинках, що знаходились на шляху слідування військ, яскравим прикладом є повідомлення про бажання власника чарочного питного відкупу кам'янець-подільського купця першої гільдії, потомственого почесного громадянина Гінзбурга відпускати повсюдно для військ, що знаходяться в Криму, порцію напівгарного кращого вина та військам 16-ї піхотної дивізії, при їх майбутньому слідуванні через Перекоп, відпускати порцію напівгарного вина безкоштовно на 16 тис. чол. [25, с. 2]. Серед продуктів, що відправлялись для військ були також крупи, сало, буряки, зелена цибуля, цукор та чай [26, с. 1; 27, с. 1]. Слід також зазначити, що велику роль у постачанні худоби на м'ясні порції відіграли німецькі колоністи та меноніти. Вони заготовляли також кізяк та солону на підстилку [22, с. 1].

Ще одна форма допомоги, в якій також колоністи та меноніти відіграли значну роль, — це доставка підвод. Господарства німецьких колоністів, а також дворянства були головним джерелом підвод для провіантських магазинів. У повідомленні з цього приводу зазначається дворянство Херсонської та Катеринославської губерній [28, с. 1; 29, с. 1]. Колоністи часто не лише надавали підводи, а й самі безкоштовно здійснювали перевезення. Так, німецькі колоністи Одеського та Ананьївського повітів безкоштовно перевезли з Одеси в Бендери протягом 12 днів близько 10 тис. чвертей хліба [30, с. 1].

Наступною галуззю, що очікувала на допомогу від населення, була медицина. З медичних принадлежностей населенням надавалися шарпина, компреси, бинти та косинки. Заготівля подібних матеріалів була прерогативою товариств та медичних благодійних закладів. Шарпину жертвували Одеська богадільня сердобольних сестер, Одеське благодійне товариство [31, с. 1], часто її робили діти колоністів [32, с. 2]. Також зустрічаються повідомлення з жертвами медичних принадлежностей від різних приватних осіб. Крім того, благодійні заклади брали на себе обов'язки по догляду за пораненими. Так, Одеська богадільня сердобольних сестер виділила 12 ліжок для догляду за пораненими воїнами. Коли ця звістка дісталася імператорської родини, государиня імператриця пожертвувала 300 руб. сріб. на

цю благородну справу [33, с. 1]. Стосовно медичної допомоги знову відзначилися меноніти. Товариство колоній Молочанського менонітського округу Таврійської губернії, що складало 48 колоній та 7 947 душ чоловічої статі пожертвували на піклування за пораненими та утримання тимчасових польових шпиталів 7 500 руб. сріб. [34, с. 1]. Доставлялися в армію також полотно, простирадла та сорочки.

Наведемо також приклади окремих вчинків, висвітлених у газеті, які без зайвих вагань можна віднести до благодійних. Під час слідування військ за дві станції до Мелітополя, коли вода у всіх річках та балках підвищилась, жителі ногайських селищ кидалися у воду та, не дивлячись на сильну течію, переносили на руках патронні ящики, вози та інші вантажі. А меноніт Іван Корніс (Йоган — прим. авт.), маєток якого в деяких місцях прилягав до протікаючої поблизу Мелітополя р. Тащеньке (Тащенак — прим. авт.), влаштував на ній міст на восьми бричках, витративши на це свого лісу на суму до 1 000 руб. сріб., що дало можливість перевезти війська, артилерію та обоз через річку [35, с. 1].

Неможливо також оминати добру справу купців братів Посохових, ім'я яких неодноразово з'являється на шпальтах газет у зв'язку з їх благодійною діяльністю. Одного разу один з братів — Іван Посохов — допоміг у похованні двох воїнів, що загинули у стрілянині під час взяття англійського пароплаву «Тигр». Оскільки битва точилася біля прибережних скель Воскресенської церкви, воїнів хотіли поховати на кладовищі цієї церкви. Проте, виявилось, що місця на цьому кладовищі виділяються лише за гроші, у зв'язку з чим вирішили здійснити поховання в іншому місці, подали від кладовища. І. Посохов, дізнавшись про це, купив місце поблизу церкви, влаштував похорони та пригостив потім тих товаришів, що проводжали своїх загиблих в останню путь, а також пообіцяв поставити пам'ятник з іменами вбитих та з означенням дня та причини їх смерті [36, с. 1].

Цікавим є також повідомлення про кишинівського міщанина Сидора Токарева, що проживав в Одесі. У № 130 за 1854 р. зазначається, що він з 9 травня по 1 листопада доставляв та продовжує доставляти воду для нижніх чинів резервної 11 батареї, яка нараховувала 150 чол. [37, с. 1].

Дослідження такого джерела як газета «Одесский вестник» дає можливість побачити, що цивільний люд активно допомагав військовим у скрутну хвилину та всіляко намагався полегшити труднощі військових походів. Ця допомога виражалася у влаштуванні обідів для солдат та їх керівництва у місцях їх слідування; надсиланні до фронту грошей, провіанту та медичних приналежностей; допомозі у перевезенні військового вантажу, організації провіантських магазинів. Важливим є факт залучення до допомоги представників різних національностей (німецькі колоністи та меноніти, болгары, греки тощо), що свідчить про визнання ними Російської імперії, як своєї батьківщини. Щодо станової приналежності добродійників, то зауважимо, що допомога надходила від представників усіх станів. Проте відрізнялися їх мотиви. Якщо селянство та міщани були охоплені патріотичним настроєм та бажанням допомогти своїм родичам, які перебували на фронті, то дворяни, крім цього, мали також почуття обов'язку, купці — прагнення зарекомендувати себе перед урядом. Щодо медичної допомоги, то вона стала прерогативою жінок та дітей, що часто диктувалось перебуванням їх чоловіків та батьків у районі бойових дій.

«Одесский вестник» є цінним джерелом для вивчення благодійництва під час Кримської війни 1853 — 1856 рр. На його сторінках представлена різнопланова інформація щодо благодійної діяльності населення Південної України під час

Кримської війни. Цінність цього джерела полягає у поданні інформації місцевого рівня, яка могла не зберегтися в офіційних документах, або взагалі в умовах воєнного часу не була зафіксована. Інформація, викладена на сторінках «Одесского вестника», фактографічно збагачує дослідження історії благодійності, проте дане джерело слід використовувати у комплексі з іншими для відображення більш точної та повної інформації.

Бібліографія

1. Лемке М. К. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия / М. К. Лемке. — СПб. : Тип. т-ва печ. и узд. дела «Труд», 1904. — 427 с.
2. Розенберг В. А. Летопись русской печати. (1907 — 1914) / В. А. Розенберг. — М. : Тип. М. и С. Сабашниковы, 1914. — 102 с.
3. Березина В. Г. Русская журналистика второй четверти XIX века (1826 — 1839 годы) / В. Г. Березина. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. — 102 с.
4. Западов А. В. Русская журналистика XVIII в. / А. В. Западов. — М. : Наука, 1964. — 224 с.
5. Животко А. Історія української преси / А. Животко. — Мюнхен : Б. в., 1989. — 334 с.
6. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.) / И. С. Гребцова. — Одесса : Астропринт, 2002. — 407 с.
7. Капітан Л. І. «Український історичний журнал» у контексті дослідження історії України XIV — середини XVII ст. : Автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.06. / Відділ історії України середніх віків Інституту історії України НАН України / Л. І. Капітан. — К., 2000. — 20 с.
8. Філас В. М. Південна Україна на сторінках «Журнала Министерства государственных имуществ» / В. М. Філас // Старожитності Південної України. — Запоріжжя, 2009. — Вип. 20. — 150 с.
9. Гребцова И. С. Газета «Одесский вестник» о памятниках монументальной скульптуры Новороссийского края и Бессарабской области (первая половина XIX в.) / И. С. Гребцова, В. М. Гребцов // Историческая память : ист.-краевед. ежегодник. — Одесса, 2001. — Вип. 3. — С. 44 — 49.
10. Гребцова И. С. Участь «Одесского вестника» в обговоренні селянського питання в період підготовки селянської реформи 1861 року / И. С. Гребцова // Селянство Півдня України : історія і сучасність : доп. всеукр. наук. конф. — Миколаїв, 2003. — С. 29 — 33.
11. Гребцова И. С. Благотворительное движение на юге Российской империи в годы Крымской войны / И. С. Гребцова, С. А. Накаева // Научный вестник Одес. держ. экон. ун-ту. — Одеса, 2007. — № 2 (39). — С. 105 — 114.
12. Дроздов В. В. «Одесский вестник» як джерело до вивчення історії Дунайських князівств (кінець 50-х — початок 60-х рр. XIX ст.). / В. В. Дроздов [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pri19-20/2008_15/29.pdf
13. Лиман І. І. Полеміка щодо з'єднання залізницею Бердянська з Дніпровським надпоріжжям та іншими місцевостями Катеринославщини за публікаціями «Одесского вестника» 1847 р. / І. І. Лиман [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/prikd/2010_8/12_Luman.pdf

14. Константинова В. М. Публікації «Одеського вісника» як джерело з історії Бердянська останньої чверті XIX ст. / В. М. Константинова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2009. — Вип. XXV. — С. 214 — 218.

15. Краткая историческая справка // Одесский вестник. — № 111 — 112. — 9 июля 2011 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.odvestnik.com.ua/about/>

16. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 126. — 14. 11. 1854. — С. 4.
17. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 146. — 19. 12. 1853. — С. 1.
18. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 94. — 26. 08. 1854. — С. 2.
19. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 102. — 16. 09. 1854. — С. 1.
20. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 54. — 20. 05. 1854. — С. 1.
21. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 6. — 19. 01. 1854. — С. 1.
22. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 33. — 27. 03. 1854. — С. 1.
23. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 143. — 25. 12. 1854. — С. 1.
24. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 48. — 6. 05. 1854. — С. 1.
25. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 42. — 22. 04. 1854. — С. 2.
26. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 41. — 20. 04. 1854. — С. 1.
27. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 116. — 24. 10. 1854. — С. 1.
28. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 44. — 27. 04. 1854. — С. 1.
29. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 57. — 27. 05. 1854. — С. 1.
30. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 38. — 8. 04. 1854. — С. 1.
31. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 128. — 18. 11. 1854. — С. 1.
32. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 61. — 8. 06. 1854. — С. 2.
33. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 83. — 29. 06. 1854. — С. 1.
34. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 134. — 2. 12. 1854. — С. 1.
35. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 46. — 1. 05. 1854. — С. 1.
36. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 53. — 18. 05. 1854. — С. 1.
37. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 130. — 23. 11. 1854. — С. 1.

Петрова К. А.

Благотворительная деятельность населения Южной Украины во время Крымской войны 1853 – 1856 гг. на страницах «Одесского вестника»

На основе публикаций прессы второй половины XIX в. освещена благотворительная помощь жителей южных губерний Российской империи во время Крымской войны 1853 – 1856 гг. Проанализированы публикации «Одесского вестника», что дало возможность выделить формы помощи, а также идентифицировать благотворителей по сословию и национальности.

Petrova K. A.

The charity of the Southern Ukraine's inhabitants during the Crimean War of 1853 – 1856 on the pages of «Odesskiy Vestnik»

On the base of the publications in press of the second half of the 19th century the charity of the inhabitants of the Russian empire's southern provinces during the Crimean War of 1853-1856 are elucidated. The analysis of the «Odesskiy Vestnik» publications enabled to define the forms of the assistance, and also to identify benefactors according to their social estate and nationality.

Приймак О. М.

СОЦІАЛЬНЕ ПОВСЯКДЕННЯ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ РОДИНИ ПЕРІОДУ РИНКОВО-КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Сім'я завжди була первинною самоорганізованою клітиною суспільства. Вона виступала своєрідним мікросвітом, в якому спліталися складні політичні, економічні, психологічні, фізіологічні та інші складові життя. В умовах повсякдення останні невпинно отримували соціального забарвлення. Тому дослідження селянської сім'ї виступає визначальною основою розуміння багатьох процесів, які відбувалися у південноукраїнському селі періоду ринково-капіталістичної трансформації.

Відтак, мета статті полягає у розкритті головних аспектів соціального повсякдення південноукраїнської селянської родини кінця XIX – початку XX століть. При цьому, останню ми розглядаємо в контексті двох соціальних парадигм – аналіз її як соціального інституту, з одного боку, уможливорює розкриття питання про зміст відносин з безпосереднім та загальним оточенням; внутрішнє життя селянської сім'ї, з іншого, охарактеризоване в межах соціально-групового підходу.

Історіографічний доробок з теми не є чисельним. Дослідження, що входять до його складу умовно можна поділити на три групи. В першу входять монографії та статті етнографічного змісту. Такі автори як В. Наулко, П. Зеленін, В. Борисенко та інші розглядають норми й цінності соціального інституту селянської сім'ї в контексті аналізу звичаїв та традицій українського народу. До другої групи входять роботи спеціального соціологічного напрямку. На їх сторінках С. Теремко, М. Юрій, В. Городяненко розглядають проблеми трансформації сім'ї в руслі загально соціологічної теорії. Близькими за суттю до теми публікації є роботи третьої групи, автори яких характеризують південноукраїнську селянську сім'ю як невід'ємну складову культурно-демографічного або соціально-побутового повсякдення українського селянства. Окремо серед них слід позиціонувати роботи А. Пономарьова та А. Лохматової. Втім аналіз ролі та складових соціального інституту сім'ї в середовищі південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. не стали предметом окремого дослідження.

В соціально-історичному ракурсі поняття «сім'я», в тому числі й селянська, є більш складним, ніж «шлюб». Воно поєднує в собі подвійну природу й може бути визначене і як соціальний інститут, і як мала соціальна група. В межах першого підходу сім'я виступала у вигляді сукупності історично конкретних соціальних норм, санкцій і зразків поведінки, що регламентували відносини між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми. В контексті другого, селянську сім'ю доцільно розглядати як засновану на шлюбі або родинних зв'язках малу соціальну групу, члени якої поєднані спільністю побуту, господарства, взаємною моральною відповідальністю та соціальною необхідністю, що обумовлена потребою суспільства у фізичному й духовному відтворенні населення [1, с. 17]. Відтак, вона не протистояла, а була органічною інтегрованою складовою селянської соціальної спільності й забезпечувала стабільність останньої завдяки встановленню «інструментальних» відносин з іншими соціальними підсистемами, структурами, формами організації. При цьому, стабільність сім'ї будь-коли залежала як від характеру внутрішніх взаємодій, так і від зовнішнього впливу соціокультурного оточення.

В умовах ринково-капіталістичної трансформації селянська сім'я Півдня України, як і в інших регіонах Європейської частини держави, зберігала первинні наочні ознаки традиційності. Це, передусім, відображалось в синонімічності понять «родина», «двір», «сім'я», які в повсякденних селянських практиках та буденній свідомості ототожнювалися з категорією «господарство». Головним критерієм єдності родичів, в цьому контексті, була наявність загального нероздільного майна й одного господаря (голови родини), який керував останнім і взагалі всіма справами в господарстві. Усі члени сімейства жили одним двором, але не в тому розумінні, що вони проживали в одній хаті, а в тому, що вели одне господарство й мали спільну власність [2, с. 89].

Разом з цим, після реформ 1860-х рр. та подальших змін в законодавстві й повсякденні, внутрішня соціальна організація південноукраїнської селянської родини зазнала суттєвих змін. Торкнулися вони як інституціональних так і функціональних сімейних устоїв. Наслідки зовнішніх впливів позначилися на формі, типології сім'ї, на характері відносин, соціальних ролей та ієрархії функцій.

Домінування серед населення Європейської частини держави православно-го християнського світогляду обумовило непорушність принципу моногамності в сім'ї. Наприкінці XIX — початку XX ст. остання поділялася на декілька типів, співвідношення яких в різних квазістанах було неоднаковим. Серед селянства, в тому числі й південноукраїнського, найбільш часто зустрічалися прості, (малі, індивідуальні, елементарні, нуклеарні,), розділені та складні (патріархальні, батьківські, нерозділені, великі) сім'ї [3, с. 212].

Зазвичай, сутнісною ознакою складної селянської сім'ї було те, що її члени спільно обробляли землю і вели господарство, разом жили та споживали продукти своєї праці. Вона складалася, як правило, з декількох кровно споріднених простих сімей. Кожна з останніх могла бути повною чи неповною і включати інших родичів — двоюрідних і троюрідних сестер і братів, внучатих племінників, а також зятів та невісток [4, с. 396]. Внаслідок цього, в сільській місцевості Півдня України складні сім'ї могли нараховувати до 20 — 25 осіб [5, с. 89]. Але найбільш розповсюдженими серед місцевого селянства були два різновиди складної сім'ї — батьківська та братська. Специфіка першої полягала в тому, що одружені сини і доньки жили разом з батьками. Друга виникла внаслідок смерті у попередній голови родини. Означена риса була пов'язана із спеціалізацією району на товарному виробництві збіжжя, що передбачало наявність у родинному господарстві мінімум трьох чоловіків працездатного віку [6, с. 304].

Втім, вже на кінець XIX ст. інституціональна основа соціального організму великої селянської родини, а саме економічна залежність молодших поколінь від батьків, поступово втрачала в регіоні свою значущість. Цьому сприяли відчутність земельного голоду, подальше розповсюдження відхожих промислів та проникнення в сільське господарство товарно-грошових відносин. Як непопорушний моноліт складна патріархальна родина зберігалася на Півдні України лише в поселеннях старовірів, общини яких ще мали достатній запас надільної землі, певні капітали для придбання нових ґрунтів та замкнутий характер життя. В стратифікаційному відношенні схильність до її збереження існувала в верхніх прошарках селянства. Голови родин в них, як в українських, так і російських селах, з раціональних міркувань не допускали до відокремлення синів з часткою батьківського господарства й стримували, таким чином, поширення

низхідної вертикальної мобільності. Але в трьох нижніх соціальних стратах південноукраїнського селянства, де землеробська господарська основа була дуже хиткою, велика патріархальна родина, як постійно існуючий організм, майже не зустрічалася [7, с. 451].

Там де існувала господарська доцільність або звичаєві зобов'язання селяни вдавалися до створення другого типу моногамної сім'ї, що може бути названа розширеною. На Півдні України вона була менш розповсюдженою, ніж проста й дуже часто розглядалася як перехідна або тимчасова форма самоорганізації досліджуваної малої соціальної групи. Розширена сім'я складалася з однієї подружньої пари з дітьми і окремих близьких чи далеких родичів, а саме овдовілих батьків, неодружених братів чи сестер, дядьків, племінників тощо. Цей тип сім'ї існував досить тривалий час за умов визнання головного подружжя єдиними господарями й розпорядниками майна. Соціальний баласт в такій родині виконував, як правило, допоміжні функції та обов'язки й не користувався правом вирішального голосу при прийнятті родинних рішень. Але у більшості випадків розширена сім'я була хитким соціальним організмом й розпадалася на нуклеарні у разі одруження і відокремлення молодших братів [8, с. 138].

Разом з цим, наприкінці XIX — початку XX ст. найбільш розповсюдженим типом селянської сім'ї на Півдні України була нуклеарна, мала або проста. Аналіз її складу дозволив виокремити три різновиди — подружню пару, неповну та повну родини. Два перших зустрічались рідко та, як правило, являли собою прості сім'ї, що знаходилися на першій або останній фазах життєвого циклу. Внаслідок значущості у світогляді сільського населення православної моралі та господарської доцільності ці неповні види нуклеарної родини були тимчасовими та короткостроковими, що відобразилося у їх питомій вазі — 9 % за переписом 1897 р. — серед загальної кількості простих селянських сімей [2, с. 90].

Як і в інших губерніях України, домінуючим різновидом малої була в сільській місцевості регіону повна проста сім'я. До її складу входило два кровноспоріднених покоління — батьки та неодружені діти. На відміну від складеної чи розширеної характерними рисами такої родини були спрощеність структури, варіативність в ієрархії функцій та сімейних статусів, емоційність та інтенсивність стосунків. Хоча нуклеарна сім'я мала місце в усіх соціальних стратах південноукраїнського селянства частка її невпинно зменшувалася за висхідним вертикальним вектором. Така закономірність була пов'язана з феноменом первинного економічного старту молодого подружжя. В нижніх прошарках, внаслідок втрати родини землеробської господарської самодостатності й зростання в бюджеті долі прибутків від відхожих промислів, поступово набирала ваги гостьовий її підвид. У верхніх стратах нуклеарна родина зустрічалася у трьох варіантах, а саме як складова патріархальної, основа розширеної або як самостійна мала група. При цьому, в першому з них гостьова сім'я інколи зустрічалася у невідділених від батьківщини одружених молодших синів. В другому та третьому вона була майже відсутньою, що пов'язувалося з достатньою для ведення повноцінного господарства отриманою спадщиною та прагненням членів до дотримання традиційного землеробського стилю життя [9, с. 56].

В контексті питання типології південноукраїнських селянських родин звертає на себе увагу дискусія вітчизняних істориків, краєзнавців та етнографів щодо співвідношення в сільському соціальному просторі великої, розширеної та простої сім'ї. Слушною, на нашу думку, є позиція тих попередніх дослідників, які доводили

тезу про домінування останньої. Статистичним підтвердженням її виступав показник середнього кількісного складу селянських родин, який, за переписом 1897 р., дорівнював в регіоні 6,1 особи [5, с. 64]. Втім, він був вищим загальноукраїнського середнього статстандарту на 0,9 позиції. Така різниця свідчить про вплив особливостей внутрішньорегіонального розвитку на формування соціальної традиції життєдіяльності селянської сім'ї.

В умовах порівняно вищого ступеню розвитку аграрного капіталізму, більш пізнього заселення і господарського освоєння, збереження стійкої традиції екстенсивного землеробства, поліконфесійності та поліетнічності цілком природним був той факт, що наприкінці XIX — початку XX ст. мала селянська сім'я на Півдні України була супутницею великої. На додаток, при вкоріненні норми багатодітності вони не лише співіснували, а й знаходилися у своєрідному симбіозі, мали потребу одна в одній, конкурували, протидіяли та йшли на поступки.

До реформ 1860 — 80-х рр. економічні, господарські, демографічні переваги великої родини на селі робили в регіоні недоцільним існування малої родини як масового феномену. На кінець XIX ст. вони, як типи моногамної сім'ї не перебували у протистоянні. Більш того, репродуктивна функція малої сім'ї була спрямована на те, щоб перетворити її у велику. Така закономірність відповідала традиціям народжуваності, господарювання й православним догмам. Спрацьовував також суб'єктивний чинник, бо окрема людина, в психологічному та соціальному відношеннях, відчувала себе у великій родині більш захищеною від випадковостей [10, с. 225].

Дуалізм нуклеарної родини, як складової великої, став більш відчутним в умовах ринково-капіталістичної трансформації. Відцентричні тенденції в останній, крім об'єктивних чинників, посилювалися в регіоні суб'єктивними, а саме психологічним та соціальним тяжінням селян-українців до індивідуалізації та самореалізації в малій сім'ї. Складена родина не витримувала в сільській місцевості Півдня України соціальної конкуренції з простою, частка якої на кінець XIX ст. зросла до двох третин від всієї кількості селянських сімей [5, с. 63]. Втім, слід зробити наголос, що означена тенденція в регіоні мала більш відчутний характер, ніж в інших місцевостях у зв'язку з тим, що в ній чітко простежувався двонаціональний підтекст.

Перехід від великої до малої родини в російських селах Південного Степового району був повільнішим, ніж в українських. Така різниця, на нашу думку, безпосередньо пов'язувалася з неоднаковим визначенням патріархальності, як бази су родинних відносин. У росіян, як національної, а у старовірів ще й релігійної, меншості сільської місцевості регіону, вона мала атрактивно-колективістську природу. Внаслідок такого стану речей зв'язки та відносини у російській нуклеарній сім'ї, як складовій великої, були нерозвинутими. Ні вона, ні її члени не позиціонували себе соціально самостійними, що відбивалося у повсякденній діяльності в акцентуації на відчуті боргу перед родичами. Дорослий одружений син залишався в батьківській родині «малим»; положення його дружини було ще гіршим, оскільки вона знаходилася у залежності не лише від чоловіка, а й від свекра та свекрухи. Статус членів нуклеарної родини, таким чином, ототожнювався з соціальною роллю споріднених патріархальними відносинами робітників, що у повсякденному житті вступало у протиріччя з ролями чоловіка, дружини, батька та матері. В такому середовищі формування індивідуальних, особистісних рис гальмувалося та ускладнювалося [10, с. 229].

Патріархальність в селянській українській сім'ї ототожнювалася з раціонально цілепокладеною асоціативністю. Вона виявлялась на побутовому рівні як християнське розуміння послуху усіх членів голові родини, дружини чоловікові, дітей батькам. Тому, як в складених, так і простих сім'ях, попри визнання на усіх рівнях формального верховенства чоловіка, у реаліях побуту простежувалася тенденція до встановлення демократичного, егалітарного стилю взаємин. Господар чи чоловік, наприклад, не могли навіть одноосібно розпоряджатися всім майном, оскільки придане жінки чи невістки було виключно у їх приватному володінні [9, с. 137]. Тобто, на відміну від домінуючого в російських селянських родин патріархального колективізму, патріархальна асоціативність в українському селі на Півдні цілком допускала можливість індивідуалізації та відокремлення від великої нуклеарної сім'ї. Втім, слід зазначити, що стиль взаємин в останній і вирішення питання про старшування зазвичай безпосередньо залежали від того, кому належав будинок, де вона мешкала.

Відтак, наприкінці XIX — початку XX ст. тенденція до поширення серед південноукраїнського селянства нуклеарної сім'ї отримала стійкості. Співвідношення її з розширеною та великою можна визначити пропорцією 61 : 33 : 16. Але, у порівнянні з іншими регіонами України, її частка була дещо меншою, що пов'язувалося з особливостями заселення та господарського освоєння краю, а також специфікою поліструктурності досліджуваної соціальної спільності.

Характеристику південноукраїнської селянської сім'ї кінця XIX — початку XX ст. як соціального інституту логічно здійснити через аналіз її функцій, бо саме в межах останніх реалізувалися обов'язки та завдання членів родини як один до одного, так і до громади чи общини. Перелік функцій селянської сім'ї в регіоні був типовим й нічим не відрізнявся від існуючого в сільських родині інших українських губерній. До нього входили господарська, репродуктивна, виховна, емоційно-чуттєва, а також функція соціалізації. Головний принцип їх виконання полягав у статевовіковому розподілі обов'язків, прав, привілеїв та завдань між членами сім'ї. Разом з цим, слід зазначити, що на Півдні в досліджуваній малій соціальній групі в умовах ринково-капіталістичної трансформації простежувалася не лише зміна в ієрархії функцій.

Для переважної більшості селянських родин Півдня України визначальну роль відігравала господарська функція. Сутність її полягала в забезпеченні матеріальних засад повсякденного існування, організації домашньої праці та споживання родини [1, с. 53].

В сільській місцевості Південного Степового району, внаслідок спеціалізації на товарному вирощуванні збіжжя, в основі господарської функції сім'ї полягав, традиційно, не стільки віковий, скільки статевий принцип розподілу праці. Такий стан речей був пов'язаний з особливостями соціалізації населення в усіх землеробських регіонах, зміст якої пронизувала ідея формування з дитинства якостей господарськості. Тому на зламі XIX — XX ст. роботу у південноукраїнському селі поділяли передусім не на дитячу та дорослу, а на чоловічу та жіночу. Більша частина часу зусиль та уваги, в межах першої, витрачалася на рільництво, догляд за худобою, реманентом і промисли, а найменше — на домашні роботи. Зміст другої був абсолютно протилежним — жінка виконувала хатню роботу, доглядала за дітьми та худобою. Хоча протягом дня остання працювала більше ніж чоловік, її робота була фізично легшою [11, с. 372].

В селянській сім'ї Півдня чоловік, як господар, був організатором виробництва, а жінка — лише його помічницею. Він отримував прибутки від землеробства чи промислів та вкладав їх у господарство, що забезпечувало циклічну стабільність останнього. У розпорядженні жінки знаходилися лише гроші від продажу яєць, курей, масла, сала і полотна, які вона використовувала для задоволення родинно-побутових потреб — на купівлю дитячих речей, хрестиків, стрічок, гасу, мила, солі [9, с. 112]. Втім, слід зазначити, що такий статусно-рольовий розподіл обов'язків був характерний для усіх землеробських районів як України, так і Росії.

Разом з цим, в різних типах сім'ї статевий розподіл праці мав не однаковий ступінь прояву. В складних чи розширених родинах, в яких кількість осіб різної статі була достатньою, розподіл обов'язків характеризувався чіткістю та усталеністю. При цьому, повним організатором землеробської праці в сільській місцевості регіону в українських патріархальних сім'ях вважався дід, а в російських «большак» — найстарший чоловік. Найстарша жінка, відповідно, баба або «большуха», залишалась головним розпорядником продуктів та керівником усіх робіт в межах «жіночого» господарства [3, с. 234]. Але у простих сім'ях межа між жіночими і чоловічими роботами була не такою виразною, в них існувала значна кількість спільно виконуваних різновидів сільськогосподарської та побутової діяльності. Крім того, через брак робочої сили господарі малих родин часто допомагали один одному та об'єднувалися в ході виконання важких робіт. Тобто потреба в наявності як мінімуму трьох пар дорослих чоловічих рук для ведення повноцінного землеробського господарства підштовхувала до застосування супруги та інших традиційних форм соціальної самоорганізації. В цьому контексті, слід підкреслити, що в родинах нижчих соціальних страт досліджувана функція втрачала свою першорівневу значущість — вона трансформувалася в сімейно-бюджетну, оскільки прибуток подружжя формувався не від власного господарства, а від часткового чи повного продажу робочих рук у найм.

Тісно пов'язаною з господарською, була репродуктивна функція, соціальна значущість якої полягала в підтримці біологічної неперервності досліджуваної спільності, задоволенні потреби сім'ї у материнстві та батьківстві, продовженні роду. Соціально-економічний її підтекст визначався природним відтворенням нових поколінь робітників родини, що забезпечувало б спадкоємну циклічність існування останньої. Крім того, слід пам'ятати, що в умовах кінця XIX — початку XX ст. на бездітне селянське подружжя чекала важка і самотня старість. Тому рівень народжуваності в будь-якій селянській родині, в тому числі й на території південноукраїнських губерній, був достатньо високим [4, с. 309].

Серед соціокультурних традицій та норм православ'я батьківство та материнство, як ціннісні орієнтири, займали в селянській свідомості одне з найважливіших місць. Сільське населення, знаходячись під сильним впливом патріархальних звичаїв, розцінювало дітей як великий дар Божий. Успішне батьківство та материнство було соціально престижним й являло собою одну з головних передумов для здобуття подружжям соціально-повноцінного статусу. Установка на народження дітей за своєю спонукальною силою була у південноукраїнському селі рівностатусною з такими інституціональними засадами як одруження та окреме господарювання. Визнаючи основним обов'язком кожного подружжя народження і виховання дітей, народна мораль трактувала намагання запобігти дітонародженню як тяжкий гріх. Внаслідок такого стану речей жінки здебільшого не переривали вагітності, навіть якщо народження дитини було небажаним

[12, с. 82]. За таких умов сексуально-емоційна функція в селянській сім'ї періоду ринково-капіталістичної трансформації являла собою складову репродуктивної, й, на відміну від сучасності, могла бути реалізована, переважним чином, після укладання шлюбу.

При цьому, в питанні репродукції селянської сім'ї в регіоні чітко простежувався землеробський традиціоналізм, що відбивалося у неоднаковому ставленні до народження хлопчиків чи дівчаток. Соціальна вартість перших була вищою з декількох причин. По-перше, в передільній общині, неподільним елементом якої виступала сім'я, правом отримання земельного наділу користувався лише хлопчик. Розмір ділянки, а відповідно рівень заможності, визначався, таким чином, кількістю осіб чоловічої статі в родині. По-друге, в умовах екстенсивного землеробства самодостатність соціального організму сім'ї пов'язувалася з наявністю не менш ніж трьох робітників. Тому мотивація на народження хлопця, як виконавця важких і більш значущих сільськогосподарських робіт в перспективі, була вищою. По-третє, домінуючий у селянській свідомості принцип статевого розподілу праці відводив жінці та дівчині другорядну роль. До того ж, видатки на одруження та придане дочки ставали причиною безповоротної втрати частини родинного майна [13, с. 9].

Разом з цим, орієнтація на багатодітність, при збереженні традиційної, підтриманої церквою, моделі репродукції, з одного боку та обмеженість сільськогосподарських ресурсів з іншого, стали головною причиною кризи селянської родини. В умовах ринково-капіталістичної трансформації й поширення норм соціального інституту приватної власності на землю, бажання до перетворення нуклеарної сім'ї на велику з подальшим обов'язковим її розпадом стало на Півдні України визначальною передумовою зменшення господарської потужності найголовнішої соціальної та економічної одиниці на селі. В масовому відношенні означений процес мав прояв у «розмиванні» страти потенційних середняків й зростанні частки нижчих соціальних прошарків. Включення селян до урбанізаційних процесів в регіоні та переселенського руху не змогло в повній мірі зняти питання наявності соціального надлишку в сільській місцевості. Досвід та інструментарій втручання держави в реалізацію репродуктивної функції селянської сім'ї на зламі XIX — XX ст. був відсутній, а демографічна ситуація, таким чином, майже не контролюваною. Такий стан речей мав місце не лише у сільській місцевості Півдня України, а й в інших густонаселених адміністративно-територіальних одиницях Європейської частини Російської імперії.

На зламі XIX — XX ст. сімейні функції виховання та соціалізації, на відміну від сучасності, не були чітко відокремленими одна від одної. Певна межа між ними простежувалася лише у верхніх прошарках суспільства. Але серед селянства, внаслідок вузькості кола агентів соціалізації, означені функції були єдиним цілим. Умовна відмінність першої полягала у спрямуванні на передачу дітям батьківського досвіду, культурної та моральної спадщини і у сприянні розвитку у них ціннісних орієнтацій в житті. За допомогою другої здійснювалася первинна моральна регламентація поведінки селянських дітей у повсякденні, формувався відчуття відповідальності й зобов'язаності їх перед батьками, середнього покоління перед старшим. Спільним у функції соціалізації та виховання було те, що їх принципи інституціоналізували і підтримували моральні та звичаєві санкції за неналежну поведінку і порушення міжособистісних взаємин між членами селянської сім'ї. При цьому, засоби та інструменти їх реалізації були однаковими. Головне місце

тут займали буденна праця, сповнення молитви, розповіді про сім'ю, рід, село, регіон, минуле свого народу і його героїв, оповідання казок та легенд, співання народних пісень, святкування визначних подій [14, с. 423].

Домінування в селянській сім'ї господарської функції позначалося на специфіці трудового виховання та соціалізації дітей. Основою виконання останніх виступав особистий приклад батьків. При цьому, наприкінці XIX — початку XX ст. в сільській місцевості Півдня України, переважно як і в інших сільськогосподарських регіонах, до 6 — 7 років хлопці і дівчата були під опікою матері та виконували приблизно однакову роботу, а саме — пасли гусей, овець, свиней. На цьому ж етапі онтогенезу їх починали залучати до родинних занять — хлопці допомагали батькові по господарству, а дівчата матері при садибі. Надалі у вихованні та соціалізації впроваджувався принцип статевовікової відмінності. Втім, саме він дозволяв формувати господарські якості особистості у досить ранньому віці, що помічали місцеві земські діячі, етнографи, губернські і столичні ревізори. До того ж, поряд із господарською важливу роль у становленні повсякденного світогляду селянства відігравала релігійна та станова соціалізація в родині [9, с. 116].

Розподіл обов'язків за віковою ознакою виступав у селянській родині одним з принципів виховної та соціалізуючої функцій. Як правило, агентами первинної соціалізації на селі виступали найстарші члени родини. Залучення батьків до виховання, внаслідок їх господарської завантаженості, відбувалося лише на другому етапі. При цьому, логічно було б припустити, що за обставин обмеженості й ситуативності контактів батьків з дітьми у повсякденні чуттєво-емоційний внутрішній зв'язок між ними мав би бути досить слабким. Образ батьків, таким чином, в очах дітей міг би набути негативних ознак. Але, вірогідно, діти суб'єктивно не сприймали поведінку дорослих як ворожу чи негативну. Дисциплінарні заходи батьків до них сприймалися скоріше як необхідний прояв обов'язків, що не виходив за межі утверджених соціокультурних норм виховання [8, с. 162].

Разом з цим, сповнений традиціоналізму зміст виховної та соціалізуючої функцій селянської родини зазнав на зламі XIX — XX ст. впливу раціональних чинників. В патріархальних родинних заможних селян та стійких середняків цей процес на Півдні України ще не був відчутним. Але в нуклеарних сім'ях нижчих страт нестача батьківської та дідівської уваги ставала причиною розриву соціальної пам'яті, випадків девіації, маргіналізації тощо. Особливо відчутним в регіоні ці явища були в тих селах, що розташовувалися поблизу промислових та гірничо-видобувних центрів. При цьому, спроби південноукраїнських земств щодо заміни родинного виховання та соціалізації установчою схемою мали успіх лише у сфері початкової освіти. Впровадження ясел на селі зустрічало не тільки непорозуміння, а й скритий опір [14, с. 284].

Соціальним відображенням виховної та соціалізуючої, у часовій перспективі була в селянській родині кінця XIX — початку XX ст. функція соціального догляду. Сутність її полягала у піклуванні неповнолітніми, непрацездатними та родичами похилого віку, а також наданні їм господарсько-побутової допомоги. Незалежно від типу сім'ї, ця функція в сільській місцевості Півдня України мала абсолютне розповсюдження. [1, с. 95]. З боку державних губернських та повітових установ із сфери призріння в досліджуваний період здійснювалися навіть спроби раціоналізації традиційного змісту функцій соціального догляду. Вони полягали у залученні селянських родин до системи заходів «patronage familial».

Наприкінці XIX — початку XX ст. у селянському родинному житті помітно зросла роль емоційно-чуттєвої функції. Вона формувала емоційно-психологічний мікроклімат, сприяла зняттю напруження у внутрішньо-родинних відносинах, забезпечувала моральну і практичну підтримку в тяжких ситуаціях, а також була чуттєвою основою при організації повсякденного і святкового відпочинку, розваг, урочистостей [4, с. 178]. Крім того, вона мала ще й конкретне практичне значення, бо часто сприяла вирішенню питань господарської взаємодопомоги. Слід також додати, що у родинних нижчих соціальних страт південноукраїнського селянства емоційно-чуттєва функція перетворилася в один з головних стовпів збереження сім'ї. Особливо значущою вона була в сім'ях гостьового типу.

Таким чином, наприкінці XIX — початку XX ст. в середовищі південноукраїнського селянства співіснували три типи сім'ї — патріархальна, нуклеарна та гостьова. Домінування серед них другого різновиду визначилося особливостями заселення регіону, а також специфікою етносоціальної, соціально-релігійної та соціально-станової структур досліджуваної спільності. Вплив ринково-капіталістичної трансформації обумовив також залежність соціального повсякдення селянських сімей від рівня матеріального добробуту та статусу в стратифікаційній ієрархії. Внаслідок такого поєднання патримоніальних та цілераціональних важелів в родинних місцевому селянстві простежувалися тенденції як щодо підтримки традиційного розподілу обов'язків членів за статевовіковою ознакою, так і зміни в структурі головних функцій. Хоча господарська та репродуктивна серед останніх й продовжували відігравати визначальну роль, повноцінна їх реалізація була можливою лише в самодостатніх, у землеробському відношенні, сім'ях. Разом з цим, масове відходництво та схильність до територіальної мобільності сприяли зростанню значущості ціннісно-емоційної функції.

Публікація розкриває один з аспектів соціальної історії південноукраїнського селянства доби ринково-капіталістичної трансформації і є невід'ємною складовою дисертаційного дослідження. Подальші перспективи пошуку можуть бути пов'язані з розкриттям питань інтенсифікації селянського повсякдення, еволюції інституціональних основ поведінки сільського населення, що мали місце на зламі XIX — XX століть та відбувалися під впливом аграрної політики. Матеріали статті можуть бути використані під час викладання спецкурсів з аграрної історії України, соціальної історії селянства, історичного краєзнавства тощо.

Бібліографія

1. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. — М. : Изд-во МГУ, 1996. — 304 с.
2. Лохматова А. І. Селянська сім'я пореформеної України: побутово-демографічні аспекти (друга половина XIX — початок XX ст.) / А. І. Лохматова // Грانی. — № 7 (24). — 2003. — С. 89 — 92.
3. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.) / Б. Н. Миронов. — СПб., 2003. — Т.1. — 3-е изд., доп. — 547 с.
4. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. — М. : Наука, 1991. — 522 с.
5. Савицкие З. М. и Н. А. Земские подворные переписи 1880 — 1913 гг. Поуездные итоги / З. М. и Н. А. Савицкие. — М., 1926. — 283 с.

6. Постников В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. — М., 1891. — XXXII + 392 с.
7. Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. — Запоріжжя : РА Тандем — У, 2005. — Ч. I. — Т. 5. — Кн. 1. — 427 с.
8. Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине / А. П. Пономарев. — К. : Наукова думка, 1989. — 207 с.
9. Наулко В. І. Культура та побут населення України / В. І. Наулко. — К. : Либідь, 1993. — 284 с.
10. Сухова О. А. Десять мифов крестьянского сознания. Очерки истории социальной психологии и менталитета русского крестьянства (конец XIX — начало XX в.) по материалам Среднего Поволжья / О. А. Сухова. — М. : РОССПЭН, 2008. — 679 с.
11. Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. — Запоріжжя : РА Тандем — У, 2006. — Ч. II. — Т. 9. — 632 с.
12. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні: (Історико-етнографічне дослідження) / В. К. Борисенко. — К. : Вища школа, 1988. — 188 с.
13. Столыпін Д. А. Право на землю / Д. А. Столыпін. — М. : Тип-я А. Гатцука, 1874. — 18 с.
14. Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. — Запоріжжя : РА Тандем — У, 2005. — Ч. I. — Т. 5. — Кн. 2. — 516 с.

Приймак О. Н.

Социальная повседневность южноукраинской крестьянской семьи периода рыночно-капиталистической трансформации

В публикации раскрыты вопросы эволюции форм крестьянской семьи Южного Степного района в конце XIX — начале XX вв. Проанализированы факторы влияющие на изменения статусов и ролей в этой малой социальной группе. Особое внимание уделено эволюции в иерархии функций крестьянской семьи, которая происходила под влиянием капитализации и целерационализации сельской жизни.

Priymak O. N.

The Social daily occurrence of southukrainian peasant family of period of market-capitalist transformation

In a publication open questions of evolution of forms peasant family of the South Steppe district in the end XIX — beginning of XX ages. It includes analysis same factors of changes in statuses and roles in this small social group. The special attention is spared to the evolution in the hierarchy of functions of peasant family which took place under influence of capitalization of rural life.

Кравец Ю. П.

**МАХНОВСКИЙ КОМАНДИР ПАНТЕЛЕЙМОН
КАРЕТНИКОВ И ЕГО СУДЬБА**

Несмотря на наличие обширной литературы, посвященной истории крестьянского повстанческого движения на Украине под руководством Н. Махно, биографии его участников до сих пор не привлекли должного внимания исследователей. За последние двадцать лет увидели свет всего лишь несколько статей, специально посвященных отдельным махновцам [1; 2; 3; 4], а также ряд книг, в которых предпринимались попытки более-менее подробно рассказать не только о ближайшем окружении Н. Махно, но и о некоторых других участниках махновского движения [5; 6; 7; 8; 9]. К сожалению, большинство из указанных работ отличает повторение уже известных фактов, а также ориентация авторов на определенный круг лиц.

Достаточно известными фигурами среди махновцев были братья Каретниковы (Каретники), которых Н. Махно называл в числе организаторов и главных руководителей махновского повстанческого движения [10, с. 48]. О жизни и деятельности старшего из братьев — Семена Никитовича Каретникова (1893 — 1920 гг.), который являлся личным другом и ближайшим помощником Махно, известно достаточно много. Сведения о нем, хотя и не всегда точные, приводятся в книге П. Аршинова [11, с. 221], брошюре «Гонения на анархизм в Советской России» [12, с. 30] и основанном на воспоминаниях В. Белаша «Историческом повествовании» «Дороги Нестора Махно» [13, с. 581]. В то же время, о его младшем брате Пантелеймоне Никитовиче Каретникове практически неизвестно ничего. Сообщаемая о нем, в литературе информация крайне скудна и ограничивается, как правило, малозначительными цитатами из показаний арестованного в декабре 1937 г. В. Белаша, упоминаниями о привлечении П. Каретникова в качестве свидетеля по уголовному делу Л. Зиньковского в 1938 г., что не соответствует действительности. А также вымышленными рассказами о поисках украинскими чекистами казны атамана Григорьева по показаниям Каретникова, который якобы прибыл из-за границы в середине 1920-х гг. [6, сс. 100 — 101; 8, сс. 153 — 154; 14, с. 387]. При этом судьба П. Каретникова после 1921 г. для большинства авторов вообще остается полной загадкой. Отсутствуют сведения о нем и в недавно вышедшем справочнике «Деятели и события крестьянского повстанческого движения в Украине (1917-й — начало 1920-х годов)» [15].

Между тем Пантелеймон Каретников сыграл достаточно заметную роль в истории махновского движения. Газета «Красное Запорожье» в декабре 1926 г. писала о нем: «Ближайший сотрудник оперативного центра махновских сил, почти непрерывно находившийся вблизи самого батьки Махно, он являлся фактически одним из главных «полководцев» ядра махновских отрядов. ... Пантелеймон Каретников занимал в махновских бандах самые ответственные посты — от батальонного командира до командира пулеметного полка. Одно время он был старшим команды при оперативном полевом штабе батьки Махно» [16].

В предлагаемой статье, на основе архивных документов, периодической печати, воспоминаний современников и опубликованных материалов раскрывается биография Пантелеймона Каретникова.

Пантелеймон Никитович Каретников родился 27 июля (8 августа) 1898 г. в д. Марфополе* Гуляйпольской волости Александровского уезда Екатеринославской губернии в семье государственного крестьянина, который на то время отбывал воинскую службу в царской армии. В сохранившейся до наших дней метрической записи о рождении Пантелеймона о родителях сообщается следующее: «Деревни Марфополе солдат Никита Евфимиев Каретник и законная жена его Марина Иоаннова; православные» [17, д. 469, л. 287 об.].

Обучение в сельской школе для Пантелеймона Каретникова закончилось довольно быстро, поскольку семья была большая и требовались лишние рабочие руки, чтобы ее обеспечивать. Отучившись всего лишь один год, он оставил учебу и с восьми лет «принужден был пойти в пастухи летом, а зимой охранять помещичью солому от повреждений животных и птиц» [18, д. 423, л. 65]. В течение последующих десяти лет П. Каретников, как и его отец, был батраком у помещиков, а с 1916 по февраль 1917 г. — молотобойцем на заводе «Богатырь» в Гуляйполе.

Весной 1917 г. П. Каретников был призван на военную службу. Сначала его зачислили рядовым в 44-й запасной батальон в Херсоне, а затем, уже в ноябре 1917 г., направили на фронт в составе 221-го пехотного Рославльского полка 56-й дивизии. Следует отметить, что во время прохождения службы в армии П. Каретников получил не только военную подготовку и соответствующие знания, но и, по его же собственным словам, «подучился грамоте». Там же в армии он стал интересоваться политикой, не причисляя себя, однако, ни к одной из политических партий.

События конца 1917 — начала 1918 гг. положили конец существованию старой русской армии, и Каретников вернулся домой. Произошло это уже в период оккупации Украины немецкими и австрийскими войсками. В июне 1918 г. в имени Нейфельда он был арестован и едва не казнен австрийцами за то, что его брат Семен служил в Красной гвардии и у Махно. В тот же день П. Каретникову удалось бежать, и в течение нескольких месяцев после этого он скрывался вместе с возвратившимся на родину братом [19, д. № 6865, л. 89].

В июле 1918 г. из России в Александровский уезд нелегально возвратился Н. Махно. К сентябрю 1918 г. он установил связь с находившимися на свободе членами Гуляйпольской крестьянской группы анархистов-коммунистов, в том числе с Семеном Каретниковым, и начал активную подготовку вооруженного восстания против оккупантов и гетманской администрации. А. Чубенко, бывший участник махновского движения и одно время личный адъютант Н. Махно, упоминает Пантелеймона Каретникова среди участников нелегального собрания, которое состоялось в Гуляйполе, и на котором рассматривались вопросы организации активных повстанческих действий [20, с. 734]. Однако, сам П. Каретников неоднократно утверждал, что присоединился к Махно только в д. Марфополе, когда тот прибыл туда, уже имея небольшую вооруженную группу: «В сентябре месяце приехал Махно с 5 всадниками и двумя тачанками с пулеметами. В это время я вступил в ряды Махно».

О начале повстанческой деятельности группы Махно, которая по выходу из д. Марфополь насчитывала всего 9 человек**, П. Каретников позднее рассказывал: «У дер[евни] Марфополе убили 3 [-х] австрийцев и одного вартового,

2 [-х] австрийцев и голову державной варты Гуляйпольской волости, которого расстреляли, а 2 австрийца освободили с письмом, которое содержало воззвание к австрийским войскам, чтобы или уходили, или вступали в повстанческие отряды. После этого мы направились к Туркеновке, где скрывались около 2 — 3 недель. В скором времени после этого соединились со Щусем, у которого был отряд человек 25» [19, д. № 6865, лл. 89 — 89 об.].

Приблизительно в двадцатых числах ноября 1918 г. у станции Новогупаловка, при движении к Гуляйполю, отряд Махно столкнулся с поездом противника. Получив приказ остановить этот поезд на подходе к станции, чтобы обеспечить безопасный переход отряда через линию железной дороги, П. Каретников, возглавлявший на то время группу конных разведчиков, не рассчитав сил и не приняв мер предосторожности, попал со своими людьми под ураганный пулеметный и ружейный огонь противника. В результате группа понесла значительные потери, а сам Каретников был тяжело ранен в руку. Описание этого неудачного для повстанцев боевого столкновения оставил в своих воспоминаниях Н. Махно, который в связи с этим писал: «Такая опрометчивость, главным образом моя и младшего Каретника ... глубоко запечатлелась в памяти у меня, и у самого Каретника, с раздробленной левой рукой ... Потеря в один день лучших конных разведчиков, преданнейших борцов за народное дело, дни и ночи, и долгое время, мучили меня» [21, с. 154]. Лишь благодаря вовремя принятым мерам и неотложной медицинской помощи, оказанной хирургом из с. Михайловки-Лукашево, руку Каретникову удалось спасти.

Ранение вывело П. Каретникова из строя на длительное время. После перенесенной операции он около четырех с половиной месяцев лечился в Гуляйполе и не принимал никакого участия в повстанческом движении. Лишь весной 1919 г. он возвратился к активной деятельности и его временно назначили помощником командира батальона, который в то время формировался в Гуляйполе. Командиром этого батальона был Семен Каретников.

В начале июня 1919 г. П. Каретников исполнял обязанности старшины при оперативном повстанческом штабе. После объявления махновщины вне закона он некоторое время находился в отряде Махно, но потом заболел тифом. Это не позволило ему принять участие в последовавших событиях, и, оставшись на занятой белыми территории, он в течение нескольких месяцев скрывался по различным хуторам Александровского уезда, «частично налетая и обезоруживая белых» [19, д. № 6865, л. 328 об.].

В октябре 1919 г. в районе Синельниково П. Каретников присоединился к махновской армии и был зачислен пулеметчиком в 24-й Терновский пехотный полк. После ранения в ногу во время боев у Гуляйполя и непродолжительного лечения, его утвердили помощником командира того же полка.

5 января 1920 г., по вступлению махновских войск в Александровск, П. Каретников был назначен помощником коменданта города, но из-за болезни тифом к исполнению обязанностей так и не приступил [19, д. № 6865, л. 89 об.]. Заменить его на этой должности пришлось Семену Каретникову, который тогда исполнял обязанности командира 2-го Азовского корпуса вместо заболевшего Т. Вдовиченко. Спустя несколько дней постановлением Всеукраинского революционного комитета Махно «со своей группой» были объявлены вне закона и Революционная повстанческая армия Украины (махновцев) перестала существовать. П. Каретников был вывезен в Гуляйполе и после того, как отряд Махно

* Ныне — с. Марфополь Гуляйпольского района Запорожской области.

** По свидетельству П. Каретникова, в группу входили: Н. Махно, А. Марченко, И. Лютый, З. Рябцев, Ф. Рябко, С. и П. Каретниковы, Г. Троян и некий Аким (фамилия не установлена).

начал открытую вооруженную борьбу против Советской власти, принял в ней активное участие. С весны и по конец сентября 1920 г. Каретников, возглавляя пулеметную команду, участвовал практически во всех боях, которые махновцы вели с частями Красной армии, ВОХР и ЧК. Приходилось ему, по собственному признанию, участвовать и в расстрелах взятых в плен коммунистов и красноармейцев, хотя он и подчеркивал, что расправами чаще всего занималась кавалерия [7, сс. 184 — 187].

Вершиной военной карьеры П. Каретникова в повстанческой армии стало командование пулеметным полком. К сожалению, из имеющихся документов и материалов не совсем ясно, когда именно состоялось это назначение, и как долго он занимал эту должность. Дело в том, что даже сам Каретников, неоднократно заявляя о командовании пулеметным полком, путался в сообщаемых датах. Так, например, в протоколе его допроса от 25 мая 1925 г. значится: «С начала 192[1] года по август 1921 г. состоял в должности командира пулеметного полка» [19, д. № 6865, л. 89 об.]. Однако это утверждение вызывает определенные сомнения, поскольку противоречит другим известным данным [22, д. 364, л. 139]. Существенное уточнение содержит протокол судебного заседания Чрезвычайной сессии Запорожского окружного суда по уголовному отделу от 27 ноября 1927 г., на котором П. Каретников заявил: «Когда наступали на Врангеля, на Сиваш, я командовал пулеметным полком» [19, д. № 6865, л. 328 об.]. Исходя из этого, можно полагать, что П. Каретников вступил в командование пулеметным полком после того, как его командир Ф. Кожин «был в первом же бою выведен из строя тяжелыми ранениями» [11, с. 175]. Произошло это ночью 9 ноября 1920 г. при форсировании Сиваша, а уже днем пулеметный полк под командованием П. Каретникова блестяще проявил себя в бою с конным корпусом генерала И. Барбовича. Командующий 6-й армией А. Корк, в оперативном подчинении которого в то время находились махновцы, спустя год вспоминал: «Около 15 час[ов] на перешейке между Сивашем и Безымянным озером перешла в наступление конница Барбовича, 15 дивизия левым флангом стала отходить. Тут оказал поддержку отряд [С.] Каретника, который быстро развернулся и встретил конницу противника убийственным пулеметным огнем. Конница Барбовича бросилась назад. Благодаря помощи, оказанной отрядом [С.] Каретника (пулеметным полком), левый фланг 15-й дивизии был быстро приведен в порядок» [23, с. 447].

Вскоре после победы над Врангелем началась ликвидация махновщины. В ответ на предложение сдать оружие, «отряд Каретникова», командование над которым принял А. Марченко, ночью 27 ноября 1920 г. снялся с занимаемых им позиций на берегу Черного моря и, пробившись через расположение 7-й кавалерийской дивизии, с боями стал продвигаться на север. 29 ноября 1920 г. махновцы, зная армейский пропуск, под видом 46-й дивизии прошли через расположение 6-й армии и направились в северо-восточном направлении. Встреченный 1 декабря 1920 г. частями 1-й Конной армии отряд после упорных боев, понеся значительные потери, двумя небольшими группами прорвался через железную дорогу в одной версте севернее станции Федоровка [20, сс. 581 — 582]. По словам П. Каретникова, в его полку из 300 человек при 100 пулеметах после боев с буденовцами в тот день осталось «человек 100 и 5 пулеметов» [19, д. № 6865, л. 89 об.]. Из двух прорвавшихся групп одна была уничтожена красными, а вторая, в которой находился сам Каретников, продолжала продвигаться далее с целью соединения с основными силами Махно.

О последующих событиях П. Каретников позднее рассказывал следующее: «Через неделю в селе Керменчик* Гришинского района мы нашли Махно. У него было в то время человек 400 и 22 пулемета и три орудия. Двинулись на Бердянск, заняли его, пробыли [в нем] часа два и отправились в Новоспасовку. Потом пошли в Херсонскую губ[ернию], прошли в Киевскую, где под Белой Церковью принимали бой со 2 [-й] конной армией. Переправились через Днепр и направились в Полтавскую губернию, откуда направились в Курскую губернию ... Из Курской губернии с боями пробрались за 13 дней в село Туркеновку Гуляйпольского района. Оттуда прошли через Дибривку в Гавриловку, где соединились с Маслаком ... Маслаков отделился [и] пошел на Кубань, а Махно оперировал на Украине. Потом под давлением советских войск [Махно] направились на Кубань при 150 бойцах. Когда вошли в Донскую область, я отстал в августе 1921 года ввиду того, что армия Махно разваливалась и я не решился идти за границу» [19, д. № 6865, л. 89 об.]. Более подробно об обстоятельствах своего ухода из отряда Махно Каретников сообщил 27 ноября 1926 г. во время заседания Чрезвычайной сессии Запорожского окружного суда по его делу: «Отстал я от повстанческой армии в Донской губернии на Осиновой балке, где было главным нашим командованием объявлено об уходе за границу под желто-блакитным флагом. Я с некоторыми другими, не желая идти за границу под желто-блакитным флагом, остался на Украине» [19, д. № 6865, лл. 328 — 328 об.].

Вместе с женой и командиром взвода пулеметной команды Михаилом Кравченко Каретников направились сначала в Юзовку, а оттуда — в с. Марфополь. Свой отказ сдать властям он позднее объяснял тем, что об амнистии узнал слишком поздно и к тому же «боялся существовавшей тогда ЧК».

Оказавшись в с. Марфополь, П. Каретников в сентябре 1921 г. организовал группу лиц, которые в условиях свирепствовавшего голода решили ограбить мельницу на хуторе Решетилковском Воскресенской волости. Кроме самого П. Каретникова в эту группу вошли его жена Ефросиния, брат Харитон, а также Алексей Шевченко и Исидор Сагайдак. Ночью, предварительно вооружившись револьверами и винтовками, они подъехали к мельнице и там, угрожая оружием, забрали 19 мешков зерна и 1 мешок муки. Приказав всем находившимся на мельнице не двигаться с места до утра, нападавшие уехали. Однако мельник тотчас же сообщил властям о нападении и по горячим следам была направлена погоня. На следующий день в с. Марфополь во дворе Харитона Каретникова были обнаружены мешки с зерном, винтовка, много казенной упряжи и военного обмундирования. В тот же день были задержаны участвовавшие в ограблении Шевченко и Сагайдак. Их передали в распоряжение уполномоченного по борьбе с бандитизмом и вскоре расстреляли [19, д. № 6865, л. 451 об.; 24]. В сводке Запорожской губернской ЧК о борьбе с бандитизмом на местах, по состоянию на 18 часов 24 сентября 1921 г. по Гуляйпольскому району в связи с этим отмечалось: «[В] пятом участке расстреляно 2 бандита, принимавших участие [в] ночных налетах, один из них пом[ощник] нач[альника] ОДТЧК ст[анции] Цареконстантиновки — Сагайдак, второй Шевченко» [25, д. 59, л. 88]. Каретниковым удалось скрыться.

Несмотря на то, что при поимке П. Каретникову также угрожал расстрел, он продолжал скрываться в районе Гуляйполя и даже предпринял несколько неудачных попыток завладеть золотом и ценностями, которые в разное время были оставлены махновскими командирами на хранение у населения. Лишь после этого

* В документе ошибочно указано — Кременчук.

он отправился в Юзовку, где под другим именем и фамилией устроился работать чернорабочим на шахту одного из рудников.

Интересно, что деятельность П. Каретникова осенью 1921 г. привела органы советской власти в некоторое замешательство, поскольку поначалу они даже не знали, с кем имеют дело. Так, в «Бюлетене секретно-информационного отдела СНК УССР» от 12 декабря 1921 г. приводилась информация о том, что чекистами зафиксировано появление в районе станции Пологи в ноябре — декабре 1921 г. якобы пришедшей с Кубани «банды Каретника — очевидно бывшего замкомандарма Махновской — в 70 сабель». По другим же сводкам численность банды определялась не в 70 сабель, а всего лишь в 7 [26, с. 35].

После закрытия рудника П. Каретников в конце марта 1922 г. снова возвратился в с. Марфополь. Здесь вместе со своим братом Харитоном и односельчанином Петром Балаком он организовал нападение на дом крестьянина Павла Мартыненко, у которого ранее С. Каретниковым были оставлены на хранение золотые и некоторые другие ценные вещи. Ценностей у Мартыненко не оказалось и нападавшие ограничились изъятием продуктов питания.

Можно лишь предполагать, как долго еще скрывался бы Каретников, если бы 1 апреля 1921 г. у с. Марфополь он не наткнулся на уполномоченного уголовного розыска. Последний, спасаясь от бросившегося за ним в погоню Каретникова, вбежав во двор П. Балака, попросил у него помощи. И хозяин не раздумывая, открыл огонь по преследователю из имевшегося у него оружия. В результате возникшей перестрелки П. Каретников был несколько раз ранен и, оказавшись в безвыходном положении, сдался [19, д. № 6865, л. 15 об.]. Несколько дней его продержали в Гуляйполе, а затем отправили в Запорожье в распоряжение губернского отдела ГПУ.

17 ноября 1922 г. особый народный следователь Запорожского губернского ревтрибунала, рассмотрев поступившее к нему из губотдела ГПУ дело по обвинению П. Каретникова, постановил: «Предъявить гр[ажданину] Каретникову Пантелеймону обвинение в службе у Махно и пр[очем], и избрать меру пресечения способов уклонения от суда и следствия в отношении [него] содержание под стражей в Допре № 2 со строгой изоляцией» [18, д. 406, л. 3].

В заключении в ДОПРе Каретников находился почти два месяца, после чего был освобожден под подписку о невыезде с места жительства до окончания следствия. Оказавшись на свободе, он первое время проживал в с. Марфополь, но затем перебрался в Гуляйполе, где занялся торговлей лошадьми, птицей и другим товаром.

Полной неожиданностью для Каретникова стало появление у него ночью 26 августа 1924 г. бывшего телохранителя и адъютанта батьки Махно Ивана Лепетченко в сопровождении ещё двух «махновцев» (в действительности это были сотрудники ГПУ УССР М. Спектор и И. Тепер). В беседе с непрошеными гостями выяснилось, что ими по поручению Махно разыскиваются ранее спрятанные у населения ценности, и они располагают информацией о причастности Каретникова к их изъятию в сентябре 1921 г. Под давлением фактов, он признался, что действительно забрал в Гавриловке документы и ценности. Документы, чтобы не возиться, зарыл во дворе одного из крестьян, а через пару дней его настиг отряд чекистов и милиции. В перестрелке с ними, спасая свою жизнь, он бросил все ценности на поле боя. Изъятие золота у вдовы Долгаш в с. Петропавловке Каретников отрицал. Лепетченко пригрозил ему мстью со стороны Махно. Тогда Каретников

принялся уговаривать гостей отойти от бандитизма и заняться мирным трудом, так как анархистская вольница, по его мнению, отошла навсегда. Опасаясь за свою жизнь, он в 6 часов утра разбудил начальника Гуляйпольской милиции и потребовал у него револьвер, заявив, что в селе появились недобитые махновцы. Данный факт впоследствии был отмечен в докладе Секретного отдела ГПУ УССР в Секретный отдел ОГПУ от 24 сентября 1924 г. как свидетельствующий о том, что бывшие махновцы в значительном количестве «от махновщины совершенно отошли» [20, с. 882].

Сохранился следующий документ, характеризующий Каретникова в период его проживания в Гуляйполе: «Приговор Гурянского общества с. Гуляйполя. 1926 года, мая 23 дня, мы нижеподписавшиеся граждане в числе 70 домохозяев Гурянской сотни села Гуляйполя того же района Запорожского округа выдали настоящий приговор гражданину Каретнику Пантелеймону Никитовичу в том, что таковой действительно проживал в Гурянской сотне села Гуляйполя с 1924 года по 1926 год включительно, т. е. два (2) года, и за все время своего проживания в нашей вышесказанной сотне вел себя честно и аккуратно, а также ни в чем предосудительном замечен не был, в чем собственноручно и подписываемся» [19, д. № 6865, л. 319].

В связи с расследованием дела об ограблении мельницы на хуторе Решитиловском в сентябре 1921 г., по постановлению народного следователя 6-го участка Запорожского округа от 25 мая 1925 г., П. Каретников был взят под стражу. И с 29 мая по 17 июня 1925 г. содержался в Запорожском окружном ДОПРе [27, д. 93, лл. 149, 168].

Наконец, 29 и 30 апреля 1926 г. Запорожский окружной суд рассмотрел дело по обвинению Пантелеймона, Харитона и Ефросинии Каретниковых, и, установив полную виновность обвиняемых, приговорил: «Каретникова Пантелеймона Никитовича и Каретникова Харитона Никитовича подвергнуть высшей мере социальной защиты — расстрелять каждого ... Каретникову Ефросинию Тихоновну подвергнуть лишению свободы со строгой изоляцией сроком на 5 лет ...». Применив амнистию ВУЦИК в честь 5-й годовщины Октябрьской революции, суд заменил Пантелеймону расстрел 10-ю годами лишения свободы со строгой изоляцией и конфискацией имущества. Харитону, которому в момент совершения преступления было 17 лет, расстрел заменили лишением свободы сроком на 6 лет и 8 месяцев с конфискацией имущества. Ефросинии, как не опасной для общества, совершенно не грамотной и матери малолетних детей был вынесен условный приговор [18, д. 423, лл. 5 — 6; 19, д. № 6865, лл. 321 — 322]. 30 апреля 1926 г. братья Каретниковы были направлены для содержания под стражей в Запорожский окружной ДОПР.

27 ноября 1926 г. Чрезвычайная сессия Запорожского окружного суда рассмотрела «Дело № 2» по обвинению П. Каретникова, Х. Каретникова и П. Балака. Пантелеймон Каретников был признан виновным «в организации и активном участии в бандах и организуемых бандой разбойных нападениях и ограблениях, в налетах на советские учреждения и красноармейские части, в остановке поездов, сопровождаемых массовыми убийствами красноармейцев на протяжении всей борьбы батьки Махно против Советской власти», а также «в открытом с целью похищения имущества нападениях, соединенном с психическим насилием, грозящим смертью». Учитывая, что П. Каретников «почти всю гражданскую войну проводил систематически активные действия к подрыву мощи и крепости

власти трудящихся и, что Пантелеймон Каретников и после ликвидации массового Махновского бандитизма не прекращал своих преступных действий», суд приговорил его к расстрелу без применения амнистии [18, д. 423, лл. 21 – 22; 19, д. № 6865, лл. 338 – 339].

Верховный суд УССР, куда П. Каретников обжаловал приговор чрезвычайной сессии, определением от 11 декабря 1926 г., утвердил этот приговор по существу, заменив, однако, расстрел в силу ч. 2 ст. 33 УК УССР (давность) десятью годами лишения свободы со строгой изоляцией, с конфискацией всего принадлежащего ему имущества и с поражением его в правах по отбытии наказания сроком на пять лет [18, д. 423, л. 54; 19, д. № 6865, л. 344; 16].

Интересно, что информация об осуждении П. Каретникова появилась не только в советской прессе, но также и в иностранных газетах. В частности, заметку об этом опубликовала на своих страницах польская газета «Dziennik Białostocki», сообщив, однако, что «с 1920 года Каретников находился в эмиграции в Польше, откуда нелегально возвратился на Украину» [28].

Определенное ему наказание П. Каретников отбывал в Запорожском окружном ДОПРе № 29. 6 февраля 1928 г. Чрезвычайная сессия при Запорожском окружном суде, «принимая во внимание, что осужденный Каретников за всё время пребывания в заключении был на работе и выполнял добросовестно все возложенные на него обязанности, что отношение его к заключенным товарищам и к администрации хорошее, что за все время заключения осужденный не подвергался ни каким взысканиям», постановила: «Заменить Каретникову Пантелеймону лишение свободы со строгой изоляцией — лишением свободы без строгой изоляции на весь оставшийся срок назначенного ему лишения свободы» [18, д. 423, л. 64]. Через неделю, 13 февраля 1928 г., П. Каретников обратился к начальнику ДОПРа с заявлением, в котором просил ходатайствовать перед соответствующими инстанциями об условно-досрочном освобождении. «Находясь под следствием, — писал он, — а также отбывая наказание... я вполне исправился ... В дальнейшем буду заниматься исключительно трудовой деятельностью и жить только своим трудом» [18, д. 423, л. 65 об.]. Возражений со стороны администрации ДОПРа не последовало и постановлением Чрезвычайной сессии при Запорожском окружном суде от 9 марта 1928 г. П. Каретников был условно-досрочно освобожден «от дальнейшего отбывания определенных ему судом мер соцзащиты» [19, д. № 6865, л. 398]. 10 марта 1928 г. он вышел на свободу, а некоторое время спустя переехал из Гуляйполя в г. Сталино, где проживала его семья — жена и двое детей.

О жизни П. Каретникова в этот период сохранилось свидетельство В. Белаша, который, будучи арестованным органами НКВД, в своих собственноручных показаниях от 26 декабря 1937 г. писал: «... я выехал в Сталино, где встретился с проживающим здесь Пантелеем Каретниковым, бывшим анархо-махновцем и командиром пулеметного полка. Мне хотелось найти связь с бывшими махновцами и анархистами Сталино. Но, по словам Каретникова, он их не знал, за исключением одного Гуляйпольского пулеметчика, фамилию которого не помню. Он тогда был на нелегальном положении, и Каретников не хотел мне его показать, мотивируя, что далеко живет. Сам Каретников, по его словам, никаких политических работ не вел и заявлял, что он стал на распутье. Он тогда торговал на базаре овощами и ничего не хотел. Это ему давало на жизнь. Через него я не мог заполучить от него там связи» [9, с. 329].

В 1930 г. по инициативе уполномоченного Одесского окружного отдела ГПУ УССР Л. Зиньковского бывший махновец Пантелеймон Каретников был привлечен к работе по линии Иностранного отдела ГПУ УССР. В этот период органы украинской советской внешней разведки вели агентурную разработку «Консул», в ходе которой в феврале 1930 г. в Румынию был выведен агент Одесского окружного отдела ГПУ «Консул» (П. Ф. Калюжный, 1897 – 1936 гг.), выступавший в качестве руководителя легендированной органами госбезопасности «нелегальной повстанческой организации» на юге Украины». В конце 1930 г. П. Каретников под псевдонимом «Андриенко» был введен в эту разработку в качестве лодочника переправочного пункта в румынском местечке Резина. В его обязанности входило: принимать с советской стороны и переправлять обратно курьеров «Консула», а также сообщать о переправах на советскую сторону агентов УНР, РОВСа и английской разведки. Позднее, в 1931 г., П. Каретников стал одним из основных курьеров «Консула» и являлся таковым вплоть до провала агента в ноябре 1935 г.

В специальной литературе по истории советских органов госбезопасности отмечается, что провал «Консула» произошел из-за неосторожных действий курьера «Андриенко» [29, с. 280]. Однако, материалами архивного дела Службы внешней разведки Украины этот факт не подтверждается [30, д. № 23 о/ф]. Известно, что 15 ноября 1935 г. «Консул» намеревался передать с «Андриенко» свой очередной доклад, написанный тайнописью. Однако перед самой переправой на советский берег курьер был подвергнут обыску, в результате которого у него был обнаружен и изъят доклад агента. Курьер переправился на советскую сторону, а «Консул» на второй день был арестован румынской контрразведкой и в 1936 г. убит.

Арестованный в начале сентября 1937 г. по подозрению в шпионской работе в пользу Румынии и в причастности к провалу ряда закордонных агентов ИНО УГБ НКВД УССР Л. Зиньковский, который обеспечивал переправу курьеров через Днестр в районе г. Резина и принимал курьеров от «Консула», на допросе 5 сентября 1937 г. в связи с этим показал: «В ноябре месяце 1935 года на участке Рыбницкого пограничного отряда НКВД я принимал за[ордонного] курьера «Андреенко» (так в документе — Ю. К.), прибывшего из Румынии от «Консула». «Андреенко» сообщил, что в момент его переброски с Рум[ынской] стороны на Сов[етский] берег, он был внезапно обыскан представителем сигуранцы на Рум[ынской] стороне и у него забраны были чистые листы (бумага, куда заворачивались деньги «Консулом» для передачи своим подставным явкам), на которых «Консул» химическим способом написал свой доклад для ИНО Одессы. При этом присутствовал «Консул» и сильно растерялся. Впоследствии, на участке Тираспольского отряда в числе других был обнаружен труп «Консула», выброшенный на берег». На вопрос следователя «Чем же Вы объясните, что румынская сигуранца выпустила на Сов[етскую] сторону «Андреенко»?», Л. Зиньковский ответил так: «Я лично полагаю, что румынская сигуранца, не будучи уверена в том, что изъятые у него листы дадут положительный для них результат, отпустила его на Сов[етскую] сторону, надеясь, что он возвратится» [31, д. 75131-ФП, т. 1, лл. 29, 30].

Понятно, что после провала «Консула» дальнейшее использование П. Каретникова по линии внешней разведки стало невозможным, и он от закордонной работы был отстранен. В 1937 г. его, работавшего в то время приемщиком овощной базы Сталинского горпищеторга, арестовали.

К сожалению, установить местонахождение в архивах уголовного дела № 766821 по обвинению П. Каретникова к настоящему времени не удалось. Ни в Отраслевом государственном архиве СБ Украины, ни в архивах управлений СБ Украины в Донецкой и Одесской областях оно на хранении не числится. По документам контрольно-надзорного дела П. Каретникова, хранящегося в Управлении СБ Украины в Донецкой области, было установлено, что 17 апреля 1957 г. уголовное дело по его обвинению для дальнейшего хранения было направлено в Москву в архивный отдел КГБ при СМ СССР. Однако, Управление регистрации и архивных фондов ФСБ России письмом от 3 февраля 2011 г. (исх. № 10/А-К-3418) сообщило, что ЦА ФСБ РФ «документальными материалами в отношении Каретникова Пантелеймона Никитовича не располагает».

Из опубликованных материалов, отражающих содержание уголовного дела в отношении П. Каретникова, известно, что он обвинялся в том, что «в период пребывания в банде Махно совместно со своим братом и Задовым (Зиньковским) учинял зверские расправы над пленными: красноармейцами, комсоставом и мирным населением. С 1930 года по 1936 год, находясь на закордонной работе совместно с Задовым (Зиньковским) по указанию последнего скрыл данные личного наблюдения в одном из соседних государств о нелегальной переправе в СССР начальника пункта разведки, последний был убит при переходе границы из СССР за границу». Кроме того, Каретников обвинялся в доставке контрабандных товаров для себя и Зиньковского [7, сс. 187 — 188].

14 ноября 1937 г. постановлением Народного комиссара внутренних дел СССР и Прокурора СССР за преступления, предусмотренные ст. 54-1, п. «а» УК УССР, П. Каретников был осужден и приговорен к высшей мере наказания и расстрелян [7, с. 187]. Так завершился жизненный путь одного из активных участников махновского движения.

Библиография

1. Анисимов Н. Л. Слуга анархии и порядка / Н. Л. Анисимов, В. Г. Оппоков // Военно-исторический журнал. — 1990. — № 2. — С. 87 — 94; № 4. — С. 82 — 84; № 10. — С. 56 — 63; 1991. — № 11. — С. 69 — 76.
2. Архірейський Д. В. Анархіст-комуніст Авраам Буданов / Д. В. Архірейський // Грані. — 2002. — № 2. — С. 33 — 36.
3. Мезенцев Б. Бессменный «адъютант», или Как ОГПУ искал клад батьки Махно / Б. Мезенцев // Донбасс. — 1992. — № 5. — С. 139 — 146.
4. Мельник В. Два життя Л. Зиньковського-Задова / В. Мельник // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2003. — № 1. — С. 154 — 170.
5. Беспечный Т. А. Правда и легенды о Махно / Т. А. Беспечный, Т. Т. Букреева. — Донецк : Донеччина, 1996. — 287 с.
6. Кушніренко І. К. Нестор Махно і повстанці / І. К. Кушніренко, В. І. Жилінський. — Запоріжжя : Дніпровський металург, 2009. — 356 с.
7. Оппоков В. Лев Задов: смерть от бескорыстия (повесть о махновце-чекисте) / В. Оппоков. — Петрозаводск : Руди-Барс, 1994. — 288 с.
8. Сergygin S. Третій шлях: Історико-документальне видання, присвячене 110-й річниці з дня народження Н. І. Махно / С. Сergygin. — Гуляйполе, 1998. — 203 с.
9. Яруцкий Л. Д. Махно и махновцы / Л. Д. Яруцкий. — Мариуполь, 1995. — 366 с.

10. Махно Н. Махновщина и ее вчерашние союзники-большевики (ответ на книгу М. Кубанина «Махновщина») / Н. Махно. — Париж : Издание Библиотеки Махновцев, 1928. — 62 с.

11. Аршинов П. История махновского движения (1918 — 1921 гг.) / П. Аршинов. — Берлин : Издание Группы Русских Анархистов в Германии, 1923. — 258 с.

12. Гонения на анархизм в Советской России. — Берлин : Издание Группы Русских Анархистов в Германии, 1922. — 63 с.

13. Белаш А. В. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. — К. : РВЦ Проза, 1993. — 592 с.

14. Савченко В. А. Махно / В. А. Савченко. — Харків : Фоліо, 2005. — 415 с.

15. Деятели и события крестьянского повстанческого движения в Украине (1917-й — начало 1920-х годов) [сост. А. Капустян, В. Ткаченко]. — Запорожье, 2010. — Вып. 1. — 152 с.

16. Махновский командир Каретников // Красное Запорожье. — 1926. — 24 декабря. — № 299. — С. 4.

17. ГАЗО, ф. Р. 5593, оп. 2.

18. ГАЗО, ф. Р. 985, оп. 2.

19. Архив УИТ ГУМВД Украины в Запорожской области.

20. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 — 1921: Документы и материалы. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. — 1000 с.

21. Махно Н. Украинская революция (июль — декабрь 1918 г.) / Н. Махно [под ред. т. Волина]. — Париж : Издание Комитета Н. Махно, 1937. — 181 с.

22. ГАЗО, ф. П. 337, оп. 1.

23. Корк А. И. Взятие перекопско-юшуньских позиций войсками 6-й армии в ноябре 1920 года / А. И. Корк // Этапы большого пути. Воспоминания о гражданской войне. — М. : Воениздат, 1962. — С. 436 — 454.

24. Конец «карьеры» махновца Каретникова // Красное Запорожье. — 1926. — 6 мая. — № 101. — С. 3.

25. ГАЗО, ф. Р. 2, оп. 5.

26. Архірейський Д. В. «Даєш Махна!». З історії українського повстанства / Д. В. Архірейський, В. В. Ченцов // Історичний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна. Мат. наук.-теорет. конф. (Запоріжжя — Гуляйполе, 12 — 13 листопада 1998 р.). — Запоріжжя : Просвіта, 1998. — Ч. 1. — С. 31 — 39.

27. ГАЗО, ф. Р. 985, оп. 1.

28. Pomocnik atamana Machny skazany na śmierć i ułaskawiony przez sąd sowiecki // Dziennik Białostocki. — 1927. — 9 stycznia. — № 9. — S. 1.

29. История советских органов государственной безопасности. — М. : ВШ КГБ СССР, 1977. — 638 с.

30. Отраслевой государственный архив Службы внешней разведки Украины, ф. 2.

31. Отраслевой государственный архив Службы безопасности Украины, ф. 6.

Кравець Ю. П.

Махновський командир Пантелеймон Каретников та його доля

У статті на основі широкого фактичного матеріалу висвітлюється життя та діяльність одного з відомих учасників махновського руху — П. М. Каретникова (1898 — 1937 рр.).

Kravets Yu. P.

Makhno's commander Panteleimon Karetnikov and his fate

The article is based on extensive factual material covers the life and activity of one of the prominent participants of Makhnovist movement — P. N. Karetnikov (1898 — 1937).

Ковтун Н. О.

САНІТАРНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ В МІСТІ ЗАПОРІЖЖІ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У 1920-Х РОКАХ

Регіональна історія, краєзнавство та історія окремих населених пунктів стають все популярнішими як серед професійних істориків, так і серед аматорів. Окреме місце серед цих студій займає історія міст. Історія Запоріжжя не є винятком. Публікації таких дослідників як В. Ткаченко [1; 2; 3], О. Ігнатуша [3], Г. Турченко [3], О. Чайка [4; 5], Н. Кузьменко, Н. Михайлова [6; 7], Л. Волова, А. Чуприна [8] та ін. охоплюють як загальний розвиток міста, так і окремі аспекти його повсякденного життя. Проте, залишається ще багато відкритих питань, актуальних по сьогодні. Одне із них — санітарно-епідеміологічний стан, який є щоденною турботою лікарів і комунальних служб, без контролю над яким неможливе існування жодного міста. Зокрема, пропонуємо розглянути становлення санітарії, гігієни та боротьби з епідеміологічними захворюваннями в Запоріжжі у 1920-х роках.

Джерельна база щодо даного питання охоплює такі групи джерел: звіти губернського та окружного виконавчих комітетів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів; архівні матеріали щодо діяльності органів місцевої влади та періодична преса. Сукупність даних джерел дозволяє розглядати санітарно-епідеміологічну ситуацію з різних аспектів. Звіти виконкомів і такі архівні матеріали як кошториси, плани, доповідні записки подають широкий статистичний матеріал і говорять мовою цифр. Пояснювальні записки, інформаційні листи і листування загалом, постанови, протоколи засідань органів виконавчої влади тощо, подають як одномоментні хронологічні зрізи, так і динаміку роботи. Періодична преса є «мірилом» і дозволяє оцінити не лише кількість, але і якість проведеної роботи, додає частку живого життя і дихає часом.

Розглядаючи санітарно-епідеміологічний стан міста необхідно враховувати дві складові: розвиток медицини та розвиток міського господарства. У Російській імперії питання санітарної медицини і статистики, боротьби з епідемічними захворюваннями були покладені на земських лікарів. У Катеринославській губернії робота у даному напрямку була однією із найплідніших у всій імперії, функціонував санітарно-бактеріологічний інститут. Проте, щорічно у Катеринославській губернії реєструвалося більше 150 тисяч випадків захворюваності на малярію, час від часу вирували епідемії дифтерії, тифу, холери, віспи, скарлатини, постійною

проблемою був туберкульоз [9, с. 106]. Міська влада із свого боку для забезпечення санітарних умов займалася питаннями благоустрою міського господарства. Проте, обсяг згаданих заходів не відповідав потребам жителів у повній мірі. Зокрема, у дореволюційному Олександрівську водогін забезпечував водою тільки центральні вулиці міста [5, с. 94].

Революція 1917 р. і громадянська війна, що йшла слідом, стала причиною руйнації народного господарства, і зокрема міського, що значним чином вплинуло на звичний хід життя мешканців Олександрівська. Всі сили санітарних лікарів були направлені на боротьбу з епідеміями, а влада не мала жодної можливості займатися благоустроєм — хоча би зберегти те, що є.

У жовтні 1920 р. Олександрівськ остаточно перейшов під більшовицький контроль. На початок 1920-х років медично-санітарною справою у Радянській Україні керував Народний комісаріат охорони здоров'я, фінансування санітарної частини проводилось із державного бюджету, а лікувальна мережа мала фінансуватися із місцевих джерел. На рівні губерній створювалися губернські санітарні відділи, які координували роботу як на селі, так і в містах. Так, у 1920 р. з'явилися надзвичайні санітарні комісії. Їх завданням стало впровадження профілактичних запобіжних заходів у боротьбі з епідеміями [9, с. 107].

15 березня 1921 р. Запорізький губвиконком прийняв рішення про перейменування Олександрівська в Запоріжжя. Разом з тим, уряд проголосив про перехід до нової економічної політики, тобто відновлення ринкових відносин. Міське господарство отримало шанс на виживання. Основним джерелом, що висвітлює санітарно-епідеміологічний стан в місті і охоплює самий початок 1920-х років, є «Звіт про діяльність Запорізького губвиконкому». Зокрема, тут знаходимо відомості про відновлення водопостачання міста. Загальна тривалість роботи за рік — всього 32 дні, причина — загальна паливна криза, або просто відсутність дров. Складні санітарно-гігієнічні умови життя стали причиною блискавичного поширення епідемій, а на майже 50 тисяч населення міста функціонувало всього 2 епідемічних загони і 1 дезінфекційний [10].

Починаючи з 1922 р. маємо більш широке коло джерел, зокрема, архівні матеріали і періодичну пресу. Преса представлена газетою «Красное Запорожье», друкованим органом Запорізького губвиконкому і губкому КП(б)У. Архівні матеріали — перш за все документами Запорізької міської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що висвітлюють діяльність комунальної секції, а також документами Запорізького окружного (до липня 1923 р. — повітового) виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів щодо відділу та інспектури охорони здоров'я (окрздоров) та відділу комунального господарства (окркормунгосп, з 1925/26 — окрмісцгосп). Залучення даних джерел дозволяє розглядати подальші події детальніше, враховуючи різні аспекти, що впливали на санітарно-епідеміологічний стан міста.

Також початок 1922 р. вважається часом створення української державної санітарно-епідеміологічної служби: у лютому 1922 р. у всіх губерніях та великих містах створено санепідвідділи при повітових відділах охорони здоров'я. На них покладалася боротьба з епідеміями і соціальними хворобами, охорона здоров'я дітей, розвиток санітарії, санітарна статистика і санітарна просвіта. 1 червня 1923 р. Раднарком УРСР прийняв Постанову «Про санітарні органи республіки», що остаточно закріпила статус санітарно-епідеміологічної служби [9, с. 10]. На жаль, мало що відомо про перші кроки санепідслужби у Запоріжжі, проте, знаємо,

що у червні 1922 р. у складі хіміко-бактеріологічної лабораторії було виділено окрему ланку — санітарно-гігієнічну лабораторію [11, с. 2].

Весною 1922 р. міське господарство все ще знаходилося у важкому стані, Запоріжжя потерпало від нестачі питної води, лікувальна мережа виглядала наступним чином: 3 поліклініки, 5 лікарень, 5 аптек і рентгенівський кабінет [9, с. 25].

З початком травня 1922 р. Запоріжжя охопила епідемія холери. Для боротьби з недугою проводились обов'язкові щеплення у дитячих будинках і школах, мешканцям міста пропонувалося зробити безкоштовні щеплення в радлікарні (колишній земській), робітникам — в робітничій лікарні. Станом на початок червня у місті зроблено 1 005 закінчених (3-х разових) щеплень і 3 316 первинних [12, с. 1; 13, с. 2]. Для систематичної боротьби з епідеміями 20 травня 1922 р. в Запоріжжі розпочався «місячник чистоти» — силами комунгоспу ліквідовано звалища сміття, а прибирання повітря покладалося на самих мешканців будинків [14, с. 2]. У червні і липні — нові спалахи епідемій — аптеки отримують до 500 рецептів на день, суттєву допомогу у забезпеченні медикаментами здійснює Американська адміністрація допомоги (АРА) [15, с. 3]. Проте із початком серпня — нова пошесть — епідемія паразитарного тифу. Основними засобами для боротьби з захворюванням визнано покращення чистоти тіла — організація банної справи, дезінфекція білизни і одягу. З цією метою на нижньому поверсі комунальної лазні організовано дезпункт, а в колишньому приміщенні Покровського братства відкрито нічліжний дім на 100 ліжок [16, с. 3; 17, с. 3]. З жовтня 1922 р. комлазня знову відновила свою звичну роботу. Обслуговування населення відбувалося з четверга по суботу з 12 години ранку до 10 години вечора. Було встановлено наступні ціни на послуги: від 25 коп. з дітей трудящих до 500 руб. за номери з парою [18, с. 4].

Поступово налагоджувалася робота із водопостачання, починаючи з 15 червня комунальні підстанції водогону та електростанції були об'єднані у трест «Водосвітло», що сприяло покращенню їх роботи. Трест знаходився у віданні підвідділу благоустрою окркомунгоспу. На листопад 1922 р. загальна протяжність водогону становила 32 версти, обслуговувалось 900 абонентів [6, с. 116].

Санітарне прибирання у місті також було покладено на підвідділ благоустрою окркомунгоспу. Незважаючи на відверто незадовільний санітарний стан міста, вулиці, базари і місця торгівлі не прибиралися. За відсутності бензину, мастила і коней комунгосп був безсилий навести порядок, тим більше, що першочергово необхідно було провести ремонт капітальних будівель, відремонтувати мости, замостити дороги, отже, на частку благоустрою залишились кошти тільки на встановлення лав і смітників. Влада намагалася вирішити дане питання, залучивши мешканців міста. Обов'язковою постановою окрвиконкому всі домоволодіння міста мали ввести інститут двірників, відремонтувати дахи і прилеглі тротуари. Для перевірки виконання залучалися сили міліції і комунгоспу [19, с. 6; 20, с. 4; 21, с. 2].

У 1923 р. особливо широкого поширення набула епідемія малярії. За травень-червень 1923 р. у місті зареєстровано 954 випадки захворювання, зустрічалися навіть дуже тяжкі випадки — тропічної малярії. До того ж, станом на кінець червня, закінчилися всі запаси медикаментів, залишалось тільки очікувати настання зимових холодів. Хворих на малярію приймав 1-й гострозаразний барак. Хворі скаржилися на погане харчування, їх скарга була почута — до утрішнього і вечірнього чаю додали кухоль молока та цукор, але ні м'ясо, ні додаткові жири на

кухні бараку не з'явилися. Скарга щодо брудної білизни взагалі залишилася без розгляду — працюючи удвох з 6-ої ранку до 8-ої вечора, прасувальниці фізично не встигали обробляти білизну [22, с. 2; 23, с. 3; 24, с. 2].

Показники щодо інших епідемічних захворювань подає статистичний звіт санепіду окрінспектури охорони здоров'я за 1923/25 рр. Маємо такі дані: дитячі захворювання (скарлатина, кір, коклюш, дифтерія) у 1924 р., порівняно з 1923 р., збільшилися на 101 %, у 1925 р. продовжували зростати; соціальні хвороби (туберкульоз, сифіліс, інші венеричні захворювання), порівняно з 1923 р., у 1924 році збільшилися на 77 %; захворювання на паразитарний тиф (висипний і поворотний) знизилися на 61 % і продовжували знижуватися у 1925 р.; на 20 % знизилася захворюваність черевним тифом; захворюваність на малярію, порівняно з 1923 р., у 1924 р. збільшилася на 71 %, проте у 1925 р. залишилася на попередньому рівні. Поширення трахоми, захворюваність на яку була особливо великою серед вихованців дитячих колоній, збільшилася у 1924 р. на 40 % і пов'язувалося це саме із поганим санітарним станом дитячих закладів [25, с. 4].

З огляду на складну епідемічну ситуацію, 13 лютого 1924 р. пленум Запорізької санкомісії визначив наступні причини розповсюдження заразних епідемічних хвороб:

1) загальна забрудненість міської території, примітивізм відхожих місць, відсутність ящиків для сміття, нестача особового складу асенізаційного об'єкту окркомунгоспу;

2) погана (згідно технічних умов) фільтрація води, внаслідок чого вона нічим не відрізнялася від дніпрові, що підтверджувалося лабораторними тестами;

3) вкрай мала кількість житлової площі і кубатури повітря;

4) антисанітарний стан базарів, зовнішня чистота і благоустрій яких хоч і поліпшувався, проте недостатньо.

Відповідно, нагальними завданнями визнано: побудову каналізації та встановлення нових фільтрів, впровадження термінових заходів в області житлового будівництва, посилення санітарного нагляду [26, с. 2].

З метою приведення міста в належний санітарний стан окрвиконком постановою від 10 квітня 1924 р. зобов'язав комунгосп, комендантів і завбудинками, підприємства і організації, орендарів та домовласників, житлокоопи очистити тротуари і мостові, двори, колодязі та вигрібні ями від бруду, підтримувати їх у належному стані, заборонив засмічення тротуарів і мостових недопалками та лушпинням, а також звалення сміття у випадкових місцях [27, с. 4]. Аналогічною була постанова окрвиконкому від 12 березня 1925 р., що зобов'язувала домовласників та орендарів полагодити прилеглі тротуари, але справа так і не зрушила з мертвої точки [28, с. 4; 29, с. 3].

Згідно загальних відомостей про санітарний стан м. Запоріжжя, представлених членами комісії щодо розробки проекту переоснащення водогону і створення каналізації, побудованої за постановою президії окрвиконкому від 25 листопада 1925 р., водогін забезпечував всі ті ж 900 дворів, що і у дореволюційні часи, добова подача води становила 150 тис. відер. Асенізаційним об'єктом вивозився тільки 1 % загальної кількості нечистот, інші 99 % поступали у всмоктувальні колодязі або просто розливалися дворами та вулицями [30, спр. 22, арк. 19, 21 зв.]. У місті нарахувалося 600 (а за іншими даними близько 900) всмоктуючих колодязів, що надзвичайно забруднювали ґрунт та загрожували зараженням джерел водопостачання. Згідно думки комісії, звалища влаштовані нерационально, немає

сторожових постів, внаслідок чого сміття скидалося далеко від місць звалення. У зв'язку із вищезгаданим, у 3-річному плані благоустрою міста на 1925/26 рр. накладалася заборона на всмоктувальні колодязі, було передбачено облаштування механічного асобозу, створення проекту полів асенізації, розширення мережі водогону, облаштування каналізаційної мережі, а також улаштування продовольчого критого ринку [30, спр. 566, арк. 1 зв., 2]. Проте, як завжди буває, із всього запланованого було встановлено лише сторожовий піст на Південному звалищі, здійснено ремонт під'їзних шляхів до нього, а також збільшено кількість герметичних смітєвих возів [31, с. 4].

В той же час гостро постало питання очищення води, якість якої була значно нижчою, ніж того вимагали державні стандарти: замість затримання 80 відсотків бактерій, наявний фільтр затримував лише 20 [32, с. 2]. В доповіді окрздорова про санітарний стан міста з питання водопостачання зазначається, що якість води щодо бактеріологічних показників вимагає постійного санітарного контролю. Вода у колодязях на околицях міста визнана непридатною для пиття [30, спр. 566, арк. 3]. До того ж, незважаючи на заборону Української економічної ради (постанова від 17 липня 1923 р.) щодо викиду стічних і промивних вод у рібні водоймища, підприємства міста продовжували скидати свої відходи у ріки. Становище погіршувалося тим, що цю воду використовували жителі околиць для поливу городів, напояння худоби, влітку в ній купалися діти [33, с. 4]. Обов'язкова постанова окрвиконкому щодо заборони засмічення берегів річки Мокрої Московки також не виконувалася — забруднення відбувалося як сухим сміттям, так і мокрими нечистотами [34, с. 3].

Станом на 1925 р. Новомиколаївка та Південне селище, що фактично були околицями міста, не мали водогону. Для вироблення плану щодо благоустрою робітничих околиць було створено комісію, що склала план робіт на 1925/26 рр. «Тимчасове» забезпечення водою було здійснене завдяки підключенню околиць до водогону залізничної мережі [35, с. 4].

Незважаючи на те, що з 1 червня 1925 р. трест «Водосвітло» було виділено у самостійне підприємство, що підпорядковувалося безпосередньо завідувачому окрккомунгоспом, мережа водогону не задовольняла потреби міста [36, с. 4]. Так, у 1926 р. на якість води, що подавалася через водокачку Південної залізниці, скаржилися працівники заводу «Інтернаціонал»: вода не відповідала жодним нормам, не фільтрувалася, доводилось пити «якусь буру рідину», найменший дощ робив воду непридатною для споживання. Така ж вода продовжувала постачатися на Південне селище, мережа «Водосвітла» все ще не поширювалася на цю околицю. Більше пощастило Карантинці, куди у 1926 р. розпочалося прокладення водогону [37, с. 3; 38, с. 3].

Загалом за 1926 р. силами місцевої влади було частково відремонтовано комунальну лазню, створено ветеринарний пункт і вбиральні на базарах, куплено інвентар для асенізаційного обозу — 10 нових діжок, встановлено нові водоміри, робітничі околиці частково отримали водогін. На нього було витрачено 54 560 руб. [39, с. 3; 40, с. 3].

Щодо епідемічної ситуації, то 1926 р. відзначився епідемією грипу. Свого піку захворювання досягло у березні [41, с. 4]. Також потрібно зауважити, що хоча захворювання на грип у 1925 р. не набуло масштабів епідемії, досягши свого піку у січні — 1 101 хворих, проте, це свідчить, що у холодну пору року грип був одним із найпоширеніших захворювань [30, спр. 566, арк. 8].

Також весною 1926 р. реєструються часті випадки сказу. Незважаючи на те, що спецпідрозділ при окрмісцгоспі щомісяця відловлював до 150 бродячих собак, їх кількість не зменшувалася — нові приходили із найближчих сіл. У квітні місяці окрздоров-інспектура відправила на лікування від сказу до Катеринослава 39 чоловік, у травні — 47. У зв'язку із розповсюдженням сказу серед тварин було вирішено відкрити пастерівський пункт. Причин декілька: з огляду на те, що відправка хворих на лікування до Катеринослава вимагає значних затрат коштів страхкаси, а також часу, що змушує деяких укушених сподіватися на «авось» і не лікуватися зовсім. Загалом за квітень — червень 1926 р. від укусів скажених собак постраждало 122 людини [39, с. 3; 42, с. 4; 43, с. 4].

З початком травня традиційно поширюється епідемія малярії, за місяць зареєстровано 367 випадків серед застрахованого населення. На заводах «Комунар» та «Інтернаціонал» проведено хінізацію [44, с. 2]. Інше незастраховане населення до медичної статистики не потрапило і лікувалося власними силами.

На початку червня 1926 р. було зареєстровано випадок натуральної віспи у студента індустріального технікуму. Хворого було відправлено до гострозаразного барачу, де для догляду за ним було виділено спеціальний медичний персонал. У зв'язку із цим випадком протягом літа та початку осені в місті було проведено кампанію по щепленню від віспи, але про масові заходи ще не йдеться [45, с. 4; 46, с. 3].

Зима 1927 р. відзначилася сильними морозами. Це стало причиною двох явищ — постраждала мережа водогону внаслідок розриву труб, а також поширилася епідемія грипу. «Водосвітло» закликав підприємства і городян обігрівати приміщення із трубами, у іншому випадку подача води могла бути взагалі зупинена [47, с. 3], а шпальти місцевих газет рясніли попередженнями про епідемію. Обговорювалися питання як розпізнати хворобу, які існують методи профілактики і лікування. На кінець січня в місті було зареєстровано близько 600 випадків захворювання. У лютому спостерігалось наростання захворюваності на грип, кількість хворих більше ніж вдвічі перевищила показники січня, проте уже у березні епідемія пішла на спад [48, с. 3; 49, с.3; 50, с. 3; 51, с. 2].

У зв'язку із поширенням скарлатини у 1927 р. окрздоров вперше провів широкомасштабну кампанію щеплень — понад 15 тис., а при гострозаразній лікарні було створено скарлатинний відділ, для потреб якого отримано 22 дезінфекційних апарати, формалін та сулему [52, с. 4].

Із початком 1927 року відкривається нова сторінка в історії Запоріжжя — Дніпробуд. Станом на лютий для проведення підготовчих і розвідувальних робіт були залучені всього близько 150 чоловік, але будівництво ширилося і місто наводнювалося новими робітниками.

Грандіозне будівництво вимагало швидкого поліпшення місцевого господарства. Кошти, що надійшли від Дніпробуду, Державного і Комунального банків мали бути витрачені на побудову нової насосної станції, розширення водогону, замощення вулиць Слобідки, району площі Т. Шевченка, вул. К. Лібкнехта та Шенвізького робітничого селища, переобладнання лазні та бійні, на асенізаційний обоз. Згідно планів у 1927 р. для потреб благоустрою міста окрмісцгосп мав отримати 251 тис. руб. Проте, кошторисні плани були значною мірою урізані, зокрема зовсім виключені статті щодо створення асенізаційних полів та благоустрою базарів, зменшено фінансування на замощення вулиць, ремонт мостів та комунальних підприємств. Станом на квітень місяць на різних роботах у окрмісцгоспі

було зайнято близько 500 чоловік, проте для виконання всіх необхідних робіт не вистачало ані людей, ані відпущених коштів. Згідно кошторису на благоустрій міста на кінець 1927 р. було відпущено лише 500 руб., і тільки завдяки залученню спеціальних коштів було отримано 17 тис. на заощення вулиць та 10 тис. на проведення водогону у Південне селище [53, с. 3; 54, с. 2; 55, с. 3; 56, с. 3]. Ситуація, що склалася у Південному селищі, дійсно вимагала негайних заходів — залізниця припинила водопостачання. На все селище працював лише один кран із водою, біля якого подекуди збиралася черга більш ніж у 40 чоловік, а єдиний колодязь було забруднено, ходити за водою доводилося майже до Дніпра [57, с. 5; 58, с. 3].

Епідемічний стан на початку 1928 р. можна назвати стабільним, лікарі продовжили кампанію по щепленням: зроблено 3 225 щеплень проти дифтерії, скарлатини, черевного тифу і віспи. Але про масовість таких заходів та охоплення всього майже 80 тисячного населення Запоріжжя говорити було ще зарано. Тому нічого дивного у тому, що літо 1928 р. принесло із собою спалахи кишкових захворювань, осінь — черевний, висипний та поворотний тиф. Причиною розповсюдження паразитарних хвороб, що передаються через вошей, визнано скупченість ново-прибулих будівників на заїжджих дворах, у гуртожитках, нічліжних будинках, антисанітарія і бруд, а єдиним засобом профілактики — чистоту [59, с. 4]. Для боротьби з черевним тифом міська Рада видала обов'язкову постанову щодо щеплення і госпіталізації таких хворих [60, с. 5]. Проте, наступної осені, у 1929 р., спостерігаємо ту ж саму картину — у вересні розпочалася епідемія черевного тифу, зареєстровано 52 випадки, у жовтні — вдвічі більше. Всіх хворих госпіталізовано, провадилися щеплення на підприємствах та у дитячих закладах [61, с. 7].

Як свідчать вищенаведені дані, причиною постійних спалахів кишкових та паразитарних хвороб була надзвичайна скупченість. Очевидний швидкий приріст населення, завдяки будівникам Дніпрогесу і промислового комплексу, вимагав швидкої розбудови інфраструктури міста. Згідно статистики населення міста становило: на 1 січня 1928 р. — 70 933 жителів Запоріжжя і Кічкасу, на 1 січня 1929 р. — вже 83 491 жителів [62, с. 22]. Як визнавало саме керівництво Дніпробуду: «Рамки, у яких розвивалось Запоріжжя, виявились надто тісними для обслуговування колосального Дніпровського будівництва. Розбиті мостові, не заощені тротуари, «аромати», що б'ють у ніс із всіх дворів, бруд і пил — це Запоріжжя з зовнішньої сторони. Тіснота, житлова криза, відсутність необхідних комунальних послуг ...» [63, с. 5].

З метою поліпшення побутових умов життя мешканців міста у 1928 р. був розроблений 5-річний план розвитку комунального господарства м. Запоріжжя, в основу якого були покладені наступні вимоги: забезпечення міста водою і світлом, впровадження основних принципів санітарного благоустрою, спорудження будівель загального санітарного значення, створення в місті засобів пересування, перепланування міста у зв'язку із новими завданнями, розвиток зелених насаджень [30, спр. 637, арк. 69 зв.].

Нові умови життя вимагали повного переоснащення водогону: збільшення резервуарів для води, переобладнання Дніпровської водокачки, збільшення потужності насосної станції. План визначав необхідність створення каналізації і розвитку асобозу — існуюча система всмоктувальних колодязів і вигрібних ям не відповідала вимогам великого міста. На 1928/29 рр. було заплановано утворення 2-х полів асенізації, але тим часом, непоодиноким явищем було те, що асенізатори розливали нечистоти тією дорогою, якою робітники ходили на роботу, на що

останні неодноразово скаржилися. У зв'язку з цим міськрада запропонувала всім організаціям, що мають власні обози — БуПРу (Будинку примусових робіт), Катериненській і Південній залізниці, місцгоспу — прослідкувати за тим, щоб нечистоти не розливалися на дорозі і сміття звалювалося у встановлених місцях [64, с. 5; 65, с. 5; 30, спр. 637, арк. 9].

Система вивозу нечистот дійсно була найболючішим питанням: комунальний обоз складався з 15 бочок по 40 відер кожна і з 6 сміттєвих возів, житлокоопи обслуговували приватні вози, які, як зазначалося вище, не дивлячись на адміністративні стягнення, нерідко розливали нечистоти по місту. Статистичні дані, щодо захворювань на черевний тиф серед міст, які мали каналізацію і показники Запоріжжя, говорять самі за себе. Відповідно кількість захворювань на 10 тис. населення, наприклад: Одеса — 8,4, Дніпропетровськ — 23, Запоріжжя — 40. З іншого боку, у зв'язку з Дніпрогесом будувалася ціла низка заводів на лівому березі Дніпра, стічні води яких, при відсутності каналізації, спускалися би в Дніпро, що забруднювало б водопостачання міста і поселень, нижчих за течією. Зрозуміло, що будівництво каналізаційної мережі неможливо було здійснити лише за рахунок місцевих коштів, тому Наркомунсправи включив Запоріжжя до 5-річного плану щодо спорудження каналізації у великих містах. Із свого боку місто мало надати проект майбутньої каналізації. Згідно даного плану каналізація мала частково функціонувати з 1932/33 рр., до цього часу мали бути каналізовані лише густонаселені квартали і збудований магістральний колектор. Планувалося створити потужний акведук довжиною 7 км від верхнього горизонту Дніпровської греблі по типу сплавної каналізації [30, спр. 637, арк. 41, 42 зв., 74].

Загалом, для великих міст питання водопостачання і каналізації наприкінці 1920-х років постало досить гостро — розвиток міського господарства не встигав за швидкими темпами урбанізації. У зв'язку із чим Наркомздорів'я і Наркомунсправи УРСР запропонував окрздоров інспектурам і окркомунгоспам звернути найгострішу увагу на поліпшення центрального водопостачання [30, спр. 637, арк. 23].

Згідно даних щодо санітарно-технічних заходів по м. Запоріжжю головними дефектами водогону були: недостатня фільтрація внаслідок збільшення пропускної здібності мережі і застарівання насосно-фільтраційної станції, а також вузький діаметр труб, що за роки обросли неорганічними сполуками. Обростання призвело до зменшення діаметру труб і погіршення якості води. Роботи щодо будівництва нової насосної станції, які розпочалися ще у 1926 р., на 1928 р. були здійснені на 65 %, відповідно завершення робіт планували на 1929 р. [30, спр. 637, арк. 27, 73].

Загалом за 1928 р. на заходи по благоустрою міста було витрачено 550 тис. руб. Виконано роботи щодо заощення, асфальтування вулиць, подовження водогінної мережі, заміни старих водомірів, ремонту двох насосів на Дніпровській водокачці та ремонту у абонентів мережі [66, с. 2]. Також необхідно зазначити, що якщо раніше фактичне виконання робіт здійснювалось окрмісцгоспом, то починаючи з 1928 р. у зв'язку із розширенням прав та обов'язків міських рад, президія Запорізької міської Ради поставила питання про створення міськкомгоспу, що поступово перебрав на себе розбудову комунального господарства міста [67, с. 3].

На початку 1929 р. було замінено один із старих насосів на Дніпровській водонапірній станції, але як завжди в бочці меду — ложка дьогтю. Населення не було попереджено щодо проведення робіт, внаслідок чого місто майже добу

знаходилося без води, почалася паніка, якої можна було б уникнути, оповістивши жителів про необхідність заpastися водою [68, с. 7]. Це при тому, що споживання води в Запоріжжі дорівнювало 1,8 відрів, при нормі у 8 – 12 відер на людину на добу. «Водосвітло» виправдовувався тим, що існуючі резервуари, навіть за найкращого напору води, не встигали наповнюватися. Згідно 5-річного плану розвитку міста на повне переобладнання водогону передбачалося витратити 2 млн. 500 тис. руб. Але створенню нової водогінної мережі перешкоджало погане фінансування робіт. Щодо цього питання, міська влада звернулася до відділу місцевої промисловості та адміністрацій заводів «Інтернаціонал» та «Комунар», які час від часу мали зупиняти свою роботу через відсутність води [69, с. 5; 70, с. 6].

Також поступово вирішувалося питання водопостачання Дніпробуду. Водогін поділявся на два напрями — технічна вода для роботи машин і механізмів та питна вода для працівників і мешканців робітничих поселень. На 1928 р. функціонувало 4 мережі, по дві на кожному березі. З огляду на те, що неочищена дніпровська вода не могла бути вживаною для пиття, на ці мережі були встановлені фільтри, а технічна вода подавалася безпосередньо з Дніпра. Насосна станція із фільтрами знаходилася біля Кічкаського мосту у верхньому б'єфі [71, с. 4].

Швидкий приріст населення не лише збільшив навантаження на водогін, але погіршив загальний санітарний стан міста, зокрема базарів. Газета «Червоне Запоріжжя» змальовує наступну картину: «забрудненість базарів: на весь центральний базар тільки дві вбиральні, одна із них уже кілька місяців на ремонті — вся базарна площа перетворюється на відхідник, ящиків для сміття немає, купи різних покидьків лежать цілими днями, їх розтоптують і розносять, столи, з яких продають продукти, ніколи не миють, неупорядкованість, бруд! У такому ж стані Південний і Слобідський базари. На все місто тільки 6 прибиральниць, вони мають прибирати 3 базари, площу «Свободи» і стоянку візників. Чи можуть упоратись із такою роботою 6 осіб?». Дійсно, навряд чи ... Звідси зрозуміло, що березнева обов'язкова постанова Запорізької міської Ради 1929 р. — «Про утримання в охайності дворів, вулиць, площ і тротуарів», згідно якої на міськкомгосп було покладено упорядкування і прибирання майданів, бульварів, інших громадських місць, а також ринків разом із Ринкомом, була важкою для виконання [72, с. 8].

Загалом санрада, розглянувши план міськкомгоспу на 1929 р. знайшла, що санітарно-технічним заходам приділено недостатньо уваги — не передбачений відпуск коштів на організацію полів асенізації, освітлення звалищ, громадські вбиральні, не внесено витрати на створення проекту каналізації. Про замощення базарів та встановлення там столів міськкомгосп «забув», на ремонт будинків комфону відпущено мізерні кошти. Нездійснення даних заходів, на думку голови санради, стало причиною погіршення санітарного стану міста [73, с. 7].

Зате у Запоріжжі нарешті організовано поховальне бюро, а також завершено ремонт комунальної лазні, який розпочався ще у червні 1927 р. Замість запланованих 1 000 чоловік на день, лазня могла обслуговувати 500. З точки зору санітарних вимог відсутність роздягальні і тамбура у 2-му класі і вентиляції у 1-му залишали стан лазні все ще незадовільним. Окрім комлазні працювали ще дві залізничні, проте всі разом вони могли обслуговувати не більше 25 % жителів міста. Згідно планів мали бути збудовані ще 2 лазні — в центрі міста і на Слобідці [74, с. 4; 75, с. 7; 30, спр. 637, арк. 27, 68 зв.].

Мережа лікувальних установ та санорганізацій міста також поступово поширювалася. На 1929 р. лікувальні заклади міста Запоріжжя налічували: 3 поліклініки, одна

в стані будівництва (будівництво нової робочої поліклініки на Жовтневій площі, призначеної лише для амбулаторного прийому до 850 чоловік на день, розпочалося у 1928 р., відкриття відбулося 1 жовтня 1929 р.), 8 амбулаторій, 3 лікарні, 1 пологовий будинок, 1 рентген-кабінет, 9 аптек [76, с. 5; 77, с. 98]. Порівнюючи із даними за 1922 рік, можна помітити, що лікувальна мережа значною мірою збільшилася за рахунок робітничої і відомчої медицини, поширення аптечної мережі також пов'язане із ростом міста і необхідністю обслуговування робітничих околиць і поселень. Санітарні організації і заклади мали наступний склад: тубдиспансер, нічний тубсанаторій, вендиспансер, будинок немовляти, малярійна станція, епідемічний загін, дезінфекційний загін, округова санітарно-бактеріологічна лабораторія та пастерівський пункт для боротьби із сказом [62, с. 64].

Таким чином, на кінець 1920-х рр. маємо оновлене Запоріжжя, що готується стати великим промисловим центром. Як свідчать джерела, розвиток комунального господарства — один із пріоритетних напрямків роботи місцевої влади, але більшість проектів були поки що на папері або на початковій стадії реалізації. Прокладення водогінної і каналізаційної мереж ускладнювалося не лише хитким фінансуванням, але й складними геологічними умовами, високим рівнем ґрунтових вод та майже повною відсутністю механізації. Найшвидше просувався роботи, що були у віданні Дніпрогесу: введено в експлуатацію каналізацію і водогін Соцміста, Правого берега, збудовано очисні споруди [6, с. 63].

Отже, підбиваючи підсумки, можемо говорити, що розвиток міського господарства, і комунального у тому числі, значним чином впливав на санітарно-епідеміологічну ситуацію. На кінець 1920-х рр., у зв'язку із різким збільшенням населення, Запоріжжя стикнулося із необхідністю негайного реформування міського господарства та поліпшення санітарних умов з метою попередження епідемічних захворювань. Своя специфіка вносилася «новим» побутом, проте, поряд із величезними недоліками, справа прищеплення гігієнічних навичок широким масам населення та організації суспільного співжиття просувався вперед. Джерела, представлені даними статистичних звітів і матеріалами Державного архіву Запорізької області свідчать, що лише загальними зусиллями лікувальних закладів, санітарних організацій і комунальних служб підтримка міста у належному санітарно-епідеміологічному стані стала можливою.

Бібліографія

1. Ткаченко В. Г. Побут будівників Запорізького індустріального комплексу (кінець 20-х — початок 30-х років ХХ ст.) / В. Г. Ткаченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2004. — Вип. 18. — С. 197 — 204.
2. Ткаченко В. Г. Історичне минуле Запорізького краю у побуті мешканців Запоріжжя у міжвоєнний період / В. Г. Ткаченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2005. — Вип. 19. — С. 271 — 275.
3. Ігнатуша О. М. Історія рідного краю (Запорізька область): 1914 — 1939 рр. / О. М. Ігнатуша, В. Г. Ткаченко, Ф. Г. Турченко. — Запоріжжя : Прем'єр, 2001. — 224 с.
4. Чайка О. В. Медицинская помощь и санитарные службы в г. Александровске в конце XVIII — начале ХХ века / О. В. Чайка // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2005. — № 5. — С. 100 — 116.

5. Чайка О. В. Водоснабжение города Александровска в XVIII — начале XX века / О. В. Чайка // Музейный вестник. — Запоріжжя, 2006. — № 6 — С. 84 — 99.
6. Кузьменко Н. Водный горизонт: к 110-летию Запорожского водопровода / Н. Кузьменко, Н. Михайлов. — Запорожье : Дикое Поле, 2004. — 126 с.
7. Кузьменко Н. Запорожье и запорожцы / Н. Кузьменко, Н. Михайлов. — Запорожье : Тандем — У, 2005. — 336 с.
8. Волова Л. Александровскъ / Л. Волова, А. Чуприна — Запорожье: Очерки истории города. — Запорожье : Запорозька Січ, 1997. — 188 с.
9. Медицина Запорізької області: історичні нариси / [за ред. В. П. Цисс]. — Запорожье : Дикое Поле, 2001. — 412 с.
10. Доклад о деятельности и состоянии Запорожского губернского отдела коммунального хозяйства (подотдел благоустройства и коммунальных предприятий) // Отчет о деятельности Запорожского губисполкома ко 2-му съезду советов. — Запорожье, 1921.
11. В Губздраве: выделение лаборатории // Красное Запорожье. — 1922. — 3 июня.
12. О холере // Красное Запорожье. — 1922. — 2 июня.
13. Делайте себе противохолерные прививки! // Красное Запорожье. — 1922. — 9 июня.
14. «Месяц чистоты» // Красное Запорожье. — 1922. — 30 мая.
15. О рабочей медицине: аптека // Красное Запорожье. — 1922. — 19 августа.
16. Борьба с тифом // Красное Запорожье. — 1922. — 3 октября.
17. Городское хозяйство // Красное Запорожье. — 1922. — 4 ноября.
18. Доска объявлений // Красное Запорожье. — 1922. — 22 сентября.
19. Антисанитарное состояние Запорожья // Красное Запорожье. — 1923. — 15 мая.
20. Городское хозяйство: строительный сезон // Красное Запорожье. — 1923. — 6 июня.
21. В Коммунхозе: об институте дворников // Красное Запорожье. — 1923. — 21 сентября.
22. Охрана здоровья населения. Окргдрав в июне // Красное Запорожье. — 1923. — 26 июня.
23. Еще о 1-ом острозаразном бараке // Красное Запорожье. — 1923. — 3 июля.
24. Белорусский М. Малярный фронт / М. Белорусский // Красное Запорожье. — 1923. — 13 июля.
25. Движение заразных болезней // Красное Запорожье. — 1925. — 21 мая.
26. Откуда заразные эпидемические заболевания в г. Запорожье // Красное Запорожье. — 1924. — 21 февраля.
27. Обязательное постановление Запорожского Окружного Исполнительного комитета по Окргкоммунхозу от 10 апреля 1924 г. // Красное Запорожье. — 1924. — 12 апреля.
28. Обязательное постановление Запорожского Окружного Исполнительного комитета по Окргкоммунхозу от 12 марта 1925 г. // Красное Запорожье. — 1925. — 15 марта.
29. Постановление Окрисполкома о тротуарах не выполняется // Красное Запорожье. — 1925. — 14 мая.

30. ДАЗО, ф. Р. 676, оп. 1.
31. Лившиц. Улучшение санитарного состояния города / Лившиц // Красное Запорожье. — 1925. — 11 июня.
32. Рабкор Субботин. Эпидемические заболевания на Запорожье: санитарное состояние города / Субботин // Красное Запорожье. — 1924. — 3 апреля.
33. Руслан. Отравление воды нужно прекратить! / Руслан // Красное Запорожье. — 1925. — 15 марта.
34. Берег реки Московки превращен в свалочный пункт // Красное Запорожье. — 1925. — 9 июля.
35. Лившиц. В Горсовете: благоустройство города / Лившиц // Красное Запорожье. — 1925. — 6 июня.
36. Беленький М. В Коммунхозе / М. Беленький // Красное Запорожье. — 1925. — 25 мая.
37. Пленум Запорожского горсовета. Доклад местхоза — работа рабмеда // Красное Запорожье. — 1926 — 16 января. — С. 3.
38. Плохие условия труда влияют на здоровье рабочих // Красное Запорожье. — 1926. — 21 марта.
39. Новости Запорожья — рост бешенства // Красное Запорожье. — 1926. — 27 мая.
40. Алтзицер С. Как работает Горсовет: городское хозяйство / С. Алтзицер // Красное Запорожье. — 1927. — 13 января.
41. Эпидемия гриппа в Запорожье // Красное Запорожье. — 1926. — 16 марта.
42. Нужны решительные меры: случаи бешенства собак учащаются // Красное Запорожье. — 1926. — 22 апреля.
43. Нужен прививочный пункт // Красное Запорожье. — 1926. — 11 июня.
44. Первая вспышка малярии // Красное Запорожье. — 1926. — 16 мая.
45. Новости Запорожья — случай натуральной оспы // Красное Запорожье. — 1926. — 6 июня.
46. Прививают оспу // Красное Запорожье. — 1926. — 20 июня.
47. Лившиц. Берегите водопроводную сеть / Лившиц // Красное Запорожье. — 1927. — 25 января.
48. Берегись гриппа! // Красное Запорожье. — 1927. — 19 января.
49. Грипп не застанет нас врасплох // Красное Запорожье. — 1927. — 22 января.
50. Алтзицер С. Грипп в Запорожье / С. Алтзицер // Красное Запорожье. — 1927. — 26 января.
51. Алтзицер С. Грипп идет на убыль / С. Алтзицер // Красное Запорожье. — 1927. — 12 марта.
52. Сафронов. 15 тысяч привоскарлатинозных прививок / Сафронов // Красное Запорожье. — 1927. — 27 января.
53. Новые школы и больницы. Благоустройство города. Как распределены 580 тыс. рублей // Красное Запорожье. — 1927. — 16 апреля.
54. Коммунальная сеть не в порядке // Красное Запорожье. — 1927. — 22 апреля.
55. В президиуме горсовета // Красное Запорожье. — 1927. — 29 мая.
56. Иоффе И. Коммунальные нужды забыты / И. Иоффе // Красное Запорожье. — 1928. — 9 октября.

57. Разумный Г. Горсовет перед коммунаровцами / Г. Розумный // Красное Запорожье. — 1927. — 20 февраля.
58. В президиуме Окрисполкома // Красное Запорожье. — 1927. — 5 мая.
59. 3 случая сыпного тифа // Красное Запорожье. — 1928. — 14 октября.
60. Княжанская К. Вспышка брюшного тифа / К. Княжанская, С. Алтзицер // Красное Запорожье. — 1928. — 20 октября.
61. Епідемія черевного тифу // Червоне Запоріжжя. — 1929. — 10 жовтня.
62. Відчит Запорізького окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 10-му округовому з'їздові рад Запоріжжя (жовтень 1927 — лютий 1929 року) — Запоріжжя: вид-во Запорізького окрвиконкому, 1929. — 90 с.
63. Алтзицер С. Будет выстроено свыше 300 квартир / С. Алтзицер // Красное Запорожье. — 1928. — 7 октября.
64. Шерстобитов. Коммунхоз не поспекает / Шерстобитов // Красное Запорожье. — 1928. — 16 октября.
65. Не разливать нечистот по улице // Красное Запорожье. — 1928. — 29 декабря.
66. Горсовет — действительный хозяин города // Красное Запорожье. — 1929. — 9 января.
67. В президиуме Горсовета. К созданию самостоятельного Горкомхоза // Красное Запорожье. — 1927. — 18 июня.
68. Почему не было воды? // Красное Запорожье. — 1929. — 26 марта.
69. Запорожью необходим новый водопровод // Красное Запорожье. — 1929. — 17 февраля.
70. Шерстобитов. Вода и свет — центральные вопросы коммунального хозяйства / Шерстобитов // Красное Запорожье. — 1929. — 20 февраля.
71. 336 000 ведер в сутки // Красное Запорожье. — 1928. — 16 октября.
72. Обов'язкова постанова Запорізької Міської ради № 43 // Красное Запорожье. — 30 марта — 1929.
73. Запорожский день: куций план Горкомхоза // Красное Запорожье. — 1929. — 25 января.
74. Запорожский день: бани ремонтируются // Красное Запорожье. — 1927. — 19 мая.
75. Запорізький день: похоронне бюро // Червоне Запоріжжя. — 1929. — 24 жовтня.
76. Как растет город // Красное Запорожье. — 1928. — 4 декабря.
77. Статистично-економічний довідник по Запорізькій окрузі. — Запоріжжя: вид-во Запорізького окрстатбюро, 1929. — 288 с.

Ковтун Н. А.

Санитарно-эпидемиологическая ситуация в городе Запорожье в контексте развития городского хозяйства в 1920-х годах

Статья призвана осветить санитарно-эпидемиологическую ситуацию в городе Запорожье в 1920-х годах на материалах Государственного архива Запорожской области. Исследование документов городского и окружного исполкомов Запорожских советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, а также материалов местной прессы свидетельствуют о том, что санитарное состояние города и масштабы эпидемиологических заболеваний напрямую связаны с развитием городского хозяйства и благоустройством. Материалы ста-

ти представляют интерес как в свете микроисторических, так и для источниковедческих исследований.

Kovtun. N. A.

Sanitary and epidemiological situation in Zaporizhzhia in a development context for municipal services in 1920s

The article describes sanitary and epidemiological situation in Zaporizhzhia in 1920s based on records kept with the State Archive of Zaporizhzhia oblast. Research in documents of city and county (okrug) executive committees of Zaporizhzhia Soviets of Working People's, Peasants' and Red Army Men's deputies as well as in local periodicals and newspapers of that time prove that sanitary state of the city and scale of epidemic diseases show a direct connection with the development of municipal services and planning and organization of public services. This paper presents materials that may be of interest both for micro-history workshops and researches in source studies.

Кривоший О. П.

«СПОГАДИ ПРО УЧАСТЬ ЖІНОК В ГРОМАДЯНСЬКІЙ ВІЙНІ ТА ЖІНОЧОМУ РУСІ ...» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ 1918 – 1924 РОКІВ*

Провідним напрямком сучасної історіографії стала соціальна історія, яка акцентує увагу дослідників на антропологічному підході до вивчення подій, явищ та духовної сфери життя суспільства. Завдяки науковим здобуткам етнографії, соціальної, історичної та культурної антропології історики вивчають локально-історичні способи організації життєустрою людських спільнот: світогляд, вірування, традиції і звичаї. Саме погляди окремих суспільних груп на певні події та явища, їхнє ставлення до цих подій і виступають основою етичних, естетичних і, взагалі, будь-яких життєвих відмінностей, на основі яких здійснюється пізнання й оцінка навколишнього світу [1].

Стійка тенденція до антропологізації історичних досліджень, спричинила докорінні зміни і в ставленні до джерельної бази історичної науки та переорієнтації дослідницьких стратегій.

Залучення до джерельної бази комплексу «его документів» (біографій, мемуарів, автобіографій, щоденників, листів, спогадів), які нині визнано повноцінними історичними джерелами, у поєднанні з традиційним джерельним матеріалом, додає конкретного людського виміру історичним реконструкціям сучасних дослідників. Саме в таких джерелах, через життя окремих осіб, розгортається історична подієвість, віддзеркалюється різноманіття соціальних відносин, політичні та культурні процеси. Увага до особи, як до головного актора історичних трансформацій, та прагнення писати історію «знизу» спонукають вітчизняних істориків все пильніше прислухатися до голосів безпосередніх свідків та учасників подій минулого. Саме такий підхід дає змогу почути «живі» голоси людей (окремих осіб), усвідомити способи їхнього світобачення та увести в історичне знання особливий досвід участі жінок в різного роду військових змаганнях [2, сс. 101 – 102].

* Робота виконана за підтримки та сприяння працівників Державного архіву Запорізької області і, зокрема, його директора Олександра Тедеєва.

З встановленням радянської влади на поч. 20-х р. ХХ ст. в Україні почала складатися нова, кардинально відмінна від попередньої, історична реальність, що обумовила соціалістичний розвиток країни протягом наступних 70 років. Значні суспільно-політичні та економічні перетворення цього періоду мали вирішальний вплив на формування статусу українських жінок та їхню участь в житті новоствореного радянського суспільства.

Суперечливий перебіг подій цього історичного періоду обумовив складність об'єктивного дослідження усіх явищ життя тогочасного українського суспільства, у тому числі й діяльності як офіційного (більшовицького) жіночого руху, так і протестних жіночих рухів [3].

У вітчизняній історіографії про діяльність офіційних жіночих організацій — комісій по агітації і пропаганді серед робітниць та жінв'їддів, створених більшовиками при партійних комітетах КП(б)У усіх рівнів, писалося багато, хоча переважна більшість цих публікацій була відверто «зретушована» цензурою [4, сс. 3 — 105]. Характерною рисою більшості цих праць було позитивне висвітлення «переможної ходи» радянської влади та успіхів компартійного будівництва. Проблеми пересічних людей, жителів містечок, міст і регіонів України, які брали безпосередню участь у розбудові жіночих організацій, сценарії їхнього повсякденного життя, або взагалі не потрапляли на сторінки офіційної історіографії, або ж вряди-годи згадувалися для ілюстрування авторитарного характеру радянської політичної системи.

Проте, не зважаючи на існуючий історіографічний досвід, ще й досі залишаються відкритими чи дискусійними моменти пов'язані з історією заснування більшовицького жіночого руху на Півдні України, формами і шляхами його становлення, соціальною та етнічною структурами жіночого руху.

Виявлена нами у Державному архіві Запорізької області у фондї «Запорізький окружний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України» [5, спр. 890, арк. 1 — 35] збірка документів «Воспоминания об участии женщин в гражданской войне и женском движении, воспоминания Горелик, Макаровой, Успенской, Кармановой, Харламовой» певною мірою дозволяє по новому подивитися на історію створення та діяльність жінв'їддів на Півдні України та проникнути у хитросплетіння сценаріїв повсякденного життя пересічних людей тієї епохи [6].

Наративні джерела з історії жіночого руху Південної України 20-х р. ХХ ст. виявлені нами у фондах Державного архіву Запорізької області вводяться до наукового обігу вперше. Вони представлені індивідуальними спогадами жінок учасниць більшовицького жіночого руху в Запорізькому краї Голди Горелік [5, спр. 890, арк. 1 — 1зв.], Таїсії Макарової [5, спр. 890, арк. 2 — 4], Марії Макарової [5, спр. 890, арк. 5 — 19, 20 — 23 зв.], Поліни Успенської [5, спр. 890, арк. 26], Ірини Карманової [5, спр. 890, арк. 27], Марії Харламової [5, спр. 890, арк. 30 — 35.] та колективними спогадами жінок Хортицького району Запорізької округи [5, спр. 890, арк. 24 — 25].

Справа 890 дійшла до нас у доброму стані і являє собою зшиток з 35 аркушів та обкладинки з сірого, цупкого паперу. Вона була сформована, очевидно, у вересні — грудні 1928 р. у жінв'їдді Запорізького окружного комітету комуністичної партії (більшовиків) України (ОК КП(б)У), де й відкласяся.

Тексти всіх спогадів написані російською мовою і, в переважній більшості, надруковані на аркушах різного формату, різними кольорами (червоний, синій і чорний, очевидно, на різних друкарських машинках — прим. авт.) і в різний час.

Привертає увагу той факт, що до трьох не закінчених машинописних копій спогадів М. Макарової додано і оригінальний рукописний варіант тексту. Складається враження, що робота з передруку цих спогадів була припинена на півдорозі і більше не поновлювалася. Оригінал рукопису являє собою документ написаний на чотирьох листках сірого паперу, синім чорнилом, каліграфічним жіночим почерком та засвідчений в кінці підписом автора.

На обкладинці зшитку, фіолетовим чорнилом, очевидно, рукою укладача, виведено заголовок справи: «Воспоминания об участии женщин в гражданской войне и женском движении, воспоминания Горелик, Макаровой, Успенской, Кармановой, Харламовой». Над заголовком у такий же спосіб, але вже почерком іншої людини зроблено напис: «Женотдел». Нижче заголовка, тим же почерком зазначено: «Окончено 20/VIII — 1928 г.» Таким чином, при формуванні справи на її обкладинку, скоріше за все, була винесена дата написання спогадів І. С. Кармановою — 20/VIII — 1928 г. [5, спр. 890, арк. 27] бо всі інші тексти спогадів не датовані.

Спогади присвячені подіям, що відбувалися на теренах Запорізького краю в період з 1919 по 1924 рік і розкривають особливості участі жінок м. Олександрівська (з 1921 р. — Запоріжжя) в громадсько-політичному житті краю на тлі історичної епохи. Вони однакові за часом і метою їх створення та подібні за функціональним навантаженням. Авторки мемуарів були очевидицями, а подекуди, й активними учасницями більшості описуваних подій. Ця обставина, в значній мірі, підвищує їхні інформаційні можливості та поглиблює уявлення істориків про жіночу візію радянського минулого Південної України. Всі наративні джерела являють собою яскравий приклад соціального замовлення. Авторки спогадів, наперед знаючи мету їх написання, (приурочено до десятих роковин радянської влади — прим. авт.) зображували події, людей та їхні вчинки в більшості випадків, з позицій пануючої більшовицької ідеології, аніж крізь призму власного бачення. Проте, подекуди, в текстах, можна «розгледіти» і суто індивідуальне сприйняття авторками середовища, в якому вони опинилися, та почути «живі голоси» людей тієї епохи. Таке сприйняття реальності тогочасними людьми, в нашому випадку жительками міста Олександрівська, формувалось під впливом цілого ряду факторів як внутрішнього розвитку суспільства (тиск партійної ідеології, наприклад), так і світоглядними, соціальними, культурними та політичними орієнтаціями самих суб'єктів. В цьому контексті виявлені нами наративи залишаються непересічним джерелом інформації, поданої безпосередньо з глибини тогочасних подій. Структура повсякденності, як відомо, охоплює не лише соціо-побутові, але й культурно-ментальні основи життєдіяльності людини [7, с. 397]. Особисті спогади, в цьому контексті, можуть розглядатися і як ефективний інструмент відтворення минулого, і як безпосередні враження про життя людей в їхньому справжньому вигляді. Прості, «середньостатистичні» люди отримують не тільки місце в історії, але й роль у «виробництві» історичного знання. Спогади очевидців та учасників подій дають можливість через відображення деталей побуту та повсякденного життя конкретних людей усвідомити і, до певної міри, відчутти спосіб життя суспільства в умовах переходу до нових радянських норм і стандартів життя, зміни в настроях окремих людей, мікро-груп та суспільної свідомості в цілому.

Головним «героєм» «Спогадів ...» стали події 1919 — 1921 рр. які відбувалися в межах м. Олександрівська та Олександрівського (Запорізького) повіту і були пов'язані із заснуванням при Олександрівському партійному комітеті КП(б)У

першої офіційної більшовицької жіночої організації — комісії по агітації і пропаганді серед робітниць та жінвідділу.

Описи цих подій «випали» як з офіційної історії Запорізької області [8, сс. 83 — 86], так і з «Нарисів історії Запорізької обласної партійної організації» [9, сс. 60 — 69]. А між тим, саме події, які відбувалися в Олександрівську в лютому — березні 1919 р., за свідченнями авторинь спогадів, і поклали початок формуванню в Україні осередків більшовицького жіночого руху.

Від жовтня 1917 р., коли олександрівські більшовики здійснили першу спробу захопити владу в місті, і до кінця жовтня 1920 р., коли в місті була остаточно встановлена радянська влада, Олександрівськ багаторазово (за свідченнями сучасників, близько 40-а разів) [5, спр. 890, арк. 15] переходив під контроль «різнокольорових» військових адміністрацій: більшовиків, Української Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, Нестора Махна, Антона Денікіна та Петра Врангеля. В цей надзвичайно складний період історії Запорізького краю, характер жіночої діяльності повинні були визначати три основні чинники — війна, голод та епідемії. Жіноче питання, начебто, повинно було відійти на другий план, проте, агресивна політика більшовиків активно втягувала жінок у вир політичного життя [10]. Починався складний і болючий, для південноукраїнського соціуму, процес пошуків нового жіночого ідеалу, який відповідав би чоловічому ідеалу епохи. Відображенням цього процесу стали спогади жінок про їхню участь у громадянській війні та новому для тогочасної провінційної спільноти жіночому русі, ініційованому більшовицькою партією.

У ніч під Новий 1919 рік [11, с. 26] загони Червоної Армії разом з «іншими військовими частинами» — загонами повстанської армії Нестора Махна, зламавши опір німців і гайдамаків, в черговий раз оволоділи повітовим містом Олександрівськом [12].

В кінці лютого, із сусіднього Катеринослава до Олександрівська, дорогою на Крим, переїздить штаб новоствореної Західнопродовської Радянської дивізії [13] на чолі з харизматичним командиром Павлом Дибенком. Разом із штабом до міста прибуває ще одна, не менш колоритна і надзвичайно дієва особа, начальник політвідділу цієї дивізії і громадянська дружина командира Олександра Михайлівна Коллонтай [14].

Незадовго перед цим, (на початку лютого 1919 р.) полум'яну революціонерку О. Коллонтай було призначено наркомом пропаганди Радянської республіки [15, с. 144], а також, в числі найбільш активних діячок більшовицького жіночого руху, обрано до складу новоствореної комісії по агітації і пропаганді серед робітниць при Центральному Комітеті більшовицької партії [16]. Однак, кипуча натура Олександри Михайлівни прагнула не лише кар'єрних злетів, але й воз'єднання з коханим чоловіком, який, на той час, перебував на Півдні України.

Довідавшись, про те, що П. Дибенкові доручено сформувати та підготувати до наступу на Таврію і Крим стрілецьку дивізію, Олександра Коллонтай домовляється про призначення себе на посаду начальника політвідділу цієї дивізії і терміново від'їжджає з Москви на Україну.

Від 15 лютого О. Коллонтай вже в Катеринославі [17], поруч з командиром П. Дибенком та його проблемами [18]. Вона невтомно виступає на мітингах і зборах, вчить командирів і комісарів дивізії вести політико-агітаційну роботу серед червоноармійців та місцевого населення [19], налагоджує випуск газети «Борець за свободу» [20], а ще, проводить значну роботу по згуртуванню «жіночої маси».

Переїхавши до Олександрівська, О. Коллонтай відразу ж починає проводити серед місцевого населення та бійців загонів Нестора Махна агітаційно-роз'яснювальну роботу [21, с. 29], ініціює проведення в місті перших велелюдних жіночих зборів [5, спр. 890, арк. 2]. На перші жіночі збори прийшли не лише олександрівські робітниці та домашні служниці, а й чоловіки — дрібні службовці, робітники заводів і залізничних майстерень, червоноармійці, революційні матроси, махновці, бійці партизанських загонів. Більшість чоловіків (особливо вихідців із села — прим. авт.) із значною мірою скептицизму ставилася до задумів більшовиків узаконити громадянський шлюб та урівняти жінку в правах з чоловіком. Взявши слово, полум'яна революціонерка Олександра Коллонтай захоплено розповіла присутнім про революційну енергію мас, про вільне кохання, громадянський шлюб, позашлюбних дітей та участь жінок у боротьбі за радянську владу. Після її виступу «о новом быте и участии женщины в общественной жизни», [5, спр. 890, арк. 2] скептицизм олександрівських чоловіків, за свідченням сучасників, швидко переріс в глухий протест. «Знаю по многим рабочим семьям, — підкреслювала в своїх спогадах Марія Макарова — что в это время ссоры на этой почве между мужем и женой проходили Большие ...» [5, спр. 890, арк. 5].

Невдовзі, після жіночих зборів, олександрівські комуністи, в один з перших днів березня, на загальних партійних зборах, дружно обирають «комісію по роботі среди женщин при паркомме ...» [5, спр. 890, арк. 2, 5] — першу, на теренах не лише Катеринославської губернії, а й усього Півдня України, комісію по агітації і пропаганді серед робітниць [22]. До її складу, після відкритого поіменного голосування, ввійшли: Клавдія Андоньєва (Даниленко), Таїсія Макарова та Марія Макаренко (Макаріхіна) [5, спр. 890, арк. 2, 5, 20].

На перше засідання комісії, відразу ж прозваної чоловіками-комуністами «бабською» [5, спр. 890, арк. 2, 5], зібралися майже всі жінки-комуністки міста Олександрівська. За свідченнями учасників зборів їх було близько двадцяти [5, спр. 890, арк. 2]. Це були різні за віком, життєвим досвідом, культурним і освітнім рівнем жінки, яким належало, в прифронтовому місті, розпочати роботу по згуртуванню «відсталого жіночого маси». Частина присутніх на засіданні комуністок відразу ж виступила за ініціативну поведінку жінок у вирішенні назрілих соціальних проблем [5, спр. 890, арк. 1]. Більш досвідчені жінки-комуністки воліли, дочекавшись інструкцій партійного комітету, проводити роботу виключно під керівництвом та в інтересах більшовицької партії. Не дійшовши згоди «с чего начать работу и с кем работать» [5, спр. 890, арк. 2], члени комісії вирішили «пойти к Коллонтай на квартиру и поговорить более подробно о плане работы» [5, спр. 890, арк. 2].

Олександрі Михайлівні така ініціатива жінок, очевидно, сподобалася, бо вона зустріла гостей привітно і довго та гаряче «розвивала свою речь на счет очень заманчивых коммунистических идей об общественных кухнях, прачечных, яслях, школах, как необходимых задачах, которые мы должны разрешить в жизни ... Все это, нам казалось таким красивым, легко осуществимым, если к этому делу примкнут все женщины. Как же приступить к делу, т. е. с чего начать и после ухода Коллонтай нам не было ясно» [5, спр. 890, арк. 2] — відмітила у своїх спогадах, учасниця цієї зустрічі, Таїсія Макарова.

Доки члени комісії визначались як, і з чого почати роботу з жінками, ініціативна і досить амбітна політпрацівниця Червоної армії Перл Карповська (П. С. Жемчужина), згуртувавши навколо себе кількох жінок, почала, від свого імені, направляти їх на виконання різноманітних суспільнозначимих робіт. Актив групи

П. Карповської склали дві олександрівські робітниці-поліграфістки Голда Горелік та Софія Афоніна [5, спр. 890, арк. 1]. Жінки прали і латали білизну для поранених червоноармійців в лікарнях міста, носили воду, рубали дрова, розвантажували вугілля, шили одяг, за словами Г. Горелік, «лазили везде и всюду» [5, спр. 890, арк. 1]. В цей же час, члени жіночої комісії, яку очолювали Клавдія Андоньєва і Таїсія Макарова, отримавши настанови від О. М. Коллонтай та парткому, беруться проводити з «несвідомими жіночими масами» міста Олександрівська роз'яснювальну та агітаційно-пропагандистську роботу [5, спр. 890, арк. 2, 5]. Вони налагоджують зв'язки із спілкою жінок — домашніх служниць міста, яку невдовзі, за їх настійливою вимогою, було перейменовано на Спілку Домашніх Робітниць [5, спр. 890, арк. 3, 5]. Організують спілку жінок-робітниць «Синьки Краски», а трохи згодом — спілку «Печатниці» та «Союз Иглы» [5, спр. 890, арк. 5].

На початку квітня, на Слободці (робітничий виселок, нині в межах Жовтневого району міста Запоріжжя) в приміщенні школи «на валах», члени жіночої комісії яку очолювали К. Андоньєва, Т. Макарова та М. Макаренко (Макарихіна) проводять збори «жен рабочих и всех женщин вообще» [5, спр. 890, арк. 3]. «Это было — як зазначає в своїх спогадах Т. Макарова — в одно из воскресений, объявления были расклеены всюду, особенно на маленьком базаре. Не помню повестку дня, *но агитатор был из мужчин.* (виділено нами — прим. авт.). Проводили собрания (запрошували прийти на збори — прим. авт.) все женщины-коммунистки. Ходили тогда гурьбой всюду. Председательствовала Миллер-Колокольцева, собрание прошло хорошо и женщин было полный класс. Выступали с речью жена рабочего, коммунистки, много горячего говорили о необходимости освобождения женщин» [5, спр. 890, арк. 3]. Навколо «жіночої комісії» почало формуватись середовище жінок-активісток та співчуваючих. Воно складалось переважно з дружин, вдів та близьких родичок олександрівських комуністів. На вимогу місцевого партійного комітету, жінок-активісток починають, нарівні з чоловіками, залучати до патрулювання міста, до відбування нічних чергувань в партійному комітеті, розвантаження вагонів та виконання іншої, фізично важкої роботи.

Напередодні першого травня, олександрівські жінки-комуністки, аби гучніше заявити про свою діяльність, взялися організувати жіночу колону, щоб пройти вулицями міста з революційними піснями, червоними прапорами та гаслами. «... Большая женская колонна, выступала вместе с коммунистками, масса беспартийных женщин, Макарихина со знаменем впереди ...» — так описує в своїх спогадах першу організовану ходу жінок вулицями міста її безпосередня учасниця Таїсія Макарова [5, спр. 890, арк. 3]. Перше травня стало для жителів Олександрівська останнім мирним днем весни 1919 р. За кілька днів, загони Никифора Григор'єва, одного з командирів Задніпровської Радянської дивізії, зневірившись у політиці радянської влади на Півдні України, підняли антибільшовицьке повстання і повели наступ на Олександрівськ. Аби залучити до лав захисників міста якомога більше бійців, партком терміново влаштовує для жінок курси червоних сестер та курси з вивчення стрілецької зброї [5, спр. 890, арк. 6]. Жінок, нашвидкуруч, навчають стріляти, перев'язувати поранених, а ще залучають до нічних патрулювань, участі в «облавах на контрреволюціонерів» та до «приготування чаю для всіх» [5, спр. 890, арк. 3].

Наприкінці травня, двадцятишестирічна комуністка Євгенія Міллер-Колокольцева перебирає на себе обов'язки секретаря Олександрівського міського комітету КП(б)У [5, спр. 890, арк. 3]. Вона докладає багато зусиль для організації, в

умовах прифронтового (з Півдня саме наступали війська білогвардійського генерала Денікіна — прим. авт.) хаосу, оборони міста, створення більшовицького підпілля та залучення до цієї роботи найбільш активних та відданих справі більшовицької революції жінок [5, спр. 890, арк. 23]. Десятого липня, червоноармійські частини вимушені були здати Олександрівськ білогвардійцям. В місті, для роботи в більшовицькому підпіллі, були залишені Клавдія Даниленко (Андоньєва), Марія Макарова (Макарихіна), Феня Коган, Галина Семенова, Зеленова, Сошка та ще декілька жінок-активісток [5, спр. 890, арк. 23].

Тим часом, Політбюро ЦК КП(б)У заслухавши питання про роботу серед жінок, приймає (лише 18 липня 1919 р.! — прим. авт.) рішення про організацію при ЦК КП(б)У комісії по пропаганді та агітації серед робітниць. До її складу ввійшли: О. Коллонтай, В. Мойрова, О. Чернишова та ін. [23, с. 58]. В Україні «де-юре» розпочинається формування осередків більшовицького жіночого руху всіх рівнів. Хоча, «де-факто» такий осередок почав діяти в місті Олександрівську ще в березні 1919 р.

Таким чином, виявлені у Державному архіві Запорізької області документи дозволяють значно розширити уявлення про конкретні історичні процеси пов'язані з обставинами створення та становленням більшовицького жіночого руху на Півдні України, про його соціальну та етнічну структуру, а також про форми і методи роботи жіночих рад. Однак, значення документів, як історичного джерела, набагато більше. Важко переоцінити їх цінність для певних генеалогічних досліджень, а також для вивчення історії повсякденності радянської епохи та впливу військового чинника на повсякденне життя тогочасного українського суспільства. Саме тому автор вважає доцільним увести у науковий обіг «Спогади про участь жінок в громадянській війні і жіночому русі ...» майже в повному обсязі.

Документи подаються мовою оригіналу. При публікації збережено мовні, орфографічні та стилістичні особливості спогадів. Це ж стосується і написання з великої літери низки термінів і аббревіатур, традиційно вживаних у 20-х рр. ХХ ст., а також загальноприйнятої норми вказувати в документах лише прізвища дійових осіб (без їх імені). Пунктуація наближена до норм сучасного правопису. Незрозумілі місця текстів зауважено у примітках. Очевидні помилки виправлені без застережень.

Висловлюємо сподівання, що публіковані джерела будуть належно поціновані дослідниками історії повсякденності радянської епохи та дослідниками жіночої історії радянської України і допоможуть більш глибоко пізнати сутність суперечливих суспільно-політичних процесів, відображенням яких стали спогади жінок-активісток про «... участь жінок в громадянській війні і жіночому русі ...».

Примітки та бібліографія

1. Автор поділяє думку вітчизняної дослідниці Н. Яковенко про те, що суспільство являє собою утворену людським матеріалом структуровану систему, що реалізує себе через конкретні — завжди різні в часі і просторі — вчинки людей. Див. : Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХVIII ст. Навчальний посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів / Яковенко Н. М. — К. : Генеза, 1997. — С. 5 — 6.

2. Кісь О. Жіночий досвід участі у національно-визвольних змаганнях на західноукраїнських землях у 1940 — 50-х рр. / Кісь О. // Схід-Захід: Історико-

культурологічний збірник. Спеціальне видання: Історична пам'ять і тоталітаризм: Досвід Центрально-Східної Європи [ред. В. Кравченко, Г. Грінченко]. — Харків, 2009. — Вип. 13 — 14. — С. 101 — 125.

3. Під офіційним жіночим рухом, автор розуміє, жорстко контрольовану більшовиками колективну діяльність жінок направлену «де-юре», на поліпшення їх становища, зміну чоловічої домінації в суспільстві, а «де-факто», на притягнення жінок до компартійного будівництва і боротьби за «нові» громадсько-політичні ідеали.

Під протестним жіночим рухом, автор розуміє, індивідуальну та колективну діяльність жінок направлену проти різноманітних примусових спроб офіційної влади «притягти» населення того чи іншого регіону до участі в боротьбі за «нові» (більшовицькі) ідеали та побудову нового радянського суспільства.

4. Bukley, Mary Women and Ideology in the Soviet Union. Harvester Wheatsheaf. Michigan University Press. 1989. — 316 P.

5. Державний архів Запорізької області. (Далі ДАЗО), ф. П. 1, оп. 1.

6. Автор підтримує думку про те, що чоловіки і жінки, по різному сприймають і відображають навколишній світ, і зрозуміло, їхня ментальність (а під ментальністю ми розуміємо «сукупність образів, почуттів, вражень і уявлень, які виникають у людини в результаті її спілкування із зовнішнім світом (див. : Пушкарев Л. Н. Что такое менталитет? Историографические заметки / Л. Н. Пушкарев // Отечественная история. — 1995. — № 3. — С. 158 — 166.) суттєво відрізняється одна від одної. За словами авторитетного російського історика Л. Пушкарьова, жінки також «використовують іншу, (відмінну від чоловічої — прим. авт.) ніж чоловіки, лексику. Їхнє мислення більш образне і конкретне. Вони створюють свою власну «картину світу» (див. : Пушкарев Л. Н. Гендерный анализ и его применение к изучению истории культуры / Л. Н. Пушкарев // Отечественная история. — 1999. — № 1. — С. 19 — 29). Виходячи з цього, ми, маємо перед собою, в якості спогадів, зразки жіночого світобачення. Наративи жінок дають можливість «побачити» і «почути», інші (відмінні від загальноприйнятих) реакції сучасників на події та оточуючу їх реальність. А також проникнути у духовний світ «мовчазної більшості» (з оглядки на демографічну ситуацію в регіоні) — південноукраїнських жінок.

З поміж відомих мені праць українських авторів, останнього десятиліття, можу згадати лише одну статтю безпосередньо присвячену мемуарам українських жінок першої чверті ХХ ст. : Оніщенко О. Мемуари жінок як історичне джерело до вивчення революційних подій 1917 р. в Україні / О. Оніщенко // Сіверянський літопис. — 2002. — № 5 (47). — С. 21 — 28.

7. Васильчук Г. М. Новітня російська історіографія «радянської повсякденності» 20 — 30-х років / Г. М. Васильчук. Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — Запоріжжя : Просвіта, 2007. — Вип. ХХІ. — С. 397 — 399.

8. История городов и сел УССР. Запорожская область. — К., 1981. — 728 с.; див. також: Жовтень на Запоріжжі. Збірка спогадів учасників боротьби за встановлення і утвердження Радянської влади на Запоріжжі [ред. і упоряд. : В. М. Костецький та ін.]. — Дніпропетровськ : Промінь, 1969.

9. Нариси з історії Запорізької обласної партійної організації [ред. кол. : О. С. Шерстюк та ін.]. — К. : Політвидав України, 1968. — 356 с.

10. Сквозь бурю времени. Воспоминания участниц революционного движения и социалистического строительства на Украине и в Молдавии. — Кишинев : Катря Молдовенеска, 1979. — 394 с.; Див. також: Волинець Л. Участь жіноцтва у

«листопаді» / Л. Волинець // Жіночий світ. — Вінніпег, 1955. — Ч. 11. — С. 2 — 3; Девосер-Вітошинська С. Участь жіноцтва у визвольних змаганнях 1918 — 1922 рр. / С. Девосер-Вітошинська // Новий шлях. — Торонто, 1981. — 14 березня та ін.

11. Анісімов. О. Н. Червоноармійці Олександрівська / О. Н. Анісімов // Жовтень на Запоріжжі. Збірка спогадів учасників боротьби за встановлення і утвердження Радянської влади на Запоріжжі [ред. і упоряд. : В. М. Костецький та ін.]. — Дніпропетровськ : Промінь, 1969.

12. За офіційною версією радянської історіографії, місто Олександрівськ було звільнене «олександрівськими бойовими загонами за допомогою червоноармійських частин» в середині грудня 1918 р. Див. : История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область [8, с. 83]; Нариси з історії Запорізької обласної партійної організації [9, сс. 68 — 69].

13. До складу 1-ої Задніпровської Радянської дивізії, якою командував П. Дибенко входили багатотисячні загоны найбільш відомих на Півдні України отаманів — Нестора Махна та Никифора Григор'єва. 14 лютого 1919 р. між командуванням Червоної армії і махновцями було підписано офіційну угоду — махновські полки входили до 1-ої Задніпровської дивізії як 3-тя революційно-повстанська бригада імені батька Махна. Комбригом був призначений Н. Махно, і всі виборні партизанські командири залишилися на своїх місцях. Столицею махновського руху було с. Гуляйполе Олександрівського повіту, Катеринославської губернії.

14. ДАЗО, ф. П. 1, оп. 1. — спр. 890. — арк. 2, 5; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України [редкол. : Ю. Н. Єльченко та ін.]. — К. : Молодь, 1968. — С. 55 — 62.; Автори статті, яка побачила світ в «Українському історичному журналі» в квітні 1982 року В. П. Петров та Г. В. Воробйова коротко зазначили, що О. М. Коллонтай, навесні 1919 р., «як начальник політвідділу військ Кримського напрямку приїздить до Олександрівська, де розміщався штаб П. Ю. Дибенка». Жодної іншої інформації про події пов'язані з перебуванням О. Коллонтай в м. Олександрівську автори публікації навести не змогли.

15. Петров В. П. Діяльність О. М. Коллонтай на Україні і в Криму (до 110-річчя з дня народження) / В. П. Петров, Г. В. Воробйова // УІЖ. — 1982. — № 4. — С. 144.

16. В грудні 1918 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову про організацію при партійних комітетах усіх рівнів комісій по агітації і пропаганді серед робітниць. Про це докл. див: Организация работниц. Сборник резолюций и инструкций. — Одеса, 1920. — С. 3; Миловидова Э. Женский вопрос и женское движение. Хрестоматия под редакцией Клары Цеткин. — М. — Л., 1929. — С. 391.

17. Борец за свободу. — 1919. — 16 лютого — № 26. Газета видавалась в Катеринославі політвідділом особливої групи якою командував П. Ю. Дибенко. Ось, що написала газета з приводу приїзду до Катеринослава О. М. Коллонтай: «Вчера (тобто 15 лютого — прим. авт.) из Москвы прибыла тов. А. М. Коллонтай. Вечером она выступила на собрании делегатов ком. ячеек фронта уезжающих в Харьков на фронтовой ком. съезд и знакомила их с вопросами кот. будут решаться на съезде. Тов. Коллонтай призывала к решительной рев. политике».

18. Найголовнішою проблемою П. Ю. Дибенка було прискорення формування стрілецької дивізії, здатної повести наступ на захоплену військами Добровольчої армії Таврію і Крим. Перед приїздом до Катеринослава О. Коллонтай, між командуванням Червоної армії і махновцями було підписано офіційну угоду — махновські полки входили до 1-ої Задніпровської дивізії. До махновського штабу і полків були

направлені політкомісари, діяльністю яких від 15 лютого опікувалась начальник політвідділу дивізії і громадянська дружина П. Ю. Дибенка О. М. Коллонтай. 12 – 16 лютого у с. Гуляйполі відбувся II з'їзд повстанців і селян 35 волостей (245 делегатів), що затвердив спілку із Червоною армією. У ході з'їзду анархісти розкритикували більшовицьку диктатуру і встановлення влади ніким не обраного Раднаркому України, охарактеризувавши уряд більшовиків як уряд «самозванців-призначенців». О. Коллонтай не могла не втрутитись в «ситуацію» напередодні наступу червоноармійських загонів у Приазов'ї (це відбулось 10 березня). Вона їде до Гуляйполя, де зустрічається з Н. Махном, політкомісарами махновських полків та своєю давньою приятелькою М. Никифоровою. Вони познайомились на початку липня 1917 р. в м. Кронштадт. Обидві агітували матросів Балтійського флоту виступити проти «буржуазної влади» та Тимчасового уряду на боці більшовиків і анархістів. Обидві близько познайомились з кремезним, революційно налаштованим матросом П. Дибенком та його товаришами. Після провалу липневої революції О. Коллонтай разом з П. Дибенком опиняється у в'язниці, а М. Никифорова перебирається, подалі від Петербурга, поближче до Гуляйполя, в м. Олександрівськ Катеринославської губернії. В лютому 1919 р. одна була начальником політвідділу дивізії, визначною діячкою жіночого (більшовицького) руху, інша, помітною діячкою анархістського руху Півдня України і бойовою подругою легендарного батька Махна.

19. 13 березня 1919 р., політвідділ 1-ої Задніпровської дивізії склав рапорт керівництву про свою діяльність в Катеринославі. Див. : Гражданская война на Украине: Сборник документов и материалов в 3 т. — К. : Политиздат Украины, 1967. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 214. В цьому рапорті, зокрема, говориться, що (далі мовою оригіналу) «с приходом войск в Екатеринослав (це сталося 27 січня 1919 р.) почалась просветительная работа в городе ... Вели агитацию в рабочих кварталах и среди оставшихся солдат-петлюровцев. Провели митинги и концерты ...».

За твердженням Г. В. Панакіна, за час свого перебування в Катеринославі Олександра Коллонтай встигла виступити на «восьми мітингах перед червоноармійцями, жителями міста, селянами ближніх сіл і містечок» [сс. 27 – 28]. Див. : Панакин Г. В. От марта до сентября: штрихи к портрету Александры Коллонтай / Г. В. Панакин. — К. : Политиздат Украины, 1989. — 180 с.

20. Газета «Борец за свободу» була заснована на початку лютого 1919 р. «еще в пути» — очевидно, у вагоні поїзда, яким працівники політвідділу їхали з Москви в Катеринослав. У рапорті політвідділу 1-ої Задніпровської дивізії від 13 березня 1919 р., з цього приводу, сказано що, «до образования здесь (в Катеринославі — прим. авт.) советских культурных организаций выпускали газету, начатую еще в пути, «Борец за свободу» для распространения в городе и прилегающих местностях, т. е. это была единственная информация о происходящих событиях. Теперь газета тоже издается, но больше обслуживает воинские части, жителей деревень и полосы фронта». Цит. за: Панакин Г. В. [19, с. 27].

21. Панакин Г. В. [19]; Див. також: Киценко М. Запоріжжя в бурях революції / М. Киценко. — Дніпропетровськ : Промінь, 1969. — 142 с., іл. За твердженням автора, навесні 1919 р. «політвідділ Задніпровської дивізії провів в Олександрівську за участю О. М. Коллонтай, П. Ю. Дибенка, Г. І. Петровського і Артема 10 мітингів, (виділення тут і надалі зроблені нами — прим. авт.) на яких роз'яснювалося становище молодої радянської республіки і завдання місцевих органів влади» [сс. 111 – 112].

22. За твердженням авторів статті «Діяльність О. М. Коллонтай на Україні і в Криму ...» перша комісія по роботі серед жінок була створена О. М. Коллонтай в Сімферополі, «разом з головою сімферопольського ревкому Євгенією Богатур'янц, працівницями її апарату, колишніми політкаторжанками Арменуї Оввян і Ольгою Галкіною» [15, сс. 144 – 145]. Г. В. Панакін, посилаючись на газету «Известия» (Харків), вважав, що першу комісію по роботі серед жінок України було засновано в м. Харкові в травні 1919 р.: «первой ласточкой нового движения стала комиссия по работе среди женщин при Харьковском комитете КП(б) У, избранная из наиболее активных работниц при прямом участии Коллонтай» [19, с. 79]. Однак наведена вище інформація, оглядаючись на спогади жінок про започаткування жіночого (більшовицького) руху в м. Олександрівську в березні-травні 1919 р. та про діяльність О. Коллонтай в цьому місті, не відповідає дійсності. Стає очевидним, що перша комісія по роботі серед жінок була створена саме в м. Олександрівську Катеринославської губернії, в перших числах березня 1919 р. за безпосередньої участі начальника політвідділу 1-ої Задніпровської радянської дивізії О. М. Коллонтай

23. Тимченко Ж. П. Організаційні заходи комуністичної партії по залученню робітниць і селянок до радянського будівництва на Україні (1919 – 1920 рр.) / Ж. П. Тимченко // УІЖ. — 1965. — № 3. — С. 57 – 65.

№ 1

Спогади Голди Горелік¹ про діяльність перших більшовицьких організацій по роботі серед жінок в м. Олександрівську /Запоріжжі/ в 1919 – 1921 рр.

Серпень 1928 р.

Движение 1918 года

В 1918 г., когда розгорелось революционное движение, когда Гайдамаки здесь разбунтовались, когда они стреляли в здание, где собрались члены Коммунистической партии и расстреляли 8 челов. — тогда был такой момент, что пришлось эвакуироваться и наших не было до 1919 года².

В 1919 г. организовался первый Женотдел³. Тогда была Зав. Женотделом тов. Жемчужина⁴. Первым активом были Горелик и Афонина⁵. Мы работали под руководством Жемчужиной: по больницам стирали белье для раненых красногвардейцев и латали, и мы лазили везде и всюду. Потом приехал 1-й эшалон с ранеными и тифозными красноармейцами на Екатерин. ж. д. И несмотря на то, что они лежали в сыпняке мне тов. Жемчужина приказала, кровь из носа, но чтобы были вычищены вагоны от клопов, чтобы они могли лежать и на следующий день было собрано 10 чел. женщин и это было выполнено. Мы вычистили эшалон в 70 вагонов. Сняли с каждого красноармейца грязное белье и постирали и одели им чистое. И так мы работали для блага Красной армии. Так прошел год. Потом тов. Жемчужина уехала⁶ и осталась на ее место Терк⁷. И так мы продолжали организовано работать. Затем приблизилось 1-е мая и мы собирали деньги и купили красноармейцам подарки.

Нагрузили грузовой автомобиль и повезли все красноармейцам на Екатерин. ж. д. и вместе с красноармейцами праздновали 1-е мая.

Терк тоже уехала, осталась Маруся Макарова⁸ и Харламова⁹. Потом нас послали грузить шпалы, потому, что нужно было чинить железную дорогу. Через несколько недель нас послали выгружать 5 вагонов угля для заводов. После Макарово(й) и Харламово(й)¹⁰ была Зав. Женотделом тов. Михайлович¹¹. И так мы продолжали работать вместе с Женотделом.

После Михайлович была Норкина¹². В 1921 г. мы организовали, в июне месяце, 1-й Детдом. Мы собрали детей со всех концов. В 1921 году меня послали работать в Детдом, где я работаю и до сего времени¹³. Я была совершенно неграмотна и ходила в Ликбез 4 месяца. Немножко выучилась читать и писать. В 1925 году Женотдел выбрал самых организованных делегатов и 8-го Марта преподнесли в партию 12 чел., в то число попала и я. После вступления в партию Женотдел меня прикрепил к 90. Ур. полку¹⁴. И, когда я приходила к красноармейцам, то я имела имя только «мамаша». После Норкиной, я не помню фамилию той, кто была Зав. Женотделом. Потом была тов. Станченко¹⁵, после Станченко уже тов. Вишнякова¹⁶.

Горелик.

ДАЗО, ф. П. 1, оп. 1, спр. 890, арк. 1 — 1зв. Оригінал. Машинопис.

№ 2

Спогади Таїсії Макарової¹⁷ про діяльність першої в м. Олександрівську більшовицької організації по роботі серед жінок.

Серпень 1928 р.

Воспоминание

об организации работы среди женщин в 1919 году.

В 1919 году в гор. Александровск — Запорожье первой официальной организацией работы среди женщин, была «комиссия по работе среди женщин» при паркоме. Выбрали комиссию по инструкции ЦК на общем собрании Александровской организации, насчитывающей тогда около 300 челов. Дело было ранней весной, в марте месяце 1919 года.

Организатором этой новой для нас работы, была тов. Колонтай¹⁸, приехавшая тогда с X-й дивизией Дыбенко¹⁹ на фронт. Она выступала на первом женском собрании в Народном Доме, на площади Революции, особенно пользовалась успехом на собрании — молодежь. За ней мы все ходили по пятам, она открыла новую отрасль работы с отставшей женской массой и предлагала возложить эту работу на женщин-коммунисток. В первую комиссию выбраны были: Даниленко Клавдия²⁰, Макарова Таиса и Макарихина²¹ /работница «Интернационала», сейчас помощник бригадира/. Хотя комиссия существовала при Партийном Комитете, однако, никакого руководства он нам не оказывал и конечно наши мужчины-коммунисты посмеивались с «Бабской комиссии».

На первом же заседании комиссии присутствовали почти все женщины-коммунистки, которых было человек — 20. Так как не знали с чего начать работу и с кем работать, то решили пойти к Колонтай на квартиру и поговорить более подробно о плане работы. Помню, что тов. Колонтай развивала свою речь на счет очень заманчивых коммунистических идей, об общественных кухнях, прачешных,

яслях, школах, как необходимо задачи, которые мы должны разрешить в жизни. Агитация за ... (далі закреслено — прим. авт.) переустройство быта и т. д.

Все это нам казалось таким красивым, легко осуществимым если к этому делу примкнут все женщины. Как приступить к делу, т. е. с чего начать после ухода Колонтай — нам не было ясно. Причина заключалась в нашей политической неграмотности, неумении общественно работать вообще, ибо мы сами только были пробуждены революцией от тяжелой спячки общественного гнета. Имея в голове такие прекрасные коммунистические перспективы, мы начали работать. Обстановка в апреле была еще более-менее спокойной. Белье держались в Крыму, поэтому первый месяц работы был периодом развертывания работы. Среди коммунисток организовывали ... (далі пропущено) проводились громкие читки.

Второй шаг в работе, это было приближение к массам. Начали работать в союзе прислуг²², в котором руководила Макарихина, очень боевая женщина. Затем организовали Союз «Синька-Краска»²³, Печатницы²⁴ и Союз Иглы²⁵. Фактически это был наш беспартийный актив, откуда в партию вступили при отступлении Деникина несколько женщин. Очень многие приходили в клуб коммунисток и несли охрану наравне с коммунистками. В апреле месяце провели на Слободке в школе «на валах»²⁶ собрание — жен рабочих и всех женщин вообще.

Это было в одно из воскресений, объявления были расклеены всюду особенно на маленьком базаре. Не помню повестку дня, но агитатор был из мужчин. Проводили собрания все женщины-коммунистки. Ходили тогда гурьбой всюду. Председательствовала Миллер-Колокольцева²⁷, собрание прошло хорошо и женщин было полный класс. Выступали с речью жена рабочего, коммунистки, много горячего говорили о необходимости освобождения женщин. Разошлись провожаемые любопытством улицы Слободки. На ... (далі пропущено, очевидно, на [этом]) закончилась наша спокойная работа среди женщин. Еще один факт проведения первого мая. Первого мая 1919 г., в момент большого политического напряжения в Александровске и все же грандиозной демонстрации на Екатерининской площади с автомобилями и листовками, печатники самые активные колонны были, большая женская колонна выступала вместе с коммунистками, масса беспартийных женщин, Макарихина со знаменем впереди. После демонстрации, вечер в партийном клубе. Первое мая, последний спокойный день.

Следующие дни, недели и месяцы — осадное положение. Подступил где-то Деникин²⁸, банды и восстания в Никополе во главе с Григорьевым²⁹. Объявлен григорьевский фронт, женщины тоже готовятся к борьбе. Организуются курсы сестер, ночная охрана, облавы на контрреволюционеров — буржуазию города. Бессонные ночи в обход города вместе с мужчинами. Приготовление чая на всех, уборка, учеба по санитарии, учеба с винтовкой, а днем несколько часов сна.

Май и июнь до отступления, женщины ведут самую ответственную работу. Женщина Колокольцева — секретарь Парткома³⁰, 7 человек на фронт, а остальные в Партийном Комитете на страже, на хозяйственной работе. Между прочим, женщины в период месячного пребывания на ночевке в клубе, вели очередь по хозяйственной работе, по очереди ставили самовар, делили сухари, чай и убирали. Жили все дружно, много работали, а женщины пользовались большим, уже товарищеским, уважением (очевидно, далі пропущено) и самоотверженные борцы. На этом заканчиваются мои воспоминания, т. к. военный период передаю описывать своей сестре, хотя сама работала в мае по мобилизации в штабе обороны, целые сутки, отдыхала на столе ибо выполняла несколько должностей.

В секретной части была машинисткой, регистраторшей и вообще во всей канцелярии, в течение двух недель была одна.

После, когда уже прислали других, я уехала добровольно на подавление банды Чайковского в Никополь. Со мной была тов. Воробейчик³¹.

Когда пишешь свои воспоминания через десять лет, когда коммунистическая партия и рабочий класс у власти, окончив победоносно гражданскую войну и занимается социалистическим строительством с 5-ти летним планом, с большим революционным опытом, кажется наша работа в те времена, малой, бессистемной, но горячей, восторженной, самоотверженной, когда коммунисты будь-то женщины или мужчины получали действительное крещение, не через партшколу-учебу хорошей политической развитости, а через самое активное участие в борьбе с врагом, открыто с винтовкой в руках, забывая семью или приведя ее в коммунистическую семью, где ей находилась работа и забывались все обыденные личные дела.

Таися Макарова.

ДАЗО, ф. П. 1, оп. 1, спр. 890, арк. 2 — 4. Оригінал. Машинопис.

№ 3

**Спогади Марії Макарової
про створення в м. Олександрівську першої більшовицької організації
по роботі серед жінок та про участь
жительок Олександрівська у громадянській війні.**

Серпень 1928 р.

**Воспоминание об участии женщин
в гражданской войне и о работе среди женщин 1919, 20 и 21 гг.**

У нас, в Запорожье, как и в большинстве южных городов Украины, борьба за Соввласть, особенно ожесточенно проходила 19 — 20 год. По тем не полным данным, которые собирают наши историки, в самом Запорожье менялась власть, что-то около сорока раз.

Этот период был периодом закалки и проверки для той кучки женщин, кот. в то время уже начали принимать участие в жизни партии и общественной работе.

Первая организационная ячейка³², которая послужила началом работы среди. Выбрана она была на общем партийном собрании. В комиссию вошли: Клава Даниленко (в то время еще носившая фамилию Андоньева), Макарихина (сейчас работающая на «Интернационале») и Таисия Макарова.

Как всегда новое дело, где нет опыта, работа этой Комиссии шла ощупью. Хотя начало работы шло по правильному руслу. Взялись за организацию женщин в союзе прислуг, как они тогда назывались. Помню горячие споры, как этот союз назвать, и уже тогда решили его переименовать в союз домашних работниц. Макарихина была прикреплена к этому союзу. Кроме этого союза, женщины были в союзе «Синьки-Краски», который организовала Поля Шнеер³³, кот. там сама работала, затем печатницы и неорганизованная масса, работа среди кот. выражалась в докладах на общих собраниях. Помню одно многочленное собрание женщин, где делала доклад Колонтай о новом быте и участие женщины в общественной

жизни. Собрание прошло с большим подъемом и знаю по многим рабочим семьям, что в это время ссоры на этой почве между мужем и женой проходили большие. Многие рабочие или не пускали своих жен на собрания, куда так все рвались, или, если сам уходил, то жена, по неволе, должна была оставаться с детьми. Это первые драмы в семейном быту, когда женщина начала просыпаться от спячки. Вокруг комиссии организовалось скоро ядро коммунисток и беспартийных, которым пришлось выполнять работу наравне с мужчинами членами партии. Женщина принимала участие в дежурствах в партийном комитете, в обходах города и в других работах, кот. мужчины считали для себя не обязательными, это выдача и организация чая.

Среди коммунисток организовался кружок по изучению учения Маркса. Руководство взяла на себя Бирнбаум³⁴. Начали мы с «экономического учения Маркса», Каутского и оказалось, что это не по нашим силам. Видно и руковод. наш еще не имел опыта в этой работе, что сразу начал читки с таких высоких материй. Кружок наш скоро сам распался, так как приехала из ЦК группа товарищей из которых помню одного Харечко³⁵, которые взялись читать лекции в организованной политшколе для всей парторганизации. В школе все-таки, хотя желание во всех было большое, не пришлось заниматься. Деникин начал продвигаться с Юга и тут измена Григорьева заставила всю организацию перевести в боевую готовность. Григорьевцы наступали с Никопольского поворота и с Екатеринослава. Город объявлен был на осадном положении и вся организация, все ночи проводила в партийном комитете, который тогда помещался в бывш. Азовско-Донском банке. Сразу же были организованы курсы красных сестер и все женщины ночами занимались и готовились к этой работе. Читали нам лекции Уцеховский, Заславский³⁶ тут же в партийном комитете.

На курсах были кроме коммунисток и беспартийные. Помню трех печатниц — Горелик, Лязнова³⁷ и фамилию третьей забыла, кот. впоследствии были на фронте вместе с коммунистками. Май месяц был очень напряженный. Припоминается, что были моменты, когда все было сворочено и ждали только приказа об эвакуации. Скоро Григорьева с Екатеринослава отбили и Запорожской организации осталась на защиту Никопольский участок. Военных сил в городе было мало. Сформированный 1-й Александровский полк представлял собою единицу во все отношениях слабую. Дружин было тоже мало. Сначала послали небольшой отряд коммунистов из Александровского полка красноармейцев во главе с И. Крышкевичем³⁸. Этот отряд, хотя и был вооружен поломанным кулеметом, но держался и отбивался на участке, пока противник появлялся с небольшими силами, а противник сам представлял плохо сколоченную армию. Состав его был крестьянский, кулачки настроенные, которые шли под лозунгом: «За советы без коммунистов и жидов», «Бей жидов комиссаров». Потом воочию убедились, что представляла собою армия Григорьева. Один раз нашим удалось взять в плен человек 30 и среди них, к нашему удивлению, мы нашли двух евреев. Но Григорьев, хотя у него состав армии был разношерстный, имел поддержку среди крестьян, а кругом были села зажиточные, почему нашим приходилось труднее доставать продовольствие не говоря уже о другой поддержке.

Вскоре с фронта начали поступать тревожные сведения и просьбы прислать пополнение. В группу, которых направляли на фронт попало несколько коммунисток в качестве сестер Зося Ротенберг³⁹, Ева Бродская⁴⁰ (погибшая позже),

М. Воробейчик и я, из беспартийных Жукова⁴¹ и Тоня Скляренко⁴². На фронт шли мы с большим подъемом. Помню, что за место кому ехать на фронт, мы, что называется, дрались. Первый раз направили из нас более сильных. Первое боевое крещение мы получили на Бузулукском мосту за станцией Чертомлык⁴³. Наступление наши начали с утра. С нашей стороны был пульман заложенный пресованной соломой, два кулемета. За Никоподем наш отряд рассыпался в цепь и так шли почти до моста. Разведка наша проходила уже мост. По другую сторону моста засели григорьевцы. Вскоре началась горячая перестрелка, противник заметил нашу разведку и начал ее обстреливать. Один из разведчиков Бараниский был ранен в ногу и мы издали видели как он упал и, обливаясь кровью, лежал почти в конце моста. Мне с З. Ротенберн предостояла задача подобрать его. С носилками в руках, под пулями, мы спешили к месту, где он лежал, и впопыхах сами чуть не свалились в воду, так как незаметно наскочили на незаделанную дыру метра два ширины на мосту. Мост исправлялся и ремонт его еще не был окончен. Когда мы добежали до раненого и положили на носилки, подъехал наш пульман с эшалонем и его переложили в теплушку и Бараниский был спасен, хотя ему потом пришлось ногу отрезать.

Григорьевцы все время ожесточенно обстреливали с кулемета, у нас появилось несколько человек раненых даже в пульмане. Оказалось, что пули свободно пролетали через солому и находящиеся в нем оказались под угрозой быть ранеными. Решили дальше не наступать. Наш пульман со всем отрядом отступил, на этом и закончилось это наступление. Раненых отвезли в Запорожье и подготавливались к наступлению на завтра. Этот день для нас оказался печальным. На этот раз нашему отряду без всяких потерь удалось пройти мост. Григорьевцы отступили вглубь по линии ж. д. и наш отряд расположился недалеко от моста. За мостом по левую сторону, в нескольких верстах, была расположена деревня Грушевка. Часть ребят захотела устроить митинг в деревне. Хотя их отговаривали, но они решили пойти, кстати и подшамать хотелось. Пошел Осит, Андреев, Грунин, Ильин, Харченко⁴⁴ и еще четверо, уже не помню фамилий. Как только они ушли, вдруг, с обеих сторон, началась стрельба, по ж. д. двигался пульман, в Грушевке тоже видно было смятение. Нашему отряду застигнутому врасплох, пришлось сворачивать свои монатки и отступать. Отряд отступил, а ушедших товарищей, лучших в нашей организации, мы больше не видели. Дня через три приходит в Никополь, где стоял наш штаб, один из ушедших, Харченко, посидевший весь, от которого мы узнали все подробности. Григорьевцы устроили ловушку. Они пропустили наш отряд вперед, а потом хотели захватить врасплох. Кроме Харченко все ушедшие товарищи в Грушевку были пойманы и на улице тут же зверски изрублены. Харченко случайно спасся, так как ему удалось попасть к какому-то крестьянину, кот. его не выдал.

Весть о гибели наших лучших товарищей дошла до всей организации. И тут уже был поставлен вопрос о серьезном вооружении всего отряда. Приехал Гопне⁴⁵, привезли орудие, два исправных кулемета, патронов, в которых все время ощущался недостаток. Пульман уже выложили мешками с песком и уже более организовано, осторожно пошли брать Грушевку. Это наступление было без жертв. Грушевку раньше хорошо обстреливали с орудия, а затем отряд цепью двигался на Грушевку. Деревня была взята без сопротивления. Нашли сразу же могилу, где зарыты были трупы погибших товарищей, поручили одному товарищу трупы выкопать и отправить в Запорожье, а отряд поехал дальше к Апостоловой⁴⁶.

Стали доходить слухи, что Григорьев идет с Херсона и окрестные крестьяне тоже поднялись против красных.

К этому времени к нам пришло еще подкрепление, приехала еще группа коммунисток: Феня Коган⁴⁷, Клава Даниленко, Осадчая⁴⁸, Поля Шнеер, Ольга Янсон⁴⁹, две беспартийных с Никополя. Нам стало легче. Раненых после каждого наступления прибавлялось, надо было дежурить, ухаживать за ними и, в тоже время, ходить в наступление с отрядом, а сестер было сравнительно мало.

В цепи бывали моменты, когда сестры сами поддерживали дух, помню, когда часть красноармейцев, разутых во время дождя, не хотела идти в наступление, требуя ботинок, кот. негде было тогда достать и только потому, что сестры тоже босые шли, это действовало на них и красноармейцы устыженные шли в наступление.

После ликвидации Григорьевщины, обстановка оставалась напряженной. Появился Чайковский⁵⁰, Деникин тоже двигался с Юга и вся организация (мова йде про партійну організацію м. Олександрівська) была на чеку. Готовились к отступлению. Прятали литературу для подпольной работы.

На другой день все эвакуировались в Никополь по Днепру. Город был занят Махно, а затем вошли деникинцы. В подполье была оставлена Клава Даниленко, Макарихина (которая потом себя не оправдала), Сошка⁵¹ и Зеленова⁵². Помогали им Феня Коган, Сафонова⁵³, Галя Семенова⁵⁴. Из Никополя вся организация вместе с семьями эвакуировалась в Киев, где многие женщины пошли на курсы красных сестер, другие в армию и так все рассеялись по всем уголкам. Из оставшихся в Запорожье Галя Семенова и Сафонова были арестованы и сидели в тюрьме, их белые готовились расстрелять, но благодаря Махно, который взорвал тюрьму и всех арестованных выпустил, они были спасены.

1920 год тоже был периодом постоянных смен властей. Работы среди женщин нельзя было проводить. Только конец 1920 года, начало 21 года, после отступления Врангеля, женотдел начал разворачивать свою работу⁵⁵. Зав. женотд. была Полина Жемчужина, там же работала Гита Михелович, Лиза Тиверовская⁵⁶, Поля Шнеер, вокруг женотдела был хороший актив, главным образом из жен коммунистов, ушедших на фронт или уже погибших. Это был состав преданный партии, кот. можно было поручить без боязни как и члену партии какую угодно работу.

В начале 1921 года состоялась первая конференция селянок и работниц, которая прошла с большим подъемом, после этого были организованы специальные курсы для селянок, из кот. потом многие вступили в партию, а другие поехали работать на село к себе, помню с того времени Сосницкую⁵⁷, Голобородько⁵⁸.

Этот период уже отмечается более плановой работой, уже регулярно работают делегатские собрания, по предприятиям также идет работа по втягиванию работниц, хотя, надо сказать очень слабая.

Женщины вовлеченные в общественную работу принимают активнейшее участие в субботниках, воскресниках и во всяких компаниях. Женотдел представлял собой вечно жужжащий пчельник. Там происходят ссоры и дискуссии на различные темы — особенно, в то время, много спорили по вопросу «новой морали» переустройства быта. Оглядываясь, сейчас, через 10 лет, все таки приходишь к выводу, что в этой области нужно еще много работать и партией и общественным мнением. Это забытый участок. Всколыхнулась сравнительно небольшая часть этой массы, а многие под влиянием нэпа поддаются разложению, тянут за собой и мужа отсюда, вот те гнойники, кот. раскрываются то в одном, то в другом месте.

Нужен уже перелом не только на словах, а в мозгах каждого члена партии, что работа по вовлечению женщин в общест. работу, в партию дело их самих, а не только женотделов, как это у нас, к сожалению, еще многие толкуют и думают.

М. Макарова.

ДАЗО, ф. П. 1, оп. 1, спр. 890, арк. 20 – 23. Оригінал. Машинопис.

№ 4

Спогади Успенської П. І.⁵⁹

про участь в роботі делегатських зборів жінок-селянок.

серпень 1928 р.

Делегатка Успенская П. И.

Проработала с 1922 года по 1925 г. работа была такова: делегатки-селянки политично не развиты, а так же в то время комячейка была слаба, чтоб провести работу делегатке было очень трудно. Были конференции, делегатки были посланы на конференцию, слушали доклад о народном положении, но чтобы дать развитие делегатке не было возможности, по слабости ячейки. Каждая делегатка стремилась защищать государство и пойти навстречу коммунистической ячейке. Но т. к. делегатка была забитая и неразвита политически, (далі закреслено) работа их была слабая. Дать делегатке отчетность о своей работе по общественной линии не могла, т. к. в то время была политически неразвита. Выполнять работу только могли по Детдому и стремились взять детей заброшенных и голодных, под покровительство коммунистической ячейки, но их работа была слаба, т. к. в то время голод был и не было откуда взять средств. Средства были небольшие. И в общественной работе делегатки были слабы. Не было в то время кому руководить делегаткой, чтобы делегатка могла дать отчет о своей работе.

П. Успенская.

ДАЗО, ф. П. 1, оп. 1, спр. 890, арк. 26. Оригінал. Машинопис.

№ 5

Спогади Кармановой И. С.⁶⁰

про участь в роботі делегатських зборів жінок м. Запоріжжя

20 серпня 1928 р.

Мои воспоминания

В 1924 г. посещая женские собрания при заводе № 29, я была выбрана делегаткой от жен рабочих. В то время на все Запорожье было одно делегатское собрание при партийном клубе. Занятие с делегатками проводилось путем докладов, а не систематически по определенной программе, что не давало возможности усвоить тот или иной вопрос. Делегатки не прикреплялись к Горсовету и другим учреждениям, а если нужны были женщины для какого-либо обследования или общественной работы, то после делегатского собрания привлекались путем добровольного записывания.

Продолжая все время работать на общественной работе я пришла к такому заключению, что вне рядов коммунистической партии жизнь моя невыносима, а потому в 1925 году подала заявление и была принята в ряды К.П.Б.У.

Сейчас я работаю женорганизатором на заводе № 29, жалею лишь об одном, что имея сейчас 50 лет за плечами, я слишком поздно вступила на правильный путь, а потому мой призыв к трудящимся женщинам: ИДИТЕ В РЯДЫ ВКП(б). НАШЕ МЕСТО ТОЛЬКО В ПАРТИИ, ИБО БЕЗ УЧАСТИЯ ШИРОКИХ ЖЕНСКИХ МАСС СОЦИАЛИЗМ НЕ МЫСЛИМ (виділено прописними літерами).

20-го августа 1928 г.

гор. Запорожье.

И. С. Карманова

ДАЗО, ф. П. 1, оп. 1, спр. 890, арк. 27. Оригінал. Машинопис.

Коментарі до документів

¹ Горелік Голда Ізраїлівна(1887 – *). Єврейка. Робітниця Олександрівської приватної друкарні. Вдова. Активістка жіночого руху. Учасниця громадянської війни на Півдні України. Освіта нижча. Член КП(б)У з 1924 р. Висувалась КП(б)У на господарську роботу.

² За офіційною версією радянської історіографії місто було звільнене «олександрівськими бойовими загонами за допомогою червоноармійських частин» в середині грудня 1918 р. [8, с. 83; 9, сс. 68 – 69].

³ В тексті першим жінвідділом авторка, помилково, називає «Комісію по пропаганді і агітації серед робітниць» – попередницю жінвідділів. Ця комісія була створена в м. Олександрівську в перших числах березня 1919 р. при Олександрівському парткомітеті КП(б)У. Рішення про реорганізацію «Комісій» у відділи по роботі серед робітниць і селянок /жінвідділи/ було прийняте ЦК РКП(б) у вересні 1919 р.

⁴ Авторка помиляється, Жемчужина П. С. (Карповська П. С) почала працювати завідуючою жінвідділом при Олександрівському парткомі КП(б)У з листопада 1920 р. В перші роки Радянської влади традиція вказувати в документах та газетних публікаціях лише прізвища дійових осіб була загальновизнаною нормою, як і обов'язкове звертання до особи – «товариш».

⁵ Афоніна Софія Іларіонівна(1882 – *). Росіянка. Активістка жіночого руху в м. Олександрівську. Освіта початкова. Член КП(б)У з 1924 р. Висувалась КП(б)У на господарську роботу. Працівниця ДОПР. Наглядачка. Депутат Олександрівської /Запорізької/ міської ради 1-го складу (13 лют. – 11 верес. 1921 р.).

⁶ Завідуюча жінвідділом при Запорізькому (Олександрівському) парткомі КП(б)У П. С Жемчужина на початку травня 1921 р. виїхала до столиці у розпорядження ЦК КП(б)У. Спроби місцевого партійного керівництва «домовитись» із ЦК і повернути П. Жемчужину до Запоріжжя успіхом не увінчались. В Запоріжжя П. Жемчужина більше не повернулася. Невдовзі вона переїхала до Москви і вийшла заміж за В. Молотова.

⁷ Терк Флора Мойсеївна (1899 – *). Єврейка. Член КП(б)У з квітня 1920 р. В 1921 р. деякий час працювала інструктором-організатором жінвідділу при Запорізькому губкомі КП(б)У.

⁸ Макарова Марія Андріївна (1898 – *). Активна учасниця більшовицького жіночого руху в Запорізькому краї. Член КП(б)У з червня 1919 р. Освіта середня

(жіноча гімназія, факультет суспільних наук). Учасниця громадянської війни на Півдні України.

⁹ Харламова Марія Миколаївна (1882 – *). Активна учасниця жіночого руху в м. Олександрівську і Запорізькому краї. Завідуюча жінвідділом Запорізького повітово-міського комітету КП(б)У в 1922 – 1923 рр. Член КП(б)У з 1918 р. Депутат Олександрівської (Запорізької) міської ради 1-го, 2-го, 4-го і 5-го складу.

¹⁰ Літери (й) дописано від руки, простим олівцем.

¹¹ Михелович (Михайлович) Гіта Мойсеївна. Організаторка жіночого руху в Запорізькому краї. Працівниця жінвідділу при Олександрівському повіт-міськкомі і губкомі КП(б)У в 1920 – 1926 рр. Член КП(б)У з 1918 року. Член Запорізької міської ради робітничих та червоноармійських депутатів 1-го складу (13.02 – 11.09.1921) та 2-го складу (11.09.1921 – 05.11.1922). Член губвиконкому по виборах до місцевих Рад (1921).

¹² Норкіна Євгенія Ісаївна (1895 – *). Організатор жіночого руху в Запорізькому краї. Завідуюча жінвідділом окружного комітету КП(б)У в 1924 – 1925 рр. Член КП(б)У з 1922 р.

¹³ Спогади Голди Горелік і всіх інших учасниць цих подій були написані в серпні 1928 р.

¹⁴ В тексті допущено помилку. В Олександрівську був розквартирований 9-й Уральський стрілецький полк 30-ї Іркутської дивізії ім. ВУЦВК.

¹⁵ Станченко. Організатор жіночого руху в Запорізькому краї. Завідуюча жінвідділом окружного комітету КП(б)У в 1925 – 1926 рр.

¹⁶ Вишнякова. Організатор жіночого руху в Запорізькому краї. Завідуюча жінвідділом Запорізького окружного комітету КП(б)У в 1927 – 1929 рр.

¹⁷ Макарова Таїсія Андріївна. Організатор і активна учасниця жіночого руху в м. Олександрівську /Запоріжжі/. Член комісії по агітації і пропаганді серед робітниць створеної при Олександрівському партійному комітеті (КП(б)У) в березні 1919 р. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

¹⁸ Коллонтай Олександра Михайлівна (дівооче прізвище Домонтович) (1872 – 1954). Українка за походженням. Член РКП(б), політичний діяч, перша в світі жінка – дипломат, жінка – міністр, ініціатор створення жінрад та засновниця жіночого руху в Радянській Україні. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

¹⁹ В тексті помилка. В 1919 р. П. Дибенко командував 1-ою Задніпровською Радянською дивізією.

²⁰ Даниленко (Андоньєва) Клавдія. Активістка жіночого руху в Запорізькому краї. Членкиня першого складу комісії по агітації і пропаганді серед робітниць (комісія по роботі серед жінок), створеної при Олександрівському партійному комітеті (КП(б)У) в березні 1919 р. Член КП(б)У. Учасниця Громадянської війни на Півдні України. Підпільниця.

²¹ (Макаріхіна) Макаренко Марія Тимофіївна (1893 – *). Робітниця. Зварювальниця заводу «Інтернаціонал». Позапартійна. Активістка жіночого руху у Запорізькому краї. Членкиня першого складу комісії по агітації і пропаганді серед робітниць при Олександрівському партійному комітеті КП(б)У. Організатор та активна учасниця руху жінок-делегаток в м. Запоріжжі. Активістка жінвідділу. Організатор спілки жінок «Союз Домашніх Робітниць» (1919 р.). Депутат Запорізької міської ради 3-го складу (1922 р.). Депутат і член Президії міськради 5-го складу (1925 – 1926 рр.).

²² Мова йде про спілку жінок – домашніх служниць. В березні – квітні 1919 р. вона була перейменована на «Спілку домашніх робітниць»

²³ Спілка жінок – робітниць «Синьки-Краски» була заснована в квітні 1919 р. Організатором і керівником спілки була активістка жіночого руху в м. Олександрівську Поліна Шнеєр.

²⁴ Спілка жінок – робітниць друкарень та поліграфічних майстерень м. Олександрівська «Печатниці» була заснована в квітні 1919 р.

²⁵ Спілка жінок – робітниць «Союз Иглы» була заснована в квітні 1919 р.

²⁶ Мова йде про приміщення Олександрівської міської народної школи. Будівля школи «на валах» (на місці земляних оборонних споруд – валів, що оточували Олександрівську фортецю з заходу) збереглась до наших днів і нині знаходиться в районі вул. Героїв Сталінграду (район Малого ринку.).

²⁷ Міллер-Колокольцева Євгенія А. Партійна і радянська діячка. Організаторка та активна учасниця більшовицького жіночого руху в м. Олександрівську. Член КП(б)У. В червні – на початку липня 1919 р., виконувала обов'язки секретаря парткому КП(б)У м. Олександрівська. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

²⁸ Війська генерала Денікіна, за даними радянської історіографії, захопили м. Олександрівськ 10 липня 1919 р. [9, с. 241].

²⁹ Никифор Григор'єв. Керівник збройного селянського повстання на Півдні України. З початку 1919 р. його багатотисячний загін разом з армією Нестора Махна входив до складу 1-ої Задніпровської Радянської дивізії і вів бойові дії на боці Червоної армії. Осередком повстанського руху отамана Григор'єва було місто Нікополь.

³⁰ Мова йде про Євгенію Міллер-Колокольцеву.

³¹ Воробейчик Марія. Робітниця. Член КП(б)У з 1919 р. Активістка жіночого руху в Запорізькому краї. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

³² Мова йде про комісію по агітації і пропаганді серед робітниць «Комісія по роботі серед жінок» створену при Олександрівському парткомі КП(б)У в перших числах березня 1919 р.

³³ Шнеєр Поліна. Робітниця. Член КП(б)У з 1919 р. Організатор і активна учасниця жіночого руху в м. Олександрівську /Запоріжжі/. Єврейка. Організатор спілки жінок – робітниць «Синька-Краска». Учасниця Громадянської війни на Півдні України. Організатор першого відділу по роботі серед жінок (жінвідділу) при Олександрівському губкомі КП(б)У (1920 – 1921).

³⁴ Бирнбаум. Політпрацівниця. Член КП(б)У. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

³⁵ Харечко. В 1919 р. працівник ЦК КП(б)У. Лектор.

³⁶ Уцеховський, Заславський. Олександрівські лікарі.

³⁷ Лязнова. Робітниця Олександрівської приватної друкарні. Єврейка. Безпартійна. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

³⁸ Кришкевич Іван. Один з організаторів 1-го Олександрівського радянського полку. Член КП(б)У. Командир одного з підрозділів.

³⁹ Ротенберг Зося. Сестра милосердя. Член КП(б)У. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

⁴⁰ Бродська Єва. Сестра милосердя. Член КП(б)У. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

⁴¹ Жукова. Сестра милосердя. Робітниця. Росіянка. Безпартійна. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

⁴² Склярєнко Тоня. Сестра милосердя. Безпартійна. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

⁴³ Станція Чортотлик, тепер Дніпропетровської області.

⁴⁴ Осіт, Андрєєв, Грунін, Ільїн, Харченко. Бійці Олександрівського революційного загону сформованого для захисту міста від військ отамана Григорьєва. Харченко М. І. був одним з очільників загону і організатором більшовицьких бойових дружин в м. Олександрівську. В. Осіт невдовзі став організатором і очільником Олександрівських комсомольців.

⁴⁵ Гоппе Микола Іванович (1887 — ?). Росіянин. Освіта домашня. Член КП(б)У з 1919 р. До лютневої революції служив матросом на флоті. З жовтня 1917 р. на радянській роботі. З січня по червень 1919 р. — військовий комісар міста Олександрівська та Олександрівського повіту і одночасно командир 1-го Олександрівського радянського полку з ліквідації залишків білогвардійських та петлюрівських військових загонів. У травні — червні 1919 р. начальник штабу оборони міста Олександрівська від військ Денікіна. З листопада 1920 р. працював головою Олександрівського губернського революційного трибуналу. Член Олександрівської міської ради 1-го скликання (02. 09. 1921) та 2-го скликання (09. 10. 1921). Член Запорізького губкому КП(б)У.

⁴⁶ Апостолово. Залізнична станція, тепер Дніпропетровської області.

⁴⁷ Коган Феня. Сестра милосердя. Член КП(б)У з 1919 р. Єврейка. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

⁴⁸ Осадча. Сестра милосердя. Член КП(б)У. Українка. Робітниця. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

⁴⁹ Янсон Ольга. Сестра милосердя. Член КП(б)У. Єврейка. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

⁵⁰ Чайковський. Отаман, очільник повстанських військових угруповань, які воювали проти Радянської Армії на Півдні України.

⁵¹ Сошка. Підпільниця. Єврейка. Активістка жіночого руху в м. Олександрівську.

⁵² Зеленова. Підпільниця. Безпартійна. Єврейка. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

⁵³ Сафонова. Підпільниця. Безпартійна. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

⁵⁴ Семенова Галина. Робітниця. Член КП(б)У. Підпільниця. Учасниця Громадянської війни на Півдні України.

⁵⁵ Жінвідділ при Олександрівському губкомі КП(б)У був створений в кінці серпня 1920 р., а розпочав свою роботу фактично з листопада 1920 р.

⁵⁶ Теверовська Єлизавета Миколаївна. Член КП(б)У. Організатор і активна учасниця жіночого руху в Запорізькому краї. Єврейка. Завідуюча губернським жінвідділом (липень 1921 — серпень 1922 рр.). Член Запорізької міської ради 1-го складу (13. 02. — 11. 09. 1921 р.) та 2-го складу (11. 09. 1921 — 05. 11. 1922 рр.).

⁵⁷ Сосницька Олександра Б. Член КП(б)У з 1923 р. Активістка жіночого руху на селі.

⁵⁸ Голобородько. Член КП(б)У. Активістка жіночого руху на селі.

⁵⁹ Успенська Поліна І. Селянка. Активна учасниця жіночого руху в Запорізькому краї. Активістка делегатських зборів на селі.

⁶⁰ Карманова І. С. (1878 — ?) Робітниця. Член КП(б)У з 1925 р. Активна учасниця жіночого руху в Запорізькому краї. Жінорганізатор. Активістка делегатських зборів.

Кривоший А. П.

**«Воспоминания об участии женщин в гражданской войне и женском движении ...»
как источник для изучения истории Южной Украины 1918 – 1924 годов**

Автор впервые вводит в научный оборот нарративные источники, которые через призму судеб конкретных людей, освещают события происходившие на Юге Украины в пределах г. Александровска (Запорожья) и Екатеринославской (Запорожской) губернии в 1918 — 1924 годах. Очевидицы, а иногда и активные участницы, описанных в воспоминаниях событий, рисуют картины повседневной жизни жителей региона, отдельные сценарии участия женщин в официальном (большевистском) женском движении, а также в вооруженной борьбе большевиков за власть. Воспоминания проливают свет на неизвестные страницы жизни и деятельности А. М. Коллонтай в Украине.

Kryvoshyi O. P.

**«Reminiscences about female participation in the Civil War and female movement ...»
as a source for historic study of Southern Ukraine in years 1918 – 1924**

For the first time the author introduces narrative sources, which highlight the events in Southern Ukraine (Alexandrovsk region) Ekaterinoslav guberniain 1918 — 1924 through the fate of certain individuals. Witnesses and sometimes active participants of the events given in the reminiscences describe everyday life of regional population, scenes when women took part in Bolshevik movement and armed struggle for power. The reminiscences throw light at unknown pages in the life and activity of A. M. Kollontay in Ukraine.

Васильчук Г. М., Молдавська Т. І.

**ПРАВОВИЙ СТАТУС ОБЛАСНИХ РАД ДЕПУТАТІВ В ОЦІНЦІ
РАДЯНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ 1950 – 1980-Х РР.**

Актуальність дослідження правової природи місцевих Рад у радянському науковому дискурсі значною мірою була замовлена практичними потребами. Необхідно було, по-перше, з'ясувати слабкі та сильні аспекти в їх функціонуванні, по-друге, встановити, як ці аспекти впливали на економічне та соціальне управління в адміністративній одиниці — області, районі, місті — в цілому. І нарешті, запропонувати ймовірні шляхи вдосконалення їх діяльності. Протягом 1950 — кінця 1980-х рр. радянськими науковцями був створений вагомий історіографічний доробок щодо різних аспектів діяльності власне Рад депутатів, їх виконкомів, відділів та управлінь. Використання широкої джерельної бази, документознавчий аналіз, розгляд широкого спектру спірних норм, вивчення конкретних прикладів робить ці праці цінними і на сьогоднішній день.

Об'єктом дослідження даної розвідки виступає радянський науковий дискурс щодо діяльності органів влади та управління, предметом — особливості формування історіографічного доробку з питання правового статусу обласних Рад депутатів 1950 — 1980-х рр. Метою є аналіз наукової думки радянських дослідників щодо місця обласних Рад депутатів у системі радянської влади та управління.

Враховуючи, що всі радянські дослідники працювали в руслі єдиної марксистської теорії, можемо виділити характерні особливості джерельної бази їх праць. Для написання робіт дослідники використовували, по суті, однакові джерела — протоколи засідань виконкомів Рад, протоколи та стенограми сесій, матеріали постійних комісій, а також законодавчі та нормативні акти, розпорядчі документи партійних органів. Досить часто вивчалися матеріали поточних архівів Рад, що не були ще передані на постійне зберігання. Особливість дослідження вимагала, в першу чергу, аналізу поточної ситуації, а не історичної реконструкції явища. Метою наукового аналізу був показ розвитку системи та певного органу державної влади в динаміці. Документи, що аналізувалися, не розглядалися дослідниками як джерела в історичному контексті. Вони виступали як джерело інформації про сучасний процес. І, відповідно до цього, ці джерела не потребували зовнішньої критики: процес їх створення був прозорим і зрозумілим. Сумніви щодо законності або доцільності міг викликати механізм прийняття рішення чи постанови. Із середини 1990-х рр. у наукових дослідженнях часто піднімається питання відносно того, що рішення Рад та виконкомів ухвалювалися без дотримання процедури, вироблялися не в процесі засідання, а заздалегідь, а подекуди — і взагалі були результатом «одноосібної творчості» голови виконкому чи начальника управління.

У сучасній українській історіографії доробок радянських вчених щодо зазначеної проблеми розглядається переважно в дисертаційних дослідженнях. У 1992 р. в Інституті історії АН України було захищено дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук Кравченка В. І. за темою «Ради народних депутатів України в 80-ті рр.: досвід, проблеми, уроки» [1]. При аналізі історіографії з теми, що досліджувалася, автор використав хронологічний підхід. Гудзь М. В., яка захистила дисертацію «Ради депутатів трудящих України в 1956 — 1964 рр.» [2], виділяла окремими комплексами праці, що були написані до «перебудови», після «перебудови» та діаспору історіографію.

У 1993 р. була захищена дисертація Костюк Л. К. «Українська історіографія діяльності місцевих Рад з другої половини 1950-х до середини 1980-х рр.» [3]. Структура роботи має функціональний характер. Дослідник виділив літературу про взаємовідносини місцевих Рад та компартійних структур, літературу про господарську діяльність Рад та літературу, що висвітлювала роль Рад у вирішенні соціально-економічних питань. При написанні роботи використовувалися праці вчених-правознавців.

Сучасний український історіограф Ніколаєць Ю. О. [4], аналізуючи у своєму дисертаційному дослідженні внесок радянських дослідників у вивчення місцевих Рад, відзначає вагому джерельну базу, яка була використана у цих роботах.

Територіальні межі досліджень радянського періоду охоплюють відповідно всю територію СРСР. Праці, які були б написані на основі виключно матеріалів УРСР (так само, як і будь-якої іншої союзної республіки), фактично не зустрічаються. У цьому аспекті метою дослідників було продемонструвати універсальність системи Рад як способу організації місцевої влади на місцях. Автори досить часто порівнюють діяльність окремих сільських або районних Рад в абсолютно віддалених одна від одної республіках.

В історичних дослідженнях система місцевих органів радянської влади вперше почала розглядатися лише з середини 1970-х рр. Переважно це були узагальнюючі дослідження з історії СРСР [5 — 6] або праці, присвячені річницям становлення радянської влади в республіках [7]. У подібних розвідках не було наукової оцінки

радянської системи з точки зору її ефективності або хиб. Це пояснюється, в першу чергу, тим, що історична література, особливо дослідження недалекого минулого, мала ідеологічно-виховний характер, і, звичайно, в цьому випадку критика «основи соціалістичного ладу» була недоречна. У той же час, Ради та їх виконавчо-управлінські структури, як діючі органи влади, виступали об'єктом правознавчих студій, тому абсолютна більшість літератури, присвяченої діяльності місцевих Рад у 1940 — 1980-х рр., була написана вченими-правознавцями, які застосовували традиційні для юридичних досліджень підходи, методи, понятійний апарат.

Проблеми функціонування місцевих органів влади в радянському науковому дискурсі розглядалися в декількох площинах. Перший комплекс складають дослідження, в яких об'єктом виступали Ради та їх виконавчо-управлінські структури як органи управління [8 — 13]. Другий комплекс — це праці, присвячені безпосередньо виконавчо-управлінським структурам — виконкомам або відділам та управлінням, постійним комісіям [14 — 17].

Комплекс наукових досліджень, присвячений системі радянських місцевих органів влади, є дуже вагомим. Він представлений як монографічними дослідженнями, дисертаційними роботами, так й окремими статтями та повідомленнями. У більшості наукових розвідок розглядається система місцевих Рад усіх рівнів — від обласного до сільського і селищного. Виключно обласним Радам присвячені лише окремі роботи [10].

Однак, серед всього розмаїття можна виділити роботи, які були концептуальними і створювали фон для подальших досліджень із цієї тематики. Радянські дослідження в цьому напрямку умовно можна розділити на два півперіоди: 1950-ті — середина 1960-х рр. та середина 1960-х — кінець 1980-х рр. У 1950-х рр. з'являються роботи Григоряна Л. А. [18 — 19], Лепьошкіна О. І. [20], Попової В. І. [21], Тихомирова Ю. О. [12; 22] та інші. Переважна більшість робіт, що вийшли в цей час, були присвячені окремим питанням діяльності місцевих Рад.

Із середини 1960-х рр. з'являються комплексні дослідження з проблем функціонування місцевих Рад. Вагомий внесок у становлення цих досліджень зробили Азовкін І. О., Агеєва О. О., Григорян Л. А., Корнієнко М. І., Копейчиков В. В., Лепьошкін О. І., Тихомиров Ю. А., Терлецький В. М., Шеремет К. Ф., Барабашева Г. В. [23]. Головні проблеми, що розроблялися в працях цих дослідників, стосувалися, в першу чергу, розподілу повноважень між Радами та їх виконкомом і структури виконкому як управлінського органу. Варто також зазначити, що проблеми функціонування місцевих Рад дослідники розглядали переважно в контексті дослідження більш широких, теоретичних проблем функціонування радянського державного механізму. Так, наприклад, Григорян Л. А. досліджував явище публічної влади [18 — 19], Тихомиров Ю. О. — питання теорії управління [12; 22].

Єдиної концепції щодо правового становища Рад, виконкомів та відділів і управлінь не було вироблено. У більшості робіт місцеві Ради та їх виконкоми характеризуються єдиним поняттям — «місцеві органи влади та управління», або «місцеві органи державної влади та управління». Поряд із цим існувало дві, на перший погляд, протилежні точки зору на правову природу Рад та їх виконкомів, які виходили з розуміння Рад та їх виконавчо-управлінських структур у системі державних органів влади. Відносно Рад ці точки зору полягали в тому, чи були вони органами державної влади, чи все ж таки могли називатися органами місцевого самоврядування. Виконкоми могли розглядатися як апарат управління відповідної Ради, або ж як самостійний орган державної влади.

За радянськими Конституціями обласні Ради трактувалися як органи місцевої державної влади, а виконком — як виконавчий та розпорядчий орган Ради. Тож застосування поняття «місцеве самоврядування» по відношенню до Рад, а «орган державної влади» по відношенню до виконкомів виглядало сумнівним не лише з юридичної, але і з політичної сторони.

Найбільш послідовно застосував термін «місцеве самоврядування» по відношенню до обласних Рад Азовкін І. О. У 1962 р. з'явилася його робота «Областной (краевой) Совет депутатов трудящихся. Правовые вопросы организации и деятельности». Азовкін І. О. трактував Ради як «орган державної влади, орган місцевого самоврядування» [10, сс. 26 — 27]. Для доведення доцільності використання терміна «місцеве самоврядування» як правової характеристики, автор наводить ознаки місцевого самоврядування. По-перше, обласна Рада не могла бути розпущена, ліквідована до тих пір, поки існує область як адміністративна одиниця. По-друге, у своїй діяльності Рада керувалася не лише нормативними та правовими актами, але й наказами виборців. По-третє, в межах своєї компетенції у вирішенні місцевих питань Рада могла діяти абсолютно самостійно [10, сс. 20 — 21]. Виконком розглядається одночасно як апарат управління Ради та її виконавчий і розпорядчий орган, і як орган державного управління загальної компетенції [10, с. 45].

У 1971 р. світ побачила ще одна робота Азовкіна І. А. «Местные Советы в системе органов власти» [11]. Так само, як і в попередній праці, принагідно до органів місцевої влади дослідник застосовує термін «місцеве самоврядування». Головною ознакою доцільності застосування цього терміна дослідник називає виборність Рад. Проте він вважає термін «місцеве самоврядування» не вичерпним по відношенню до Рад [11, сс. 35 — 36], не обґрунтовуючи, чому саме. Азовкін І. А. наводив п'ять його ознак: кожна адміністративно-територіальна одиниця має право на відповідний представницький орган; поки існують адміністративно-територіальна одиниця, її представницький орган не може бути розпущений; кожна місцева Рада зобов'язана враховувати накази виборців; в межах своїх повноважень Рада може діяти самостійно, не перекладаючи своїх повноважень на інші органи; Рада самостійна при вирішенні місцевих питань, але несе відповідальність перед вищестоящими органами. Таким чином, Азовкін І. О. не визначав чітко, що ж являв собою виконком з правової точки зору: чи то розпорядчий орган органу місцевого самоврядування, чи все ж таки орган державного управління.

Григорян Л. О. у роботі «Советы — органы власти и народного самоуправления» розглядав Ради, виконкоми, відділи, управління, постійні комісії як єдиний механізм, центральним елементом якого була саме Рада [18, с. 92]. Саму Раду дослідник визначає як складову системи народного представництва. У той же час, автор зазначав, що виконкоми (як і всі інші елементи Ради) мали і свої власні, властиві лише їм повноваження [18, сс. 129 — 137]. Дефініція «народне самоврядування» дослідником не розглядалася, залишаючись констатуючою назвою. Загалом, у наведеній праці детально розписано всі структурні елементи механізму Ради та напрямки її роботи. Окремий параграф присвячено актам місцевих Рад.

Відомий радянський (та український) юрист-державознавець Копсайчиков В. В. у контексті розробки теоретичних проблем функціонування правового механізму радянської держави зробив вагомий внесок у дослідження питання нормативності актів місцевих Рад. Проте, в науковому доробку вченого є ряд праць, в яких розглядаються суто теоретичні питання функціонування радянського суспільства, і в цьому контексті — питання функціонування Рад. Такою, зокрема, є його книга

«Механизм Советского государства», що вийшла в 1968 р. Ця праця мала переважно публіцистично-ідеологічний характер і стосується найбільш загальних питань організації управління в СРСР. Радам у ній присвячено окремий розділ. Цікавим у даному дослідженні є те, що автор, фактично єдиний з вищерозглянутих науковців, звернув увагу на політичну складову в діяльності місцевих Рад, називаючи їх «політичною основою Радянської держави» [24, с. 162].

Елементом «соціалістичного самоврядування» вважали Ради Бутко І. П. та Корнієнко М. І. Паралельно з цим вони називали Ради просто «органами державної влади» [6, с. 55] та складовою радянського державного апарату загалом. Таке трактування правової природи Рад мало виключний характер: під «державним апаратом» більшість дослідників розуміли систему міністерств та відомств.

Не розділяв повноважень Ради та її виконкому й Авакьян С. А., розглядаючи їх як єдину «організаційну структуру» [8, сс. 27 — 28]. Дослідник доводив, що виконавчі органи Ради є одночасно тими державними органами, які мають спільні з Радами компетенції та повноваження. Він одним із перших звернув увагу, що насправді в законодавчих актах повноваження Рад та виконкомів не розмежовуються, а отже, законодавець трактує їх як єдину систему. А оскільки Рада є органом державної влади, то органом державної влади може виступати і виконком.

Такої ж точки зору — про нероздільність повноважень між Радою та виконкомом — дотримувався і Терлецький В. М. у своїй праці «Ради депутатов трудящихся Украинской РСР в период завершения строительства социализма (1938 — 1958)» [25, с. 180]. Однак своєї точки зору він не обґрунтовував. Це одне з нечисленних досліджень, в якому, по-перше, Ради розглядаються в історичній ретроспективі, а по-друге, яке виконане на основі виключно українських джерел. Автор розглядає історію місцевих Рад, специфіку проведення довоєнних та перших повоєнних виборів, якісні характеристики керівного складу місцевих Рад та їх виконкомів, особливості повоєнної діяльності Рад [22, сс. 65 — 313].

Ще один радянський дослідник Тихомиров Ю. О. зробив вагомий внесок у дослідження системи місцевої влади в СРСР в контексті вивчення системи управління загалом. У 1963 р. була надрукована його монографія «Советы и развитие государственного управления в период развернутого строительства коммунизма». Ради розглядалися як складова системи державного управління та системи представницьких органів, а виконкоми — як апарат управління Ради. У той же час, автор не розділяв виконком і Раду, не ставив акценти на проблемах розподілу повноважень між ними, розглядаючи проблемні моменти загалом в роботі виконкому та Ради [22, сс. 145 — 161].

Через п'ять років вийшла нова книга дослідника «Власть и управление в социалистическом обществе». Праця була присвячена системі державного управління в СРСР, і, варто підкреслити, мала загалом більш констатуючий, аніж проблемний, характер. Привертає увагу аналіз співвідношення представницьких та виконавчих органів. На думку дослідника, функції виконкомів є похідними від функцій самих Рад, і, відповідно до цього, було б бажано в кожній галузі господарського і культурного будівництва розподілити повноваження Рад та їх виконкомів. Самі Ради в наведеному контексті розглядалися як органи державної влади, до речі, паралельно з правоохоронними органами [12, сс. 109 — 121]. Цікаво, що автор влучно зазначав, що за існуючою практикою, підзвітний орган, яким є виконком, по суті, планує роботу керівного органу — Ради. Це, на думку дослідника, було не зовсім доречним [12, с. 108].

У 1967 р. з'явилася праця Лепьошкіна О. І. «Советы — власть народа. 1936 — 1967». Так само, як і згадана монографія Терлецького В. М., книга зазначеного дослідника (фахівця з державного права) не мала чітко вираженої концепції правового розуміння місцевих органів влади. Основною метою автора було показати, як змінилися функції та повноваження Рад і їх виконкомів за Конституцією СРСР 1936 р. [20, сс. 21 — 26]. Дослідник торкнувся фактично всіх питань діяльності Рад — від історії адміністративно-територіального поділу СРСР до вдосконалення структури апарату виконкомів. Щодо повноваження самих виконкомів, Лепьошкін О. І. зазначав, що вони працюють поряд із Радами і під їхнім керівництвом [20, с. 21].

В обраних хронологічних межах, виключно виконавчим комітетам або системі відділів та управлінь було присвячено лише поодинокі праці. Варто зазначити, що питання підпорядкованості відділів та управлінь розроблялося дуже слабо, і переважно в контексті вивчення Рад та виконавчо-управлінських структур загалом. Детально цим питанням займалися лише Агеева О. О. [14], Корнієнко М. І. [26]. Головна проблема, яку намагалися вирішити дослідники, полягала в питанні, хто має затверджувати керівний склад відділів та управлінь та кому вони мають першочергово підпорядковуватися: відповідному міністерству чи відомству, чи все ж таки Раді та її виконкому.

До середини 1960-х рр. досить часто відділи та управління взагалі не розглядалися як виконавчі і розпорядчі органи Ради. Більшість дослідників, і, зокрема, такі як Волков Н. А., Копейчиков В. В., Попова В. І., Тихомиров Ю. О., Шеремет К. Ф., Федонюк К. Є. [27 — 28] та інші [29], вважали недоцільним першочергове підпорядкування відділів та управлінь міністерствам і пропонували відмовитися від практики попереднього затвердження керівників відділів та управлінь у вищих органах влади та управління.

У 1973 р. вийшла праця Корнієнка М. І. «Правове становище відділів і управлінь виконавчих комітетів місцевих Рад». Дослідження було виконане загалом на досить критичних позиціях, дослідник прямо вказував на невідповідність Конституції деяких існуючих практик функціонування відділів та управлінь. Зокрема, автор підкреслював, що відділи та управління, які за Конституцією утворюються Радами, насправді перебувають у підпорядкуванні відповідних міністерств та відомств [26, сс. 90 — 91].

Для досліджень, що стосувалися проблем правових засад функціонування Рад, у 1960-х — середині 1970-х рр. характерними є дискусійність, відкритість та навіть, досить вагома критичність. Головна причина — це практична потреба теоретизації проблем функціонування Рад. Друга причина полягала в лібералізації суспільного життя в СРСР у той час. Привертає увагу і той факт, що у своїх роботах дослідники-правознавці цитували в першу чергу законодавчі акти, постанови, акти самих Рад або праці один одного, а вже потім — праці класиків марксизму-ленінізму. Тому дискусійність досліджень функціонування радянської системи не є виключним чи унікальним явищем для суспільно-наукової думки того часу. Крім того, подібна література не була розрахована на масового читача, а це були досить специфічні дослідження, призначені для досить вузького кола науковців. У літературі агітаційно-пропагандистського характеру, що виходила у ті роки, місцеві Ради розглядаються як основа всієї Радянської держави та осередок демократії.

Отже, можна констатувати, що науковий доробок радянських науковців з проблем місцевої влади другої половини ХХ ст. є досить вагомим та ґрунтовним,

проте має низку особливостей. Навіть серед відомих радянських правознавців, які працювали в більшості з поточними, а не архівними документами, не було вироблено єдиної, або принаймні більш-менш стрункої концепції щодо правової бази і функцій місцевих Рад та виконкомів у системі загального державного управління.

Бібліографія

1. Кравченко В. И. Советы народных депутатов Украины в 80-е годы: Опыт. Проблемы. Уроки : автореф. дис. на соиск. ученой ст. доктора ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В. И. Кравченко. — К., 1991. — 33 с.
2. Гудзь М. В. Ради депутатів трудящих України в 1958 — 1964 роках: дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / М. В. Гудзь. — К., 1992. — 194 с.
3. Костюк М. Л. Українська історіографія діяльності місцевих Рад з другої половини 50-х до середини 80-х років: дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / М. Л. Костюк — К., 1993. — 199 с.
4. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х — першої половини 1960 років: українська історіографія: дис. ... доктора іст. наук : 07.00.06 / Ю. О. Ніколаєць. — К., 2008. — 481 с.
5. Бердута М. З. Советы Украины в период развитого социализма в советской историографии (60 — 80-е годы) / М. З. Бердута // Вестник Харьковского университета. — 1984. — № 266. — С. 103 — 112.
6. Бутко І. П. Політична система радянського суспільства / І. П. Бутко, М. І. Корнієнко. — К, 1988. — 120 с.
7. Златопольський Д. Д. От Советов 1905 г. к Советам общенародного государства / Д. Д. Златопольський. — М., 1980. — 100 с.
8. Авакьян С. А. Правовое регулирование деятельности местных Советов / С. А. Авакьян. — М. : Юридическая литература, 1974. — 222 с.
9. Авакьян С. А. Правовое регулирование деятельности Советов (конституционные основы, теория, практика) / С. А. Авакьян. — М. : Издательство МГУ, 1980. — 176 с.
10. Азовкин И. А. Областной (краевой) Совет депутатов трудящихся. Правовые вопросы организации и деятельности / И. А. Азовкин. — М. : Юридическая литература, 1962. — 212 с.
11. Азовкин И. А. Местные Советы в системе органов власти / И. А. Азовкин. — М. : Юридическая литература, 1971. — 272 с.
12. Тихомиров Ю. А. Власть и управление в социалистическом обществе / Ю. А. Тихомиров. — М. : Юридическая литература, 1968. — 200 с.
13. Тихомиров Ю. А. Научная организация управления / Ю. А. Тихомиров. — М. : Советская Россия, 1973. — 176 с.
14. Агеева Е. А. Формы управленческой деятельности исполкомов местных Советов / Е. А. Агеева. — М. : Юридическая литература, 1973. — 104 с.
15. Організація роботи виконкомів місцевих Рад [упоряд. С. П. Виноградов та ін.]. — К. : Політвидав України, 1984. — 168 с.
16. Волков Н. А. Исполнительный аппарат местных Советов депутатов трудящихся / Н. А. Волков. — Казань, 1968. — 172 с.
17. Лимаренко А. И. Организационно-инструкторский аппарат местных Советов / А. И. Лимаренко. — К., 1975. — 200 с.

Щур Ю. І.

18. Григорян Л. А. Советы — органы власти и народного самоуправления / Л. А. Григорян — М. : Юридическая литература, 1965. — 236 с.
19. Григорян Л. А. Народовластие в СССР / Л. А. Григорян. — М. : Юридическая литература, 1972. — 296 с.
20. Лепешкин А. И. Советы — власть народа. 1936 — 1967 / А. И. Лепешкин. — М. : Юридическая литература, 1967. — 376 с.
21. Попова В. И. Социалистическая законность в деятельности местных Советов / В. И. Попова. — М. : Госюриздат, 1954. — 125 с.
22. Тихомиров Ю. А. Советы и развитие государственного управления в период развернутого строительства коммунизма / Ю. А. Тихомиров. — М. : Юридическая литература, 1963. — 168 с.
23. Шеремет К. Ф. Советское строительство / К. Ф. Шеремет, Г. В. Барабашев. — М. : Госбиздат, 1961. — 106 с.
24. Копейчиков В. В. Механизмы Советского государства / В. В. Копейчиков. — М. : Юридическая литература, 1968. — 216 с.
25. Терлецький В. М. Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938 — 1958 рр.) / В. М. Терлецький. — К. : Наукова думка, 1968. — 377 с.
26. Корнієнко М. І. Правове становище відділів та управлінь виконавчих комітетів місцевих Рад / М. І. Корнієнко. — К. : Наукова думка, 1973. — 144 с.
27. Федонюк К. Є. Організаційна діяльність виконавчих комітетів місцевих Рад депутатів трудящих УРСР / К. Є. Федонюк. — К., 1968 — 96 с.
28. Федонюк К. Є. Організація роботи місцевих Рад депутатів трудящих / К. Є. Федонюк. — Львів : Вид-во Львівського університету, 1973. — 30 с.
29. Бойченко І. К. Місцеві Ради депутатів трудящих у період розвинутого соціалізму / І. К. Бойченко, І. Л. Шерман // УІЖ. — 1975. — № 5. — С. 115 — 118.

Васильчук Г. Н., Молдавська Т. І.

Правовой статус областных Советов депутатов в оценке советских исследователей 1950 — 1980-х гг.

В статье рассматриваются ключевые точки зрения советских исследователей 1950 — 1980-х гг. относительно проблемы правового статуса областных Советов депутатов, их исполкомов, отделов и управлений. Продемонстрировано, что научное наследие советских ученых по этому вопросу было достаточно весомым, однако, единой концепции относительно правовой природы представительских органов власти создано не было. Областные Советы депутатов в советском научном дискурсе могли рассматриваться одновременно и как органы местного самоуправления, и как органы государственной власти и управления.

Vasilchuk G. N., Moldavska T. I.

The legal status of regional Soviets deputies in soviet explorers in 1950 — 1980 years

The article deals with the key viewpoints of soviet explorers 1950-1980 about the problem of legal status of regional Soviets deputies, their executive committees, sections and directions. The author shows that the scientist work of Soviet scsntists was very considerable about this problem. However, there was no single conception about legal nature of the representative governement body. Regional soviets deputies in soviets scientific discurs was visible simultaneously as bode of local self govermmen, as locly state authority and administration.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ РУХ 1920 — 1950-Х РР. В ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Розвиток історичної науки на сучасному етапі стимулює більш глибокі і неупереджені дослідження проблемних сторінок минулого України. Це повною мірою стосується й історії українського націоналістичного руху 1920 — 1950-х рр. Поруч із роботами обвинувачувального та глорифікаційного характеру, з кожним роком збільшується кількість досліджень, у яких автори намагаються висвітлити націоналістичний рух з максимальною об'єктивністю.

Найбільше уваги вітчизняні та закордонні дослідники приділяють історії українського націоналістичного руху на Західноукраїнських землях. Останнім часом такі праці виконані в рамках західної історіографічної традиції, зокрема під кутом осмислення проблем, пов'язаних із Голокостом та етнічними протистояннями.

Поруч із тим, з'являються дослідження, присвячені історії націоналістичного руху на Наддніпрянській Україні. Авторами таких праць виступають як вітчизняні дослідники, так і представники наукових кіл Західної Європи та Америки й країн пострадянського простору [1].

Проблема націоналістичного руху в Запорізькій області, не зважаючи на досягнення вітчизняної науки, залишається майже не дослідженою. Повністю проігноровано її вважати не можна: частково вона висвітлена в українській діаспорній історіографії, дослідженнях закордонних та вітчизняних істориків.

Вважаємо за потрібне одразу зупинитися на визначенні терміну «український націоналістичний рух». На сьогоднішній день його пов'язують, здебільшого, з діяльністю Української військової організації, Організації українських націоналістів та Української повстанської армії, але разом із тим усталена термінологія тут відсутня.

Деякі автори на означення українського націоналістичного руху використовують універсальну дефініцію «український націоналізм», наслідуючи західноєвропейську та американську традиції. Дослідниця М. Мандрик, саме так визначаючи проблему, характеризує «український націоналізм» як радикальне продовження національно-визвольних змагань 1917 — 20 рр., що як визвольний і об'єднуючий чинник став у міжвоєнну добу «реакцією на політичне поневолення українських земель іноземними режимами та національно-духовний гніт, територіальну роздрібленість та національне відчуження східних і західних регіонів України» [2, с. 18]. Також в історіографії зустрічаємо наступні визначення, як «національно-визвольний рух» (боротьба) [3], «український визвольний рух» [4] тощо.

Така ситуація може бути зумовлена певною термінологічною плутаниною, що закріпилася в історіографії. Про це ж писав І. Лисяк-Рудницький, який зауважив, що «націоналізм» ототожнювався в українській політичній термінології з активною національною свідомістю та патріотизмом. «А коли у 1920-х роках виникла ідеологічна течія, що прийняла назву «націоналістичної» та оформилася в організований політичний рух, поняття націоналізму набрало партійного забарвлення, яке воно в основному зберігає й нині» [5, с. 247].

Е. Сміт характеризував націоналізм як «ідеологічний рух, який прагне здобути й зберегти автономію, єдність та ідентичність населення, представники якого

вважають, що становлять реальну або потенційну «націю» [6, с. 30]. Подібних ідей притримується сучасна українська гуманітаристика. Зокрема, Я. Грицак дає наступне визначення націоналізму: «у широкому розумінні слова: рух (і, відповідно, ідеологія), який проголошує націю однією з найвищих цінностей, вважає, що нація повинна бути вільною і становити окреме політичне тіло» [7].

С. Ленкавський наголошував на тому, що український націоналізм має дві площини вияву: а) націоналізм як ідеологія і б) націоналізм як рух. Згідно з ним, націоналістичний рух — «... вияв дії українського націоналізму назовні, що випливає з внутрішніх потреб української нації». Якщо коротко: «націоналістичний рух — це націоналізм у дії». Він же поділяє націоналістичний рух на два види: «а) Стихийний націоналізм — коли дія виникає то тут, то там, незалежно від усяких організованих чинників; б) Організований націоналізм — коли дія організована й спрямована в одне русло. Тоді творяться окремі націоналістичні організації, або партії» [8, с. 49].

Таким чином, «український націоналістичний рух» можемо визначити як діяльність політичних гуртків, партій та організацій, які у боротьбі за досягнення своїх програмних цілей опиралися на ідеологію українського націоналізму. В даному випадку це підпільні організації міжвоєнного періоду та осередки ОУН-революційної, керованої Провідником С. Бандерою.

Історіографію проблеми «Український націоналістичний рух 1920 — 1950-х рр. в Запорізькій області» можна об'єднати в три групи: українська діаспорна, закордонна та дослідження сучасних вітчизняних авторів.

Представники української діаспорної історіографії найбільше присвятили уваги історії націоналістичного руху міжвоєнного періоду та боротьбі УПА на Західноукраїнських землях. Діяльність ОУН на Наддніпрянщині висвітлена доволі поверхово, тут переважають мемуари учасників підпілля. Епізодична згадка про націоналістичний рух на Запоріжжі міститься в книзі «Українська повстанська армія» (1953 р.) П. Мірчука. Подаючи за офіціозом ОУН «Ідея і Чин» (1942 і 1943 рр.) перелік загиблих на Наддніпрянській Україні оунівців, він вказує на Н. Вірлика («Михайла Бурія») із Запоріжжя [9, с. 19].

Більше уваги запорізькій ОУН приділив Л. Шанковський у дослідженні, присвяченому історії похідних груп та націоналістичного підпілля на Наддніпрянщині (1958 р.). Попри те, що автор користувався архівами Закордонного представництва Української головної визвольної ради (підпільного парламенту), де зберігали оригінали і копії звітів оунівців, книга містить неточності, які проявляються при роботі із архівними документами. Зокрема, керівником похідної групи ОУН названий І. Клим («Митар»), а до здобутків оунівців у обласному центрі віднесено створення органів обласного самоврядування, народної міліції та обласної газети «Нове Запоріжжя» [10, с. 160]. Разом з тим, згідно із спогадами учасника похідної групи та мелітопольського підпілля І. Молодія («Косара»), які підтверджуються документами із Державного архіву Запорізької області (ДАЗО) та Архіву Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (Архів УСБУ ЗО), керівником підгрупи був В. Пастушенко, який і очолив Запорізький обласний провід [11, с. 42]. Інформацію про органи самоврядування тощо заперечують звіти Айнзац-групи «Ц» із Запоріжжя. У донесенні № 143 від 8 грудня 1941 р. зазначалося, що у Запоріжжі на всі відповідальні посади вдалося призначити фольксдойчів, росіян та українців ще до прибуття членів ОУН. Тут же відмічалися безплідні намагання оунівців змінити такий стан речей [12, с. 71].

У архівних матеріалах також не знайдено підтвердження того, що І. Клим, після висилки його із Запоріжжя німецькими органами держбезпеки, знову повертався до міста і саме із цим була пов'язана активізація діяльності місцевої ОУН у січні 1942 р. Те ж саме стосується і прикладів збройних сутичок між оунівцями та німецькими органами безпеки із залученням фольксдойчів. Згідно з даними Л. Шанковського, такі випадки мали місце у Гуляйпільському, Ново-Керменчицькому (теперішньому Розівському) та Андріївському (тепер Бердянському) районах. Підтверджується за різними джерелами лише перестрілка між гестапо та членами ОУН, яка мала місце весною 1943 р. в с. Костянтинівка Мелітопольського району, в якій загинули представники місцевого та обласного проводу, зокрема М. Вінтонів [10, с. 161].

Цікавою інформацією, поданою Л. Шанковським, є перелік районів Запорізької області, через які проходили дві зв'язкові лінії місцевої ОУН: Запоріжжя — Донбас та Запоріжжя — Маріуполь. Перша пролягала через Червоноармійський (Вільнянський), Оріхівський, Гуляйпільський та Ново-Керменчицький (Розівський) райони. Друга — Василівський, Велико-Токмацький (Токмацький) і Андріївський (Бердянський) [10, с. 161]. У інших виданнях та джерелах підтвердження цієї інформації не знаходимо. Поруч із тим, сама проблема заслуговує окремого і детального дослідження, зважаючи на важливість зв'язкових ліній для функціонування підпілля.

Ще одна згадка про націоналістичне підпілля Запорізької області міститься у дослідженні М. Мара, присвяченому експлуатаційній політиці німецької окупаційної влади в Україні (1990 р.). За його даними, в травні 1942 р. між селами Костянтинівка та Вознесенка під Мелітополем німецькі каральні органи розстріляли кілька десятків українських політв'язнів [13, с. 84]. У архівно-кримінальних справах на членів оунівського підпілля Мелітопольщини, які зберігаються у ДАЗО та Архіві УСБУ ЗО окрім фактів перестрілки у Костянтинівці та арештів активістів ОУН, не міститься інформації про такі випадки. Можемо припустити, що у джерелах, якими користувався М. Мар, прямо не вказувалася політична належність розстріляних і мова йшла про звичайних жителів Мелітопольського району.

Серед закордонних досліджень згадку про націоналістичне підпілля в Запоріжжі під час німецької окупації зустрічаємо у книзі Дж. Армстронга «Український націоналізм» (1955 р.). Це найвідоміша праця про український націоналістичний рух, автором якої був іноземний дослідник. Книга витримала два перевидання (1963 та 1980 рр.), а у 2008 р. в Москві вийшов її російськомовний переклад. Досліджуючи діяльність ОУН на Наддніпрянщині, Дж. Армстронг зазначив, що у повідомленнях німецької поліції зафіксовано появу 15 оунівців у Запоріжжі на початку жовтня 1941 р. і про їх намагання закріпитися на адміністративних посадах. Він припускав, що ці люди були розстріляні німцями та стверджував, що ніякої інформації про націоналістичний рух на Запоріжжі більше немає [14, с. 311]. Насправді ж, виявлені у жовтні 1941 р. німцями оунівці були не розстріляні, а в примусовому порядку відправлені із Запоріжжя до Галичини.

Твердження Дж. Армстронга про відсутність інформації про ОУН в Запоріжжі можна частково пояснити датою виходу книги, яка з'явилася на три роки раніше від «Похідних груп ОУН» Л. Шанковського. Поруч з тим, незрозуміло, чому у наступних двох перевиданнях «Українського націоналізму» до текстової частини не було внесено коректур.

Сучасну вітчизняну історіографію означеної вище проблеми доцільно розділити на дві підгрупи. До першої відносяться синтетичні дослідження історії українського націоналістичного руху та праці, присвячені окремим аспектам діяльності ОУН, де містяться згадки про націоналістичний рух у Запорізькій області. До другої — краєзнавчі дослідження місцевих авторів, у яких аналізується, або принаймні побіжно згадується, історія діяльності ОУН на Запоріжжі.

Серед праць із першої групи відмітимо дослідження В. Нікольського «Підпілля ОУН(б) у Донбасі» (2001 р.). Автор, подаючи за матеріалами допиту оунівця А. Павлишина список керівництва Південної похідної групи ОУН, називає провідника Запорізької підгрупи Ф. Кальбу [15, с. 22]. Нажаль, не вказується, що це був лише організаційний псевдонім майбутнього керівника Запорізького обласного проводу ОУН В. Пастушенка.

Серед підпільників Донбасу В. Нікольський називає С. Кащенко-Держка, який у 1941 р. був членом Запорізького обласного проводу [15, с. 35]. В інших матеріалах С. Держко не фігурує. Можливо, саме його мав на увазі І. Молодій, під час допиту перераховуючи членів Запорізького обласного проводу. Серед інших тут фігурує неіндентифікований «Степан» [16, спр. 107, арк. 158].

Із посиланням на інформацію одного з членів оунівського підпілля Донецької області, В. Нікольський наводить дані, що у селищі Царекостянтинівка (тепер — смт. Куйбишеве) було створено осередок ОУН, членами якого були співробітники поліції, які в свою чергу створили склад зброї для потреб підпілля [15, с. 55]. Враховуючи, що на сьогоднішній день інших даних про існування ОУН у Куйбишевському районі немає, інформація наведена автором, дуже цінна для з'ясування географічних меж діяльності ОУН в Запорізькій області.

В іншій публікації, присвяченій аналізу репресивної політики радянської влади в Донецькій області, В. Нікольський навів факти існування на території сучасного Бердянського району Запорізької області повстанської організації «Українська демократична народна партія», яка у 1929 р. була викрита органами ДПУ УСРР. Організацію було створено у великому українському селі Новотроїцькому Андріївського району Маріупольського округу, вона мала осередки у селах Нововасилівка та Новоспасівка на Бердянщині. Були спроби створення осередків, зокрема, у Бердянському педагогічному технікумі [17, с. 33].

У синтетичному дослідженні українського націоналістичного руху А. Русначенка (2002 р.) зустрічаються згадки про діяльність ОУН на території Запорізької області під час німецької окупації. Деяка частина інформації, без співставлення із іншими джерелами, подана за вказаною книгою Л. Шанковського [3, с. 52]. Зокрема, це стосується проблеми керівника Запорізького обласного проводу ОУН та організації органів місцевого самоврядування. Відповідно, помилки і неточності останнього відображенні і у монографії А. Русначенка.

Із посиланням на публікацію гуляйпільського краєзнавця В. Коростильова, А. Русначенко подає інформацію щодо створення у Гуляйполі в жовтні 1941 р. осередку ОУН, керованого А. Мельником, після перебування там провідника Центрального керівництва ОУН на Наддніпрянщині О. Ольжича [3, с. 31]. У документах ДАЗО та Архіву УСБУ ЗО взагалі відсутня інформація про наявність у Запорізькій області мельниківського підпілля, а у жодній біографії О. Ольжича не відображене його перебування у Гуляйполі та Запорізькій області загалом.

У дослідженні Д. Веденєєва, присвяченому біографії останнього командира УПА В. Кука, який під час німецької окупації був краєвим провідником ОУН

Південноукраїнських земель (2007 р.), згадується Запорізький обласний провід. Автор вказує, що до Запорізького обласного проводу входили Запорізький та Мелітопольський окружний провід, а чисельність місцевої ОУН складала 50 чоловік [18, с. 78]. За матеріалами архівно-слідчих справ на запорізьких оунівців можна говорити про наявність ще одного, третього, окружного проводу — Бердянського. Щодо чисельності Запорізької ОУН: наші попередні дослідження вказують, що на території області діяло не менше 160 оунівців, лише близько 20 з яких були вихідцями із Західної України [19].

У іншій праці, написаній у співавторстві з Г. Биструхіним та присвяченій протиборству спецпідрозділів ОУН та радянських органів державної безпеки у 1945 — 1980-х рр. (2007 р.), Д. Веденєєв навів інформацію про значну активність оунівської розвідки на Сході України. Зокрема, 26 грудня 1949 р. у с. П'ятричани Орининського району Кам'янець-Подільської (тепер — Хмельницької) області під час обшуку бункеру місцевого окружного проводу ОУН радянськими спеціалістами було вилучено складені оунівськими розвідниками відомості про економічне й суспільне життя, зокрема в Запорізькій області [20, с. 85]. Аналіз наявних джерел з історії ОУН на території Запорізької області поки що не надає можливості з'ясувати яка саме підпільна ланка могла надати таку інформацію у 1949 р.

Дослідники О. Іщук та Н. Николаєва присвятили свою статтю історії діяльності молодіжних структур ОУН у перше повоєнне десятиліття на території Наддніпрянщини (2006 р.). Тут зустрічаємо інформацію про існування у Запоріжжі та Гуляйполі Запорізької області протягом 1947 — 1949 рр. антирадянської організації націоналістичного спрямування — «Група українських підпільників» [21, с. 244]. Судячи з характеру поданої інформації, в її основі лежала доповідна УМДБ Запорізької області до керівництва республіканського міністерства. Більш детальна інформація про «Групу», її зародження, розвиток, діяльність та ліквідацію міститься у двох архівно-слідчих справах, що зберігаються у Архіві УСБУ ЗО.

Однією із перших праць краєзнавчого характеру з історії ОУН на території Запорізької області є стаття гуляйпільського просвітянина В. Коростильова (1997 р.). Джерельною базою для статті стали спогади старожилів-гуляйпільців [22]. Аналіз наявних матеріалів запорізьких архівів дозволяє доповнити деякі наведені дані, а деякі — спростувати. Зокрема, не відповідає дійсності інформація про розстріл усіх заарештованих нацистами гуляйпільських оунівців: частина із них була відправлена до в'язниці СД у Запоріжжі (І. Шишура, брати Качан, Гніденко та Й. Зінченко). Дехто з них пізніше відправлений до концтабору «Дахау», декого (зокрема, Шишуру) з під варти звільнили [23, спр. П-21120, арк. 15, 26 зв., 30 — 30 зв.]. Про ситуацію із приїздом до Гуляйполя у 1941 р. О. Ольжича йшла мова вище.

Поруч із тим, у статті В. Коростильова міститься цінна інформація про репресії нацистських спецслужб проти осередків ОУН, як у самому Гуляйполі так і селах району. Також вказане місце, де проводилися розстріли націоналістів: протитанковий рів при в'їзді до міста зі сторони Запоріжжя (свого часу там було встановлено пам'ятну стелу «Жертвам фашизму») [22].

Детального аналізу вимагає брошура В. Марковича «Підпілля ОУН у Запорізькій області» (2001), якій передував цикл його публікацій у запорізькій газеті «Суббота плюс». Автор, хоч і спирався на матеріали ДАЗО та Архіву УСБУ в Запорізькій області, допустив багато помилок та вніс значну плутанину в інформаційну базу з

проблеми українського націоналістичного руху на території Запорізької області у 1940-х рр. Саме видання побудоване за принципом біографічного довідника, якому передують невеликі за обсягом описи діяльності ОУН по районах області. Усього наведено довідки на 89 осіб [24, с. 48]. Перевірка посилань на архівні джерела, наведені у брошурі, дає наступні результати: 7 осіб не мали жодного відношення до запорізької ОУН, а наведені біографічні довідки зовсім не відповідають матеріалам архівно-слідчих справ (зокрема, І. Войтович, Г. Соловей, М. Коломієць, О. Коваленко, М. Замкевич, С. Лисий та С. Томащук) [24, сс. 9 – 10, 18, 30 – 31, 41].

У брошурі В. Марковича багато неточностей. Зокрема, він зазначив, що І. Молодій, один з членів похідної групи, який діяв на Мелітопольщині, був заарештований на території Польщі в 1948 р. [24, с. 9]. Насправді, це відбулося у 1944 р. В 1948 р., коли він вже був в ув'язненні, його ідентифікували як активіста Мелітопольської ОУН і провадили додаткове слідство [25, с. 169]. Деякі підпільники, які згадуються у архівно-слідчих справах за деякими різницями у прізвищах (в одну літеру), або іменах у В. Марковича виступають як окремі особи: Бойненко – Буйненко; Гармаш Борис – Гармаш Сергій (останні варіанти правильні) [24, сс. 12, 17].

Така ж ситуація і з викладенням фактологічного матеріалу. Зокрема, Ю. Курило не був організатором молодіжного гуртка «Козаки» у Мелітопольському агроземлемірному училищі, а В. Хабалик (у Марковича – Хабалій) не був членом Мелітопольського окружного проводу ОУН [24, с. 15]. Така кількість неточностей і помилок, можливо, пояснюється тим, що В. Маркович не був істориком.

У книзі М. Єременко з історії Чернігівського району Запорізької області (2006 р.), у розділі присвяченому періоду окупації, міститься згадка про місцевий осередок ОУН. Не можемо погодитися із автором, що націоналістична організація тут виникла ще напередодні війни та щодо її активної діяльності [26, с. 224]. У архівно-слідчій справі на чернігівських оунівців [23, спр. П-20207] інформація надто заплутана, щоб робити однозначні судження. Матеріал більше схожий на фальсифікат співробітників радянських органів державної безпеки. Єдине, що піддається перевірці і не викликає сумнівів – контакти місцевого вчителя П. Коржа із членами ОУН м. Маріуполя Донецької області у 1943 р.

Згадка про діяльність ОУН у Бердянському районі міститься у біографічному нарисі Т. Новосели та Р. Новосели, присвяченому відомому дисиденту, уродженцю Бердянщини, М. Береславському (2006 р.). У статті досліджено основні віхи життя Береславського, зокрема і його участь у діяльності осередку юнацтва ОУН с. Новоспасівка (Осипенко) Бердянського району [27, с. 37].

Діяльність українських націоналістів під час німецько-радянської війни на території Запорізької області відображена також у дослідженнях В. Мороко. У 1997 р. була опублікована його стаття «ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни», де автор на основі доступних йому матеріалів, подав історію діяльності націоналістичного підпілля, здебільшого у Мелітопольському районі. В. Мороко частково описав діяльність членів ОУН по кільком районах, чого власне і вимагала мета матеріалу. На вказаний час ця стаття була найбільш ґрунтовною і структуризованою [28, сс. 152 – 165].

Вказане дослідження було розширене автором в рамках навчального посібнику до спецкурсу «Запорізьке Подніпров'я у 40-ві рр. ХХ – початку ХХІ ст.» (2007 р.) [29]. У викладеному матеріалі наявні помилки та неточності, частина яких пов'язана із джерелами, на які посилався автор. Зокрема, це стосується інформації щодо

ролі І. Кліма в запорізькій ОУН та розстрілів самостійників на Мелітопольщині тощо (матеріали Л. Шанковського, М. Мара та В. Марковича про які мова йшла вище) [29, сс. 25 – 26].

Також не відповідає дійсності інформація, що член Запорізького обласного проводу Б. Мовчан «арештований німецькою службою СД, він безслідно зник у мороці воєнного лихоліття, очевидно був знищений» [30, с. 26]. Насправді, куратор Мелітопольського окружного проводу ОУН Б. Мовчан був учасником наради керівництва націоналістичного підпілля у с. Костянтинівка Мелітопольського району і загинув під час перестрілки із нацистськими органами державної безпеки [11, сс. 91 – 92].

Загалом же, можемо відмітити доробок В. Мороко як найбільш науковий та осмислений, у порівнянні із вище вказаними краєзнавчими дослідженнями.

Нами також було опубліковано ряд досліджень, присвячених історії націоналістичного руху у Запорізькій області [30]. Деякі з них, зокрема ранні, на сьогоднішній день потребують коректури в світлі опрацьованого після того джерельного масиву. В першу чергу, це стосується схеми організаційної структури ОУН на Запоріжжі та персонального складу обласного проводу [31].

В цілому, на основі опрацьованих публікацій можемо зробити наступні висновки і зауваження. На сьогоднішній день, попри актуалізацію теми українського націоналістичного руху, подібні процеси та явища майже не торкнулися Запорізької області. У закордонній та українській діаспорній історіографії проблема діяльності ОУН та інших антирадянських груп на Запоріжжі висвітлена досить поверхово і стосується лише періоду нацистської окупації.

Вітчизняні автори продукують здебільшого синтетичні дослідження із явним вираженням західноукраїнського акцентування. Побіжні згадки про націоналістичний рух на Запоріжжі не дозволяють скласти чіткого уявлення про цей феномен. Регіональні ж автори «грішать» гіперболізацією та дещо неухважним відношенням до співставлення інформації різних джерел.

Загалом, сучасний розвиток історичної науки та поглиблений інтерес до «білих плям» вітчизняної історії вимагають більш детального, обґрунтованого та об'єктивного дослідження проблеми українського націоналістичного руху 1920 – 1950-х рр. на території Запорізької області.

Бібліографія та коментарі

1. Щур Ю. І. Український визвольний рух на Наддніпрянщині у 1920 – 1955 роках : історіографія проблеми / Ю. І. Щур. – Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 366 – 374 ; Щур Ю. І. Закордонна історіографія українського націоналістичного руху на Наддніпрянщині у 1920 – 1955 рр. / Ю. І. Щур. – Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – Вип. XXIX. – С. 310 – 314.
2. Мандрик М. Український націоналізм : становлення в міжвоєнну добу / Марія Мандрик / Передмова В. Вериги. – К. : Видавництво ім. О. Теліги, 2006. – 392 с.
3. Русначенко А. Народ збурений : Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках / Анатолій Русначенко. – К. : УВ Пульсари, 2002. – 519 с.

4. Спеціалізоване видання львівського Центру досліджень визвольного руху має назву «Український визвольний рух» (на сьогоднішній день вийшло друком 14 випусків).

5. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм / Іван Лисяк-Рудницький // Історичні есе [в 2 т.] / [пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака]. — К. : Основи, 1994. — Т. 2. — С. 247 — 259.

6. Сміт Е. Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Ентоні Д. Сміт [пер. з англ.]. — К. : К.І.С., 2004 — 170 с.

7. Грицак Я. Націоналізм // <http://www.history.franko.lviv.ua/In.htm>.

8. Ленкавський С. Короткий нарис історії українського націоналізму / Степан Ленкавський // Український націоналізм. Твори [за ред. О. Сича]. — Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. — Т. 1. — С. 48 — 101.

9. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942 — 1952 / Петро Мірчук. — Мюнхен : Сісеґо, 1953. — 319 с.

10. Шанковський Л. Похідні групи ОУН: причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941 — 1943 рр. / Лев Шанковський. — Мюнхен : Український самостійник, 1958. — 370 с.

11. Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі ... моя любов, моє горе / Іван Молодій // Закерзоння. Спомини вояків УПА [підгот. Б. Гук]. — Варшава : Тирса, 1997. — Т. 3. — 303 с.

12. Косик В. М. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941 — 1942) / [упоряд. Володимир Косик]. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. — Т. 2. — 384 с.

13. Мар М. Експлуатаційна й екстермінаційна німецька політика в Україні / М. Мар // В боротьбі за українську державу : есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / [упоряд. М. Г. Марунчак]. — Львів : Меморіал, 1990. — С. 75 — 89.

14. Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования / Джон Армстронг [пер. с англ. П. В. Бехтина]. — М : ЗАО Центрполиграф, 2008. — 368 с.

15. Нікольський В. Підпілля ОУН (б) у Донбасі / В. Нікольський. — К. : Інститут історії НАН України, 2001. — 178 с.

16. ДАЗО, ф. Р. 5747, оп. 3.

17. Нікольський В. Правда через роки / В. М. Нікольський // Реабілітовані історією [у 27 т.] : Донецька область. — Донецьк : Вид-во КП Регіон, 2004. — Кн. перша : науково-документальні нариси. — С. 9 — 73.

18. Веденеев Д. Одиссея Василия Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА / Д. В. Веденеев. — К. : К.И.С., 2007. — 208 с.

19. У Службі безпеки України відбулись чергові історичні слухання «Діяльність ОУН на Півдні та Сході України» // Історичні слухання за результатами роботи групи істориків, які працюють з документами із Архіву СБУ (за матеріалами інтернет-видань) — СБУ : Центр взаємодії із засобами масової інформації та громадськістю Апарату Голови. — 2008. — 13 березня.

20. Веденеев Д. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945 — 1980-ті роки / Д. В. Веденеев, Г. С. Биструхін. — К. : К.І.С., 2007. — 568 с.

21. Іщук О. Діяльність молодіжних структур ОУН(б) на території центральних та східних областей України у 1945 — 1954 рр. / О. Іщук, Н. Ніколаєва // Український визвольний рух. — Львів : Б. в., 2006. — Зб. 8. — С. 225 — 252.

22. Коростильов В. Таємниці гуляйпільської ОУН / Василь Коростильов // Шлях перемоги. — 1997. — 31 липня.

23. Архів Управління СБУ в Запорізькій області. — Фонд припинених справ.

24. Маркович В. Підпілля ОУН у Запорізькій області / Василь Маркович. — Запоріжжя : Агентство інформації Ханаєвой Т. Ю., 2001. — 52 с.

25. Гук Б. Молода старість Івана Молодія / Богдан Гук // Вісник Закерзоння. — 2002. — №№ 7 — 8 — 9. — С. 169 — 182.

26. Єременко М. «Край шляху муравського...» : нариси з історії Чернігівського району / М. Єременко. — Запоріжжя : Лана-друк, 2006. — 436 с.

27. Новосела Т. Правозахисна діяльність М. О. Береславського / Т. Новосела, Р. Новосела // Мій рідний край — Запоріжжя : Матеріали відкритої обласної краєзнавчої конференції учнівської молоді. — Запоріжжя : Поліграф, 2006. — С. 36 — 41.

28. Мороко В. ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни / В. Мороко // Наукові праці історичного факультету. — Дніпропетровськ : МП Промінь, 1997. — Вип. 2 : 25-річчю історичного факультету присвячується. 1971 — 1996. — С. 152 — 164.

29. Мороко В. Запорізька область у радянсько-німецькій війні 1941 — 1945 рр. : Навчальний посібник до спецкурсу «Запорізьке Подніпров'я у 40-і рр. ХХ — на початку ХХІ ст.» / В. М. Мороко. — Запоріжжя : ЗНУ, 2007. — Ч. 1. — 35 с.

30. Щур Ю. Діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів на території Мелітопольського району Запорізької області / Юрій Щур // Український визвольний рух. — Львів : Центр досліджень визвольного руху; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. — Зб. 8. — С. 153 — 163; Щур Ю. Організація Українських Націоналістів на Запоріжжі. Короткий нарис / Юрій Щур. — Запоріжжя : Друкарська дільниця Запорізького наукового товариства ім. Я. П. Новицького, 2009. — 52 с.

31. Щур Ю. Організаційна структура націоналістичного підпілля (ОУН) на території Запорізької області під час німецької окупації (1941 — 1943 рр.) / Ю. Щур // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2005. — № 5. — С. 133 — 139.

Щур Ю. І.

Украинское националистическое движение 1920 — 1950-х гг. в Запорожской области : историография проблемы

В статье проанализирована степень изученности истории украинского националистического движения в Запорожской области в 1920 — 1950-е годы. Сделан акцент на том, что вопреки достижениям отечественных и зарубежных исследователей, проблема деятельности ОУН на Запорожье остается малоисследованной.

Shchur Yu. I.

Ukrainian nationalistic movement in the Zaporizka region in 1920 — 1950 : problem historiography

The level of study of history of Ukrainian nationalistic movement in the Zaporizka region in 1920 — 1950 was analyzed in the article. It is emphasized that notwithstanding home and foreign researchers works the problem of OUN in Zaporizka region remains poorly studied.

Завгородній Ю. Ю.

ОСТРІВ ХОРТИЦЯ У РОБОТАХ М. МІЛЛЕРА І Д. ДОНЦОВА (З НАГОДИ ДВОХ ЮВІЛЕЇВ) *

Одним із головних здобутків України за двадцять років незалежності можна вважати зміни в її культурному ландшафті. Чи не найпомітніше вони спостерігаються на прикладі сприйняття острова Хортиці **, який з пам'ятки середньовічної української культури почав усвідомлюватись сакральним топосом світового рівня ***. Поштовхом для переосмислення значення Хортиці стали археологічні дослідження 1990-х рр., завдяки яким на острові було відкрито низку святилищ доби бронзи. Поступове осмислення цієї «нової», сакральної складової Хортиці виявило, що у модерній українській культурі, незалежно від останніх археологічних відкриттів, відновленню сакрального статусу острова сприяли М. Гоголь і, особливо, Т. Шевченко. Після його подорожі на Хортицю улітку 1843 р. розпочинається період світського паломництва на острів [1; 2].

Наразі ми пропонуємо зосередити нашу увагу довкола особливостей представлення Хортиці у роботах М. Міллера і Д. Донцова, виходу яких у цьому році виповнюється 60 і 50 років відповідно. Доцільність такого звернення, окрім прив'язки до круглих дат, має й інші свої орієнтири.

Один із них торкається стратегічних орієнтирів позиціонування України поза її межами. Так, якщо враховувати тенденції сучасного світу, спрямовані на подальше підсилення глобалізації, то належне представлення власної культури, знань про рідну землю у всесвітньому співтоваристві стає не приватною справою, а викликом часу й одним зі значущих і перспективних шляхів-відповідей громади і суспільства для виживання у нових умовах. Як раз загально визнані пам'ятки і святині формують, чи не найміцніші уявлення і зацікавлення тією чи іншою національною культурою на світовому рівні. На території Запорізького краю знаходиться чимало таких об'єктів, цікавих міжнародній спільноті. Безперечно, що почесне місце серед пам'яток-лідерів, завдяки яким Запорізький край широко відомий і в Україні, і за її межами, посідає острів Хортиця.

Наступний орієнтир, хоча і спрямований у першу чергу на історію вивчення феномену острова Хортиця, тобто має справу з хортицезнавством, проте пов'язаний із попереднім. Так Хортиці, цьому рідкісному історичному і природному феномену, повністю чи частково присвячено багато вітчизняних публікацій: від окремих статей і нарисів до поважних монографій. Але зазвичай у них не ставляться питання: «А чи відомо щось про Хортицю в інших країнах? А якщо і відомо, то що саме»? Хоча відповідь на поставлені питання, могла б не тільки створити необхідне уявлення про особливості представлення однієї з найвідоміших пам'яток Запорізького краю у світі станом на сьогодні, а і зорієнтувати нас, як позиціонувати власний край в інформаційному просторі не тільки в Україні, а й за її кордонами у подальшій перспективі.

* Висловлюємо щиро вдячність М. Сльнікову (Запоріжжя) за відкритість до наукового діалогу, зокрема з питань, пов'язаних із дослідженням археологічної спадщини М. Міллера.

** Також можна згадати і про Кам'яну Могилу, іншу сакральну пам'ятку Запорізького краю, яка набула свого нового й якісного прочитання за роки незалежності.

*** Зауважимо, що саме усвідомлення значущості культурного ландшафту в Україні, хоча і не носить системного характеру, і не стало однією з ключових тем в інтелектуальному обговоренні, проте цілком вписується у загальносвітовий процес переосмислення земного простору.

Тож спробуємо порушити існуючий дисбаланс, звернувшись до двох симпатичних публікацій-ювілярів, кожна з яких містить важливі згадки про Хортицю. Обидві вони були видані у Канаді. Обидва автори — відомі українські емігранти, які мали безпосередній зв'язок із Запорізьким краєм. Цілком імовірно, що це були перші згадки про Хортицю у науковій літературі за океаном, у Північній Америці.

«Могила князя Святослава» * Михайла Міллера (1883 – 1968). Перша публікація — наукова стаття, яку було видано у 1951 р. «Українським культурним і освітнім центром» у Вінніпезі. Її автор — відомий археолог, історик, музейний працівник німецького походження М. Міллер, який брав участь в археологічних дослідженнях у Запоріжжі і на Запорожжі у 1929 – 1930 рр. і у 1943 р. Опинившись після Другої світової війни у Німеччині, Міллер працював ученим секретарем в американському Інституті з вивчення СРСР (з 1951 р.) [3], а також співпрацював з Українським вільним університетом у Мюнхені [4, с. 205].

«Могила князя Святослава» була присвячена опису середньовічної сакральної пам'ятки світового рівня, яку, як це випливає з назви статті, Міллер інтерпретував місцем поховання давньоруського князя. Дане поховання було досліджене археологічною експедицією Народного комісаріату просвіти УРСР на території сучасного міста Запоріжжя (тоді села Вознесенка) у 1930 р. й отримало назву Вознесенського скарбу. На високий соціальний (військовий) статус небіжчика вказували, зокрема, чисельні золоті і срібні речі, знайдені під час розкопок. Серед найвідоміших знахідок — срібна фігура орла (значок військової частини?), вагою понад 1 кг.

Ми не будемо наразі вдаватись у існуючі й досі дискусії щодо інтерпретації самої археологічної пам'ятки, натомість звернемо увагу, що знайдена пам'ятка мала безперечно сакральний характер, з чим погоджуються усі дослідники. Також для нас важливо, що наукова публікація, підготовлена у Німеччині і видана у Канаді, була присвячена рідкісній сакральній пам'ятці, пов'язаній із Запоріжжям.

Розповідаючи про Вознесенський скарб, Міллер робив відступи-екскурси, вводячи пам'ятку у певний культурний і географічний контекст. В одному з них він і згадав про Хортицю. Цілком імовірно, що це була перша академічна згадка про острів у Канаді, якій нині виповнюється 60 років.

Наведемо найцікавіші і найзмістовніші згадки про Хортицю, на які звернув увагу дослідник. Ось що він писав: «Острів Хортиця пов'язаний низькою спогадів та пам'яток з нашою історією. Тут на ньому знаходився ще в 19 ст. величезний дуб — поганське жертовище, якому вклонялися та приносили жертви слов'яни. На Хортиці з'їздилися в 1223 р. українські князі, перед походом на ріку Калка на зустріч татарам. В 16 ст. тут знаходилася перша Запорозька Січ, з отаманом Байдою на чолі» ** [5] ***.

Як бачимо, згадки досить промовисті. Вони, з одного боку, чітко вказують на сакральну особливість острова за давньоруських часів, а з іншого, на важливу його роль у боротьбі із зовнішніми ворогами. Беззаперечним для Міллера було і те, що перша Запорозька січ розташовувалась не деінде, а на Хортиці.

* М. Міллер згадує острів Хортицю і в інших своїх археологічних публікаціях [6; 7], які потребують окремого аналізу, бо торкаються архаїки.

** Зміст цитати дає можливість припустити, що її автор спирається на відповідні роботи Я. Новицького і Д. Яворницького, присвячені Хортиці. Цілком імовірно, що і сам М. Міллер міг відвідати острів.

*** Тут і далі цитати подаються в авторському правописі.

Не намагаючись у даній публікації спростувати або підтвердити факти у щойно наведеній цитаті, і не шукаючи їхні можливі витoki, ми б наразі хотіли звернути увагу на інше. Очевидно, що ці кілька рядків, які належали Міллеру, не тільки вказують на існуючі уявлення про Хортицю в авторитетного ученого, а й у різний спосіб, упродовж не одного десятиліття впливали на формування образу Хортиці серед української діаспори у Північній Америці й у Західній Європі.

«Незримі скрижалі Кобзаря» Дмитра Донцова (1883 – 1973). Яскравим підтвердженням сказаному є наступні згадки про Хортицю, яким у цьому році виповнюється півстоліття. Вони зустрічаються у філософській роботі «Незримі скрижалі Кобзаря (містика лицарства запорозького)», яка побачила світ у 1961 р. у Торонто завдяки видавництву «Гомін України». Автором роботи був видатний уродженець Запорізького краю (народився і прожив 17 років у Мелітополі), відомий український мислитель і політичний діяч, засновник теорії інтегрального націоналізму Д. Донцов.

«Незримі скрижалі Кобзаря» цікаві тим, що це друга після «Кобзаря» Т. Шевченка спроба у модерній українській культурі осмислити вітчизняний сакральний простір. Спираючись на аналіз «Кобзаря», Донцов, як і Шевченко, до ключових національних святинь відносить острів Хортицю, високий статус якої він також пов'язує з її славним козацьким минулим.

Свій виклад, присвячений Хортиці, Донцов розпочинає промовистим реченням: «Містичні були початки лицарства Запорозького на Хортиці» [8, с. 163]. Після чого він відразу приступає до роз'яснень наведеної ним тези. Для цього Донцов звертається до вищезгаданої роботи Міллера, майже слово у слово цитуючи його рядки про Хортицю, і додаючи наприкінці: «Коло Хортиці мабуть була й могила Святослава Завойовника. Отже ще з перед християнських часів сходилися тут предки запорожців приносити жертви богам, а потім дружина князя, а ще пізніше запорожці, перед тим, як ішли себе самі приносити в жертву Богові і Україні» * [8, с. 163].

З наведеної цитати випливає, що Донцов, сприймає острів Хортицю особливим місцем. Окрему увагу він звертає на тривалу трансляцію незвичного статусу Хортиці, пов'язуючи його витoki не з утилітарною діяльністю людини, а з жертвовною: у релігійному і національному розумінні. При цьому жертвовність, яка формує хортицький образ, містить у собі і дохристиянську, і християнську, і національно-патріотичну складові, які, що надзвичайно важливо для українських історичних і суспільно-політичних реалій, між собою не конфліктують.

Далі Донцов наводить надзвичайно цікаву легенду про заснування Запорозької січі Д. Вишневецьким, пов'язуючи появу її задуму з незвичайною зустріччю князя з українськими прочанами зі «Святої Землі» у вигляді легенди-пророцтва: «Є легенда, що в часи князя Д. Вишневецького (Байди), українські прочани з «Святої Землі», з заморських мандрів, в свої монастирі вертаючись, прийшли на двір княжий і розмовляли «о дивнім з князем». Один з тих прочан, сам колишній воїн, сказав, що князю «назначено велике завершити діло» і від одного «лицарського велителя» на Родосі передав князю обручку, просячи, щоб княжата українські «хоробрістю, достатками і кріпостою духовною» славні, набралися «хоті бранної» і «зібралися стати на поганих». І ще сказав прочанин, що «князеві наказує сам Господь в обороні святої віри і монастирів стати», бо «спляча вода берегів не ломить, а єгда вскипить, захлисне хвилею пресильною» і «збирати лицарство» на

* Залишається шкодувати, що Д. Донцов не робить посилання на джерело, з якого він дізнався про саму легенду.

добре діло на острові, подібним до Родосу. А «на йому укласти закон лицарський і од миру оддаленіє, щоб у послуху Духу Божему пробувати» [8, с. 163].

Дана легенда не тільки вказує на вищу обираність задуму майбутнього заснування Запорозької січі на Хортиці, а і вводить українські середньовічні реалії у контекст європейського лицарства. Окрему і важливу роль у легенді посідає паломницька складова. Власне, саме українські паломники зі Святої Землі (просторового максимуму для християн) виступають у делікатній ролі посередників між Господом і родоським лицарством, з одного боку, та князем Вишневецьким, з іншого.

Почута легенда настільки збентежила князя, що він вирішив «за порадою вибрати для заснування ордену Запорозького острів на Борисфені – подібно як західне лицарство вибрало Родос чи Мальту, – «Хортицею той острів прозивався по причині, що там колись у давнину стародавня була хвортеця» (фортеця). А острів вибрано тому, що – як у нашій літературі казали іноки, – що «острів у бушуванні водних бурь яко Тритон виринающий»; тому що острів «це життя нового початкування» [8, с. 164]. Цими рядками Донцов завершує переказ легенди.

Щойно наведений уривок легенди починається зі своєрідної (наївної, народної?) етимології назви острову «Хортиця», яка поповнює перелік інших відомих спроб знайти пояснення топоніму «Хортиця» і вкотре нагадує про дискусію серед дослідників у спробі встановити місце фортифікаційних споруд князя Вишневецького (на о. Мала Хортиця, на о. Хортиця, на обох островах та ін.). Якщо наведену Донцовим етимологію узяти до уваги і припустити, що у легенді не помилково згадується сама фортеця Вишневецького, про яку пише Микола Карамзін (1765 – 1826) в «Історії держави Російської»: «вывезъ оттуда пушки въ свою Хортицкую крѣпость» [9], посилаючись на «Ніконовський літопис», а дійсно, більш рання, то тоді виникає природне питання: «Яка саме фортеця мається на увазі в легенді»? Проте на сьогодні до цього питання, простіше поставити низку наступних питань чи припущень, ніж дати стверджувальну відповідь.

Ще одним неочікуваним і водночас змістовним фрагментом для інтерпретації, виступають у легенді кілька останніх рядків, які містять стисле розмірковування про концептуальне і глибинне значення острову (напр., «це життя нового початкування», себто острів як архетип), властиве науковій і філософській літературі ХХ ст.

У будь-якому разі, чи ми маємо справу з давньою легендою, чи з її сучасним витвором (можливо, що її автором міг бути і сам Донцов), вона містить важливі і необхідні структурні складові, завдяки яким і острів Хортиця, і Запорізька січ на ній набувають вже не так історичного, як сакрального обґрунтування.

У порівнянні з відомостями про Хортицю М. Міллера, виклад Д. Донцова значно підсилив образ Хортиці як національної святині, започаткований свого часу Т. Шевченком. З обґрунтуванням цього високого статусу Хортиці, знову таки першими познайомилися читачі за океаном в українській діаспорі. Читати ж праці Донцова, як власне і Міллера, у радянській Україні на той час було заборонено.

Тож очевидно, що позиціонує одну з найпривабливіших пам'яток Запорізького краю, острів Хортицю, чи в Україні, чи в інших країнах, варто враховувати вже існуючий її образ, щоби не тільки підсилити найавтентичніші і найважливіші його складові, чи коректно їх підправити, а і самим краще їх збагнути. І два ювілеї, що припадають на цей рік, можуть стати слушною для цього нагодою.

Бібліографія

1. Завгородній Ю. Ю. До витоків відродження давньої святині: Тарас Шевченко і острів Хортиця (вступна частина) / Ю. Ю. Завгородній // Матеріали наук. – практ. конф. «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці». 9 – 10 жовтня, 2008 р. – Запоріжжя, 2008. – С. 163 – 171.
2. Завгородній Ю. Ю. Тарас Шевченко і острів Хортиця: модерні витки відродження давньої святині. Стаття перша / Ю. Ю. Завгородній // Українознавство. – 2008 а. – № 3. – С. 112 – 115.
3. Миллер (Антич) К. Донской археолог Михаил Александрович Миллер – мой отец / К. Миллер (Антич) // Режим доступу: http://sarkel.ru/istoriya/donskoj_arheolog_mihail_aleksandrovich_miller_-_moj_otez/
4. Дровосекова О. В. Михайло Міллер та його праця «Могила князя Святослава» / О. В. Дровосекова // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2009. – № 9. – С. 204 – 206.
5. Міллер М. Могила князя Святослава / М. Міллер // Режим доступу: <http://www.yatran.com.ua/articles/295.html> (Див. також: Міллер М. Могила князя Святослава // «Вознесенський скарб»: Дві долі, два погляди ... / [упоряд. О. В. Дровосекова]. – Запоріжжя: Стат і К°, 2010. – С. 49 – 61.
6. Міллер М. Кам'яні спорудження бронзового віку в Надпоріжжі / М. Міллер // Український вільний університет. Філософічний факультет. Наукові записки. – Мюнхен, 1965 – 1966. – Ч. 8. – С. 93 – 103.
7. Міллер М. Кам'яні споруди бронзового віку в Надпоріжжі (І. Кромлехи) / М. Міллер // Український вільний університет. Філософічний факультет. Наукові записки. – Мюнхен, 1963. – Ч. 7. – С. 66 – 87.
8. Донцов Д. Незримі скрижалі Кобзаря (Містика лицарства запорозького) / Д. Донцов. – К.: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2008. – 265 с.
9. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М.: Книга, 1989. – Кн. вторая. – Т. VIII. – 188 стлб.

Завгородній Ю. Ю.

**Остров Хортица в работах М. Миллера и Д. Донцова
(по случаю двух юбилеев)**

В статье рассматриваются упоминания острова Хортицы в работах М. Миллера «Могила князя Святослава» и Д. Донцова «Незримые скрижалы Кобзаря». Автор приходит к выводу, что в обоих случаях (в первом менее, а во втором более четко) Хортица воспринималась сакральным топосом и национальной святыней.

Zavhorodniy Yu.

**The Island of Khortytsya in the Works of M. Miller and D. Dontsov
(on the Occasion of Two Anniversaries)**

The article considers the mentions of the island of Khortytsya by M. Miller in "The Tomb of Prince Svyatoslav" and D. Dontsov in "The Invisible Tables of Kobzar". The author comes to the conclusion that in both cases (in the first one less clearly, and more obviously in the second one), Khortytsya was perceived as a sacred topos and a national shrine.

Ляшко С. М.

**СПОГАДИ МУЗЕЙНИКА НА ТЛІ СПОГАДІВ
«ЗДАЛЕКА ДО БЛИЗЬКОГО» ВАСИЛЯ СОКОЛА**

Старше покоління музейних співробітників, яке прийшло працювати у Запорізький обласний краєзнавчий музей на початку 70-х років минулого століття, добре пам'ятає обов'язкові відрядження по області, пов'язані із збиранням експонатів, читанням лекцій, описом пам'яток історії та культури, наданням методичної допомоги музеям районної ланки. Комплексні виїзди здійснювалися на тоді ще новому «фурцвагені» – автобусі «Кубань», подарунку регіональним музеям міністра культури СРСР К. О. Фурцевої, з водієм Віктором. Майже усі співробітники багато разів побували у краєзнавчому музеї с. Гусарка Куйбишевського району*. Багато років у музеї нас зустрічав його директор – Микола Якович Гудина. С першої зустрічі він запам'ятався мені своїм рідким прізвищем – Гудина. Як більшість тогочасних керівників міськими, сільськими, шкільними (Іван Петрович Савовський, с. Балки Василівського району), районними (Іван Герасимович Воробйов, м. Вільнянськ) музеями, він відрізнявся своєю обізнаністю з історією села, любов'ю до справи, відповідальністю, доброзичливістю.

Музей було розташовано у декількох невеличких кімнатах одноповерхового цегляного будинку. Як мені запам'яталося, у вітрині, пов'язаній з історією села було розміщено схему Дніпровської лінії, зокрема Кирилівської фортеці, поблизу якої наприкінці XVIII ст. розташовувався полк гусар. Великий експозиційний вузол був пов'язаний з подіями Великої Вітчизняної війни (у 1943 р. у селі знаходився штаб Південного фронту). В одній із кімнат висіла яскрава ковдра ручної роботи місцевих майстринь. В окремій невеличкій вітрині знаходилися археологічні пам'ятки, знайдені під час розкопок курганів поблизу села у 1968 р. і передані до музею та фото золотого кінського налобника у формі хреста з зображеннями у скіфському звіриному стилі. Більш суттєві археологічні знахідки потрапили в Запорізький обласний краєзнавчий музей, у тому числі і кінський налобник. Деякі матеріали експонувалися в Запоріжжі в залі № 7: «Край у період розпаду первіснообщинного ладу і зародження класів» – уламки меча-акінака, наконечник списа тощо. Згодом ці речі, окрім налобника, були передані в Гусарський музей, де і експонуються.

Майже випадково три роки тому до мене попали спогади-роздуми Василя Сокола «Здалека до близького» [1]. На випадково відкритій сторінці я зустріла знайоме з музейного минулого прізвище – Гудина. До цього я повернуся нижче. Триста шістьдесят сторінок було прочитано на одному диханні. Було прикро, що нові знання про с. Гусарку, родину Гудин, родину Соколів, долю членів родини, коло осіб, що їх оточували по життю, «гусарський» період життя (для Василя Сокола – до 1914 р.), історію села очима автора та за розповідями його батьків я отримала з запізненням на сорок років.

* Довідка: Гусарський краєзнавчий музей на громадських засадах було створено за рішенням виконкому Гусарської сільської Ради депутатів трудящих 7 травня 1965 р. За наказом Міністерства культури УРСР від 29. 01. 1975 р. № 54 музей отримав статус відділу Запорізького обласного краєзнавчого музею. Згідно з наказом обласного управління культури від 3. 02. 1992 р. № 16 Гусарський краєзнавчий музей був перейменований у Куйбишевський краєзнавчий музей. На 2009 р. у музеї зберігалося біля 9 тис. експонатів.

До 1918 р. у будівлі, в якій у 1965 р. було відкрито музейну експозицію, жила велика родина Соколів. У цьому будинку 5. 03. 1905 р. народився майбутній письменник Василь Сокіл (псевд.: Андрій Шпачка, Макар Дуда). Батько Василя — Іван Васильович, син кріпака-коваля пана Канкринна, вчителював у школах Мелітопольського, Олександрівського повітів (Кушугумі, Федорівці, Гайчулі, Жеребці, Гуляй-Полі) [2, 3]. Мати — Євдокія, талановита вчителька. Серед учнів Івана Васильовича були В. Я. Чубар, Н. І. Махно. У селі були церква, дві школи на два великі класи кожна, бібліотека, крамниця. Чимало хат у селі були цегляними.

Як згадує Василь, в домашньому вихованні дітей (в родині було п'ятеро дітей), велику роль відіграла загальна культурна атмосфера, яку створювали батьки. Батько мав майже єдиний у таврійських степах фотоапарат. Вікном у великий світ були журнали «Нива», «Основа», «Киевская старина», «Літературно-науковий вісник», твори Нечуя-Левицького, Глібова, «Кобзар» Шевченка, «Історія України» М. Аркаса, «История Малой России» Бантиш-Каменського та інші, які виписували чи передплачували в Олександрівську. Іван Васильович підтримував знайомство і ділові стосунки з Д. І. Яворницьким, А. С. Синявським. В дитячій пам'яті Василя залишилися залізничний шлях Олександрівськ — Волноваха з наче ляльковими потягами, первісний степ, в гущах якого гніздилися дрофи, а в чагарникових урочищах — дикі степові кабани. Вихований в патріотичній родині, він з дитинства тягнувся до національного середовища.

З 1914 р. для Василя розпочалося доросле життя і навчання спочатку в Катеринославі, а потім у Харкові. Вищу освіту він отримав на літературному відділенні соціально-економічного факультету (відповідає історико-філологічному напрямку) в Катеринославському інституті народної освіти (Катеринослав, 1923 — 1928 рр.), де курс української літератури викладав професор П. С. Єфремов. Продовжив навчання у Харківському інституті народної освіти (1928 — 1932 рр., мовно-літературний факультет). У Катеринославі (з 1926 р. — м. Дніпропетровськ) В. Сокіл працював у газетах «Український пролетар», «Зірка», журналі «Зоря». У харківський період (1928 — 1929 рр.) він продовжував журналістську діяльність у газетах «Радянський статистик», «Комуніст», «Генератор» та Всеукраїнському комітеті радіомовлення. Написав повісті «Надри» (1932 р.), «Потоки сил» (1932 р.), роман «Сім'я юннатів» (1939 р.). Вийшли друком збірки оповідань «Шаблі» (1932 р.), «Всерйоз і жартома» (1967 р.), п'єси «Марія» (1947 р.), «Червона калина» (1954 р.). Створив лібрето до опер «Павло Корчагин» (1962 р.), «Комуніст» (1967 р.), «Лейтенант Шмідт» (1971 р.). Перекладав п'єси російських авторів для музичних театрів України. У співавторстві з Д. Вишневським написав п'єсу «Дім на горі» (1950 р.), з І. Багмутом — комедію «Дорога мамочка» (1953 р.). За значний літературний доробок В. Сокола у 1960 р. було прийнято до Спілки письменників України (виключено у 1979 р.). Із початку Другої світової війни він був в евакуації з колективом Харківського театру музкомедії у Середній Азії. З 1944 р. воював в лавах Радянської Армії [4].

У 1979 р. родина Василя Сокола емігрувала до США, згодом (1986 р.) до Австралії (м. Сідней). В цей період життя ним були створені романи «Вікна виходять на захід» і «Така довга ніч» (1987 р.). Обидва романи перекладені на англійську і російську мови. За роман «Вікна виходять на захід» автор отримав нагороду Літературного Фонду імені Івана Франка. У 1987 р. в Едмонті (Канада) побачили світ спогади «Здалека до близького». Помер В. І. Сокіл у 2001 р. у Сідней.

Ми свідомо обмежили розповідь про Василя Сокола переліком його творчих віх. Життя людини значно багатіше та барвистіше. Про це нагадує і свідчить кожна глава спогадів. Молодшому поколінню музейних працівників, наприклад, буде цікаво узнати про останню подорож через Дніпровські пороги («поход на дубах») влітку 1932 р., напередодні їх затоплення. На цю історичну подорож Василя запросив старий товариш батька — Д. І. Яворницький. Метою ходу, за задумом академіка, було залишити в пам'яті молодих науковців і письменників «велич цього чуда природи», та передати її нащадкам. Василь Сокіл через багато років виконав заповіт Д. І. Яворницького. Кращого опису цієї події, на нашу думку, в історичній та краєзнавчій літературі не існує [1, сс. 49 — 55].

Старша сестра Василя — Марія (1902 — 1999 рр.) народилася в с. Жеребець (нині с. Кірове Оріхівського р-ну), закінчила Дніпропетровську консерваторію (1922 р.). У 1927 — 1930 рр. — солістка Харківського, 1930 — 1932 рр. — Київського театру опери та балету. У 1932 — 1937 рр. Марія Сокіл виступала як солістка симфонічних концертів в театрах та з концертами у Львові, Варшаві, Празі, Відні, Берліні. Одружилася з галичанином, композитором і диригентом Антоном Рудницьким. З 1937 р. жила у США. У 1937 — 1938 рр. концертувала в США та Канаді. У 1937 р. за рекомендацією і на прохання митрополита Андрія Шептицького вони провели 23 концерти перед українськими громадами Америки. Зібрані під час турне 9 тис. доларів подружжя Рудницьких передало львівській громаді на спорудження української лікарні. У 1945 р. разом з чоловіком Марія здійснила велике концертне турне по США, прибутки від якого (10 тис. доларів) родина переслала на відбудову зруйнованої фашистами України. Мала двох синів — Романа (н. 1942 р.), піаніста та Доріана (н. 1944 р.), композитора та віолончеліста.

Влітку 1966 р. Роман Рудницький був на гастролях в СРСР і отримав дозвіл побувати на батьківщині матері — у селах Жеребці та Гусарці. На той час це був перший візит американського громадянина до Гусарки. Він побував у рідній хаті Соколів, де розташовувався музей. Побачив на двох великих стендах своїх діда і бабусю та їх дітей, «відлупив» на згадку шматок кам'яної сходинок, зібрав землі з саду, гілочку старого бузку. 23 липня відбувся його концерт на Запорізькій «телевізії» [5].

Через кілька років із стендів музею будуть зняті усі матеріали про «знатного земляка» і «відомого українського письменника» Василя Сокола і його родину.

Син Василя — Юрко Сокіл (н. 1937 р.), кінооператор, кінопостановник, кіномистецтвознавець [6]. Закінчив Всесоюзний державний інститут кінематографії у Москві (1961 р.). За дипломний фільм «Зной» (1961 р., реж. Л. Шепітько), одержав визнання в Радянському Союзі і за його межами. Працював на «Мосфільмі», знімав фільм «Переключка» (1966 р.), «Трясина» (1978 р., вийшов на екрани 1989 р.), писав статті на теми кіномистецтва, заснував курси кінооператорів у Московському інституті культури (1975 р.). У 1973 р. за сценарієм Василя та Юрка Соколів на студії Киргизфільм було випущено кінофільм «Красные маки Иссик-Куля». У 1979 р. Юрко з родиною виїхав до Австралії. У Мельбурні разом з режисером Полом Коксом (Paul Cox) знімав фільм «Lonely Hearts» («Самотні серця», 1982 р.), «Man of Flowers» («Людина з квітів», 1983 р.), «My First Wife» («Моя перша дружина», 1984 р.). У 1989 р. за фільм «Georgia» («Джорджія») одержав нагороду Золотого триніжка (Golden Tripol) та нагороду ім. Milli як найкращий оператор року (Milli Award). Організатор та керівник однієї з найбільших кіностудій у Сідней — «Ватерлоо» («Waterloo Studios»).

Ляшко С. Н.

Воспоминания музейщика на фоне воспоминаний «Здалека до близького» Василя Сокола

Воспоминания писателя Василя Сокола (1905 — 2001 гг.) «Здалека до близького» (Эдмонт, 1987), уроженца с. Гусарки, теперь Куйбышевского района Запорожской области, предстают как источник информации о семье, ее роли в культурно-образовательной жизни села, страны, мира и позволяют связать прошлое с настоящим.

Lyashko S. M.

Memoirs of museologist against the background of recollections «From far away to near» by Vasyl Sokil

Memories of the writer Vasyl Sokil (1905-2001) «From far away to near» (Edmont, 1987), who was born in the village of Gusarka, presently of Kuibyshevskiy district of Zaporizhzhya region, are an information source about the family, its role in cultural and educational life of the village, country, world, and allow to bind the past to the future.

Мордовської М. М.

СУДНОБУДУВАННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХVIII СТ.

Остання чверть ХVIII ст. стала часом масштабного суднобудування як на території України, так і всього південного заходу Російської імперії. Бажання Росії міцно закріпитися на Чорному морі диктувало створення потужної військово-морської бази і як наслідок — розвиненої суднобудівної галузі. Впродовж цих двадцяти п'яти років на Півдні імперії функціонувало не менше 24 судноверфей, на яких споруджувалося близько 26 різних типів суден [1].

Проблема суднобудування для військово-морського флоту на Чорному морі неодноразово підіймалася в науковій літературі впродовж останньої півтори сотні років. Втім, повного і вичерпного висвітлення вона так і не дістала. Тема історії флоту, будучи ідеологічно заангажованою, досить часто використовувалася державою в якості інструменту впливу і переконання. Автори приділяли надто багато уваги героїчним сторінкам історії флоту, подекуди опускаючи економічні, господарські, технологічні питання тощо. Таким чином, масштаби досліджень не дозволяли приділити увагу всім аспектам становлення та функціонування флоту.

У другій половині ХІХ ст. великого поширення набувають публікації матеріалів з історії виникнення і становлення наприкінці ХVIII ст. Чорноморського флоту. В них знаходимо поодинокі, несистематизовані дані про судноверфі на Дніпрі.

Частина документів архівів Морського Міністерства та Миколаївського порту, що безпосередньо стосувалися суднобудування на Дніпрі наприкінці ХVIII ст., у 1902 р. була опублікована в XV частині багатотомного зібрання документів «Материалы для истории русского флота» [2]. Однак, ці документи, на жаль, рідко використовувалися істориками у своїх роботах. У 70-х рр. ХІХ ст. Ф. Ф. Веселаго опублікував перелік воєнних суден, що перебували на службі в Росії в 1668 — 1860 рр. [1]. До нього ввійшли і судна, побудовані на різних дніпровських верфях для чорноморського гребного флоту. В книзі приводяться дані щодо місця будівництва судна, ім'я автора проекту та обміри судна. Матеріали Голов-

Для довідки молодому поколінню запорізьких музейних працівників нагадаємо, що на початок 70-х р. ХХ ст. основну інформацію по Запорізької області можна було отримати з авангардного на той час у межах СРСР довідкового тому «Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область» (1970 р.) [7]. Про ґрунтовність і науковість видання свідчить джерельна база, яка налічує близько трьох тисяч позицій. Від Запорізького краєзнавчого музею у підготовці видання брали участь В. І. Гуца і Т. Ф. Моциц. Інформація про с. Гусарку в ньому укладається у два стовпці на одній сторінці. На жаль, за структурою видання і стилем викладення інформації відомості про осіб, що творили історію села, жили там, обмежено вказівкою на прізвище, ім'я та ім'я по-батькові. Відомості про родину Соколів у начерку «Гусарка» відсутні. Це не випадково. На початок 70-х років документи, фото та інші родинні матеріали були вилучені з музею. Більш докладно про цей акт державного вандалізму міг би багато розповісти М. Я. Гудина, який був першим директором Гусарського музею і приймав у 1966 р. в музеї Романа Рудницького і його родичів.

Тепер повертаємося ще до одного епізоду з історії родин Соколів та Гудин. У 1918 р. у махновській Гусарці родина Соколів (на той час у селі залишалася мати з двома молодшими дітьми) зазнала цькування як родина «буржуїв-інтелегентів». Від потенційної небезпеки їх врятував один з її кращих учнів — Василь Гудина. Під час Першої світової війни він дослужився до прапорщика, готувався до вчительської професії. Відносив себе до прихильників П. Кропоткіна. У махновців служив в штабі гусарського загону [1, сс. 25 — 27]. У 1966 р. доля звела представників цих двох знаних «гусарських» родин під дахом музею — у хаті Івана і Євдокії Соколів та їх дітей.

Я сподіваюся, що мої молодші колеги по Запорізькому краєзнавчому музею знайдуть можливість отримати насолоду від спогадів Василя Сокола, в яких кожний знайде для себе щось нове та несподіване.

Бібліографія

1. Сокол В. Здалека до близького (спогади, роздуми) / В. Сокол. — Едмонт, 1987. — 358 с.
2. Ченцов В. «За відсутністю доказів» / В. Ченцов, Д. Куделя // Відроджена пам'ять: книга нарисів. — Дн-ськ : Наук.-ред. центр обл. редкол. по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією», 1999. — С. 441 — 448.
3. Чабан М. Діячі січеславської «Просвіти» (1905 — 1921) : біобібліографічний словник / М. Чабан. — Дніпропетровськ : ІМА — Прес, 2002. — С. 414 — 416.
4. Василь Сокол // Письменники радянської України : Довідник [упоряд. О. В. Килимник, О. І. Петровський; ред. П. Ю. Шабатин]. — К. : Радянський письменник, 1976. — С. 324.
5. Рудницький Р. Перша зустріч з Україною / Р. Рудницький // Сучасність. — Мюнхен, 1967. — № 6 (78). — С. 116 — 118.
6. І. Г. Сокол Юрій // Енциклопедія української діаспори. — Київ; Нью-Йорк; Чикаго; Мельбурн, 1995. — Т. 4 : Австралія — Азія — Африка. — С. 179 — 180.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. — К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. — 765 с.

ного Морського архіву у Санкт-Петербурзі, а також архівів Ревеля, Кронштадта, Севастополя та Миколаєва лягли в основу «Летописи крушений и пожаров судов Русского флота, от начала его по 1854 года» (1855). Тут зазначені обставини корабельних аварій двох з трьох зведених на Дніпровській верфі у Кічкасі габар — «Кічкас» та «Йосиф». Перша цілеспрямована публікація матеріалів про одну з дніпровських верфей кінця XVIII ст., а саме Кічкаську, з'явилася лише у 1936 р. на шпальтах архівного видання «Красный архив». Окрім републікації вже відомих документів, тут були надруковані й невідомі широкому загалу матеріали [3]. Цікаві документи про наміри заснувати Кам'янську верф у 1996 р. опублікував А. В. Бойко [4].

Не зважаючи на певну кількість опублікованих джерел, у авторських роботах тема дніпровських верфей до цих пір не була розкрита. У 1860 р. З. А. Аркас видав історію Чорноморського флоту, де на основі широкої джерельної бази він висвітлив закладення Херсонського адміралтейства, перебіг військових дій на морі під час Російсько-турецької війни 1787 — 1791 рр. тощо [5]. Торкається він і певних новацій, внесених південними корабелями в конструкції відомих типів суден, що будувалися в Південній Україні. Однак, автор оминає своєю увагою чисельні малі суднобудівні центри, котрі в різні періоди з'являлися на берегах Дніпра. Це завадило в повній мірі досягнути масштаби суднобудування Півдня. В цьому ж руслі була написана і двотомна «История корабля» М. І. Боголюбова, де у стислом вигляді автор виклав головні етапи розвитку Російського флоту. Втім, Чорноморський флот останньої чверті XVIII ст. показаний недостатньо повно, а дані про деякі типи суден виявилися застарілими [6].

На діях гребного флоту під час воєнних дій на морі в останній чверті XVIII ст. акцентує свою увагу Ф. Ф. Веселаго [7]. «Гребной флот, — пише він у «Краткой истории Русского флота», — имел чрезвычайно важное значение для больших рек, впадающих в Черное море ... Хотя первоначальное состояние Черноморского гребного флота, как по малочисленности, так и по качествам судов было весьма неудовлетворительно, но вообще по быстроте своего усовершенствования наши гребные флоты, Балтийский и Черноморский, не уступали корабельным» [7, сс. 154 — 155]. Втім, формат і загальна концепція книги не дозволили автору розглянути головні суднобудівні центри гребного флоту, а також визначити їх місце і роль в загальній системі суднобудування Півдня Росії.

Радянські дослідники, по суті, продовжили вже складену попередниками традицію висвітлення історії флоту. Тому перевидання у 1939 р. в дещо скороченому вигляді «Краткой истории Русского флота» Ф. Ф. Веселаго було вельми символічним і промовистим. Морському судноплавству і суднобудуванню присвячені роботи В. Ф. Кузнецова [8], О. В. Вісковатова [9], О. П. Шершова [10], В. В. Мавродіна [11], Б. І. Зверева [12], В. А. Дигало [13] тощо.

Пожвавлення інтересу до історії малого суднобудування можна спостерігати, починаючи з 70-х рр. XX ст. із виходом робіт Г. І. Шаповалова [14; 15], та Д. Р. Кобалії [16], що були присвячені історії Запорозької верфі. В 2005 р. вийшла друком монографія Д. Р. Кобалії та В. В. Нефьодова «Запорозька чайка»: Історія однієї знахідки» [17]. Інтерес саме до цього періоду був викликаний діяльністю експедиції підводних археологічних робіт (ЕПАР) і її гучними археологічними знахідками. Невеликою, але досить помітною роботою про історію суднобудування у Кременчуці стала стаття І. Биховського «Кременчуцькі корабелі» [18].

Грунтовне дослідження з історії українського суднобудування з'явилося лише на початку XXI ст. Ним стала монографія Н. І. Рижевої «Історія суднобудування на теренах України (від давніх до новітніх часів)» [19]. В монографії була використана широка історіографічна і джерельна база, виокремлені головні тенденції і основні етапи розвитку вітчизняного судноплавства. Втім, розлога хронологія роботи не дозволила в повній мірі висвітлити важливий для історії судноплавства і суднобудування на теренах України період — останню чверть XVIII ст. Серед центрів будування в цей період зазначені лише Херсон і Миколаїв, в той час, як дніпровські судноверфі залишилися поза увагою.

Перші спроби дослідити саме річкове судноплавство і суднобудування належать сучасному російському автору І. І. Чернікову. В книзі «Русские речные флотилии за 1000 лет» автор окрему главу присвячує дніпровським флотиліям 1696 — 1791 рр. [20]. А в книзі «Флот на реках» І. І. Черніков вдається до спроби порівняти російське річкове судноплавство з досвідом аналогічного у Франції, Німеччині, США тощо [21].

Позаяк, опубліковані документи та роботи дослідників дозволяють уявити більш-менш чітку картину суднобудування на Дніпрі. Так, Дніпровський суднобудівний район умовно можна поділити на три великі зони — північну, центральну та південну, кожна з яких мала свою специфіку та роль.

Північна, найдавніша з усіх трьох зона, включала в себе Шкловську, Брянську, Київську та інші невеликі верфі. Вона охоплювала білоруські, російські та північноукраїнські землі і об'єднувалася Дніпром і його північними допливами — річками Сожем і Десною. Великою перевагою цієї зони над іншими були майже невичерпні запаси корабельного лісу і велика кількість фахівців деревообробної та суднобудівної галузей.

Головною специфікацією північних верфей було будівництво річкових суден (переважно байдаків) для курсування верхньою і середньою течією Дніпра. На початку 80-х рр. XVIII ст. тільки у Могильовському намісництві у містечках Крічеві, Чечерську та Ветці на р. Сожі існували верфі, на яких зводили байдаки, здатні підіймати від 5 до 10 тис. пудів. Звідси вони відправлялися до Кременчука та гирла ріки Самари з прядивом, канатами, рогожами і дрібним лісом, а звідти поверталися навантажені переважно кримською сіллю [22].

Однак, вже наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. XVIII ст. на півночі почали будівництво суден безпосередньо для Чорноморського флоту. Так, у білоруському Шклові, розташованому на Дніпрі, у 1790 р. було побудовано три з чотирьох кирлангичів, що використовувалися у складі Чорноморського флоту. «Григорій» мав довжину 72 фути 6 дюймів, ширину 25 ф. 5 д. і глибину інтрюму 8 ф. 1 д. Приблизно такі ж габарити мали й інші два судна — «Кір» (72 ф., 24 ф. 2 д., 7 ф. 3 д.) та «Андрій» (71 ф., 24 ф. 7 д., 7 ф. 9 д.) [1, сс. 638 — 639].

У 1791 р. під керівництвом Торошилова зі стапелів прославленої в минулому Брянської верфі зійшли всього 5 транспортних суден [1, сс. 544 — 545]. В порівнянні з початком XVIII ст., коли в період з 1726 по 1738 рр. тут було збудовано 400 дюбель-шлюпок, 40 ластових суден, 33 кончебаса, 20 бригадин та 7 прамів для військових дій проти Туреччини на Дніпровському лимані, це була крапля в морі [1, сс. 572 — 573, 586 — 587, 593 — 594, 620 — 621, 638 — 639].

Зі стапелів Київської верфі під керівництвом І. Іванова у 80-х рр. XVIII ст. зійшло щонайменше 7 галер. Втім, до Чорноморського флоту вони мали опо-

середковане відношення, адже будувалися спеціально до подорожі Катерини II Дніпром [23].

Оскільки Північна зона відстояла на досить значній відстані від Чорного моря і на транспортування, в тому числі і долаття Дніпровських порогів, витрачалось багато часу і ресурсів, вона так і не стала стабільним постачальником суден для флоту, обмежившись роллю основного постачальника корабельного лісу.

Більших масштабів суднобудування для Чорноморського флоту набуло у Центральній зоні, що об'єднала собою верфі в середній течії Дніпра, а саме Мошенську та Кременчуцьку. Будучи розташованими у лісостепу, всі вони також не мали особливих проблем з деревиною. Головною задачею верфей цієї зони було оперативне забезпечення Чорноморської гребної флотилії суднами під час Російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. Несподівано ранній початок воєнних дій Османською імперією застав російський флот на Чорному морі майже невідготівленим. Росія змушена була в стислі строки налагодити виробництво човнів для Чорноморського флоту.

На момент початку війни у серпні 1787 р. в Дніпровському лимані під командуванням М. С. Мордвінова знаходилося 3 кораблі, 1 бот, 7 галер, 2 плавучих батареї і декілька дрібних суден. Цього було аж ніяк недостатньо для успішного ведення воєнних дій проти Туреччини. Крім того, у Лиманній флотилії була ціла

низка інших серйозних проблем, як то нестача досвідчених офіцерів і матросів, а також недоукомплектованість корабельною артилерією та її зношеність. Деякі судна, наприклад, мали лише половину від потрібної кількості гармат, а на багатьох галерах було по одній 6-фунтовій гарматі, а інші були 3-фунтові [7, с. 116]. На виправлення ситуації у Росії було не так вже багато часу – зима 1787 – 1788 рр.

Тому вже 7 грудня 1787 р. князь Г. О. Потьомкін наказав обер-комендантам генерал-майорам Ланову та Петерсону відрядити до Мошнів Смілянського графства на будівництво суден сім обер-офіцерів [2, с. 86]. У березні 1788 р. на Мошенській верфі вже були закладені 8 шлюпок, на кожній з яких встановлювалися по три 30-фунтових гармати та шість 6- або 8-фунтових; 8 баркасів, два з яких були озброєні 5-пудовими мортирами, два – 3-пудовими мортирами, і чотири – 2-пудовими єдинорогами. Будували у Смілянському графстві і бригантини. Тут у 1788 р. для потреб Чорноморського флоту майстром Беляєвим були збудовані три бригантини: «Петро» (81 / 80 ф. x 22,5 ф. / 25 ф. x 9,5 / 11 ф.), «Павло» (82,5 / 80 ф. x 22,5 ф. / 25 ф. x 9,5 / 11,5 ф.) та № 6 (80 ф. x 25 ф. x 11,5 ф.) [1, сс. 594 – 595]. Крім цих суден, у Мошнах на воду були спущені ще 39 різних гребних суден [2, с. 102]. Вже 3 липня 1788 р. чотири катери і три баркаси відправилися з Мошен [2, с. 201]. Будівництвом човнів на цій верфі керував М. Л. Фалєєв [24, с. 69].

Однак, через вкрай невіддалене місце розташування, суднобудування у Мошнах носило допоміжний характер. Основна ставка була зроблена на Кременчуцьку верф, розташовану безпосередньо на Дніпрі, на перетині річкових та суходільних шляхів.

Відновлення суднобудування для Чорноморського флоту на Брянській верфі, поява Шкловської, Смілянської (у Мошнах) та Кременчуцької верфей напередодні Російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. були невідповідними. На початку чергового російсько-турецького збройного конфлікту Росія майже не мала свого власного флоту на Чорному морі. Більш того, ті півтора десятка суден Лиманної флотилії, що охороняли вхід до Дніпровського лиману, у 1787 р. були розбиті турецьким флотом [18, сс. 121 – 122]. Потьомкін, якого ця звістка наздогнала у Кременчуці, терміново викликав з Херсону М. Л. Фалєєва, поставивши перед відомим суднобудівником задачу в стислі строки збудувати бодай 25 запорозьких човнів для флотилії. В разі необхідності дозволялося користуватися казенним дубовим лісом з околиць Кременчука [2, с. 86].

Ситуація була критичною. 22 жовтня 1787 р. контр-адмірал М. С. Мордвінов в своєму ордері закликав капітана I рангу С. А. Пустошкіна до «найсильнішого напруження в делах» і негайного відновлення знищеного флоту [2, с. 79].

Кременчук на фоні зростаючих амбіцій Катеринослава, Херсона та Миколаєва отримав шанс повернути втрачений вплив і значення в регіоні. У 1787 р. М. Л. Фалєєвим у гирлі річки Кагамлик на північній околиці міста Кременчука була закладена верф [25, с. 60]. З Херсону на будівництво прибували команди адміралтейських робітників і «записних» майстрових, разом з якими були і досвідчені кораблебудівники, такі як Д. Кузнецов, М. Торошилов, П. Беляєв і корабельний учень I-го класу Г. Іванов. Крім того, на будівництві були задіяні теслі з навколишніх сіл. Роботи йшли великими темпами і вже за декілька тижнів була зведена значна частина інфраструктури – казарми, бараки, кузні та водяні лісопильні [18, с. 122].

Розташування дніпровських верфей в останній чверті XVIII ст.

Через терміновість нові судна приходилося зводити паралельно з будівництвом самої верфі. За таких обставин як ніколи став в нагоді досвід козаків нашвидку будувати свої «чайки». Козацькі човни, за зізнанням у 1788 р. принца Нассау-Зігена, «легки и самые пригодные для захвата мелких судов, приходящих в Очаков» [2, с. 112]. Навесні 1788 р. всього за декілька місяців в такий спосіб було побудовано 60 козацьких «чайок» та інших гребних та вітрильно-гребних суден. Деякі з них мали так звані «куршеї», тобто помости, влаштовані всередині човна і призначені для більш зручного влаштування і використання корабельної артилерії [25, с. 60]. Втім, самої артилерії, як побачимо далі, в Кременчуці не встановлювали. Запорозькі човни, зведені тут, оснащувалися і озброювалися у Херсоні. Підтвердженням цьому є ціла низка ордерів Г. О. Потьомкіна контр-адміралу М. С. Мордвінову, в яких князь наказував привести новоприбулі човни в належний вигляд [2, сс. 117, 123].

Дуже швидко Кременчук став одним з провідних центрів суднобудування на Дніпрі. Вже 29 березня до Херсону мали бути сплавлені 25 човнів. Але через запізнення рекрутської команди, відправка човнів затрималася до початку квітня, коли було відправлено близько 33-х суден. До 24 травня до Херсону сплавили 4 катери, 18 човнів останньої закладки з куршеями. 26 травня вниз Дніпром відправилися ще 7 човнів [2, с. 213].

В цілому, з Кременчука до Херсону до кінця 1790 р. було відправлено близько 120 – 130 суден різних типів. Серед них 14 воєнних човнів (30 ф. х 6 ф. 10 д. х 3 ф.), побудованих у 1788 р., 2 бомбардирських катери «Ксенофонт» (55 х 18 х 6 ф.) та «Кір» (60 ф. х 17 ф. 4 д. х 7 ф. 4 д.) 1788 р., 4 бригантини 1790 р. «Никодим» (69 / 80 ф. х 20 ф. 4 д. / 25 ф. х 11 ф. 2 д. / 11 ф. 6 д.), «Мокей» (79 ф. х 24 ф. х 8,5 ф.), «Йосип» (80 ф. х 25,5 ф. х 11,5 ф.), «Дмитро» (64 / 80 ф. х 22 / 25 ф. х 11 / 11,5 ф.), 8 транспортів 1791 року будівництва під керівництвом Кузнецова та 7 лансонів Торошилова 1790 року будівництва: «Феофан», «Родіон», «Федір», «Антип», «Никон», «Діонісій», «Єрофій» (72 ф. х 17 ф. х 6 ф.) [1, сс. 544 – 545, 590 – 591, 596 – 597, 638 – 641].

Ще одну невелику верф М. Л. Фалєєв у своєму рапорті Г. О. Потьомкіну від 8 червня 1789 р. рекомендував звести у Кам'янці. На його думку це було найзручніше місце вище порогів. Тут мали влаштувати магазини, а також гавань для зимівлі суден, що не встигли пройти через пороги. Для цього планували розширити і поглибити гирло річки Кам'янки. Верф призначалася, перш за все, для ремонту казенних та партикулярних суден, «а некоторые могут и вновь строить барки, байдаки и мореходные суда», адже доставка лісу та робітників сюди обходилася значно дешевше, ніж до Херсону. М. Л. Фалєєв припускав, що купці, чії судна не могли продовжувати далі свій рух на Південь через свою старість, могли купувати нові, виготовлені на Кам'янецькій верфі [4, сс. 37 – 38].

Реалізація цього проекту мала відбуватися в контексті відновлення організації Дніпровських лоцманів. Однак, про подальшу його долю мало що відомо. В окремих документах того часу зустрічаються згадки про Кам'янку, але у децю іншому контексті. У 1787 р. у Кам'янці та Кременчуці розпочали виробництво щогл. Для цього туди вислали учня «щоголового художества» і просили направити теслярів з Катеринослава [2, с. 60]. У тому ж році купцем Гілімом до Севастополя волами було відіслано 80 щогл з кам'янецьких магазинів і 45 щогл з Кременчука. В наступному році туди ж був відправлений і такалаж [2, с. 94].

Не дивлячись на всі свої переваги, Центральний район мав один, але дуже серйозний недолік – він знаходився вище Дніпровських порогів. Ця обставина

не дозволяла будувати великі кораблі і значно ускладнювала транспортування суден до Херсону. Наприклад, у вересні 1788 р. катери, зведені у Мошнах, не змогли пройти порогів і змушені були зупинитися трохи вище їх. Г. О. Потьомкін пропонував корабельному майстру виправити деякі конструктивні вади цих катерів до того, як вони перетнуть пороги [2, с. 191]. Підписання у 1792 р. Ясько-го мирного договору поставило логічну крапку у функціонуванні Мошенської та Кременчуцької верфей. За роки війни Чорноморський флот було повністю укомплектовано гребними судами, тому необхідності в подальшому існуванні вищезгаданих верфей вже не було, а розміщення верфей вище порогів зменшувало шанси на їх подальше використання.

Оптимальною для суднобудування на Дніпрі виявилася Південна зона, розташована переважно за порогами. Саме вона стала місцем влаштування стаціонарних верфей, на яких планували будувати судна для Чорного моря. Південноукраїнське суднобудування з самого початку було орієнтоване на виготовлення саме морських суден. В той же час річковим суднобудуванням, в тому числі і для нижньої течії Дніпра, займалися північні, переважно білоруські та російські верфі.

Ще однією особливістю Південної зони було те, що південноукраїнські верфі створювалися в місцях з майже повною відсутністю належної інфраструктури. Ледь не єдиними їх перевагами були близькість до моря та розташування на берегах великої річкової артерії. Втім, віддаленість від лісних центрів, металургійних, зброярських та інших підприємств підвищувало собівартість південноукраїнських суден. З іншого боку, ця обставина спонукала до розвитку в краї міст і промисловості.

Ще однією характерною рисою південноукраїнських верфей було засилля на них здебільшого російських фахівців. Так, до Херсонського адміралтейства у 1781 р. було направлено 618 осіб, у 1782 р. з Санкт-Петербургу до Херсону прибуло 700 теслярів і у 1783 р. очікувалося прибуття з Казані ще 300 рекрутів [2, с. 1]. Серед них були не лише професійні корабелі, але й колодники.

Однією з перших, після підписання у 1774 р. Кючук-Кайнарджийського мирного договору, на Півдні України з'явилася Херсонська верф. Молоде місто Херсон в цей час стає головною суднобудівною базою Чорноморського регіону. Протягом 25 років в ньому будують і ремонтують кораблі для Чорноморського флоту Росії. До 1800 р. у Херсонському адміралтействі було збудовано близько 93-х суден різних типів, серед яких 20 кораблів, 7 фрегатів, 1 яхта, 1 плавуча батарея, 7 бомбардирських катерів, 1 бригантина, 53 канонерські човни, 1 шлюпка, 1 кирлангича та 1 габара [1, сс. 454 – 457, 470 – 475, 536 – 537, 586 – 587, 590 – 591, 596 – 597, 624 – 625, 638 – 641].

З заснуванням у 1789 р. нового міста – Миколаєва, лєвова частка заказів на будівництво великих воєнних кораблів перейшла саме туди. Причиною цього було вкрай не вигідне розташування Херсону. Гирло Дніпра було замільким для проходу великих кораблів, тому для їх проводки відмілинами доводилося використовувати камелі, а це здорожувало транспортування і віднімало дуже багато часу, якого у воєнний час катастрофічно не вистачало. Іншою проблемою виявилася відсутність зручних бухт на Дніпрі для зимівлі суден. Щовесни кригохід ставав причиною затоплення та пошкодження суден Чорноморського флоту.

Іншим регулярним центром суднобудування на Півдні України, але вже для потреб торговельного флоту, мала стати Дніпровська верф, заснована у 1796 р. поблизу колонії Кічкас.

У 1792 р. після підписання Яського миру з Туреччиною Г. О. Потьомкін запропонував програму подальшого розвитку Чорноморського флоту. За нею флот мав перейти з воєнного режиму на цивільний. На Дніпрі нижче порогів передбачалося побудувати канатний завод та верф для будівництва гребних суден [26, с. 277].

Виникнення Кічкаської верфі цілком і повністю було пов'язане з гострою нестачею в південному регіоні кораблів торговельного флоту. «Малоимение судов как морских, так и речных в полуденной империи делает великое стеснение торговле», — писав Катерині II П. Зубов [3, с. 162]. Протягом майже всієї останньої чверті XVIII ст. російська торгівля Чорним морем здійснювалася на іноземних кораблях, але під російським прапором.

Інтенсивне освоєння Росією в останнє десятиліття XVIII ст. соляних запасів Кримського півострова, ускладнило ситуацію на ринку морських перевезень. В одному зі своїх ордерів від 14 травня 1795 р. П. Зубов повідомляє про будівництво двох соляних магазинів в Одесі (на 1,2 млн. пудів) та в Овидіополі (на 800 тис. пудів) для постачання таврійської солі до Ізяславської, Брацлавської, Подільської та Вознесенської губерній. Організацію перевезення солі з Таврійських портів до Одеси і Овидіополя на транспортних судах доручили віце-адміралу і кавалеру де Рибасу [27, с. 13]. У 1796 р. у Євпаторії розпочалися роботи по влаштуванню зручної пристані для завантаження солі і для зимівлі суден [28, с. 12]. Однак, попри готовність у 1796 р. всієї інфраструктури для завантаження, розвантаження та зберігання солі, кораблів для її транспортування все ж не вистачало.

У 1796 р. було прийняте рішення про будівництво на Півдні Росії суднобудівної верфі. Пошук місця для її зведення було доручено все тому ж де Рибасу, який, крім того, під час Російсько-турецької війни 1787 — 1791 рр. командував гребною флотилією на Лимані, а отже розумівся на конструктивних особливостях суден малого та середнього класів.

У своїй доповіді від 22 липня 1796 р. П. Зубов зазначав цілу низку переваг, що підтверджували правильність обраного місця для Кічкаської верфі. Головними серед них були:

1. Короткі терміни доставки дубового та соснового корабельного лісу зі складів у Кам'янці (відстань близько 70 верст), а отже і зменшення витрат на його доставку. Це непоганим чином впливало на собівартість будівних матеріалів.

2. Близькість до Катеринослава зумовлювала оперативність реагування губернського керівництва на будь-які ситуації. Крім того, в місті були в достатній кількості спеціалісти, що могли бути корисними на верфі.

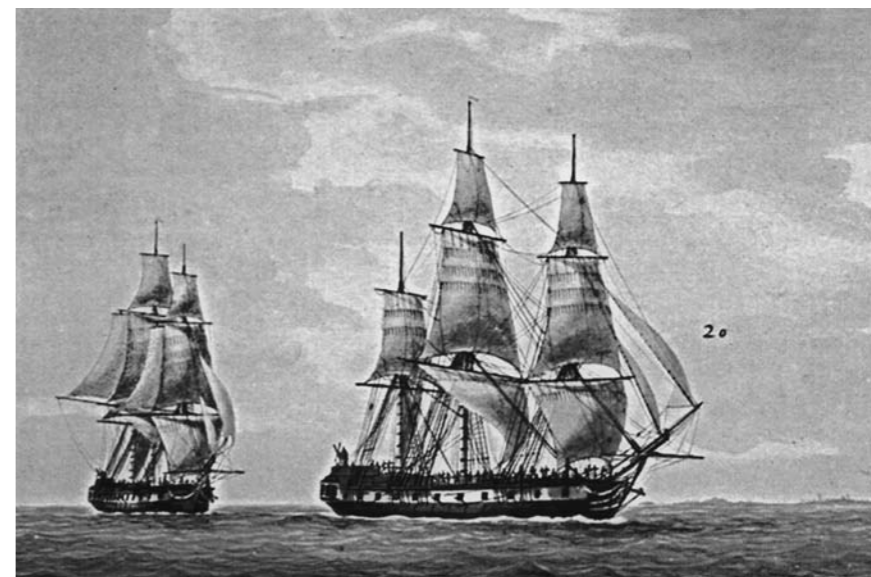
3. Верф знаходилася неподалік Кічкаського перевозу, що спрощувало комунікації та певним чином вирішувало питання постачання.

4. Великою перевагою Кічкаса було і те, що він знаходився нижче порогів, тому звідси і до самого моря значних складностей для судноплавства вже не було. Ця обставина вселяла надію на розвиток в цьому місці суднобудування не лише партикулярних суден, але й фрегатів, батарей, канонерських човнів, транспортів та інших суден для гребної флотилії Чорноморського флоту.

5. Передбачалося, що вразі будівництва при верфі лісних депо та магазинів, вартість лісу і для Кічкаської верфі і для інших верфей Чорноморського флоту різко знизиться. До того ж була б вирішена проблема частих запізнь лісу до будівельних майданчиків, що значно подовжувало роботу і викликало чималі незручності та простої. Те саме стосується канатів та вітрил.

6. Серед переваг Кічкаської верфі була і відносна близькість до неї нового ливарного заводу (280 верст) [2, сс. 504 — 506].

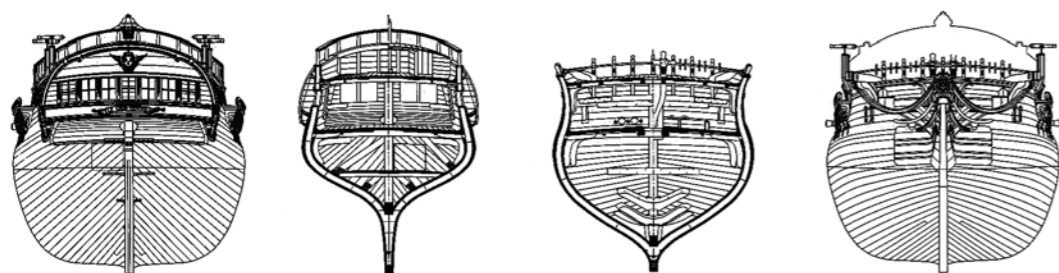
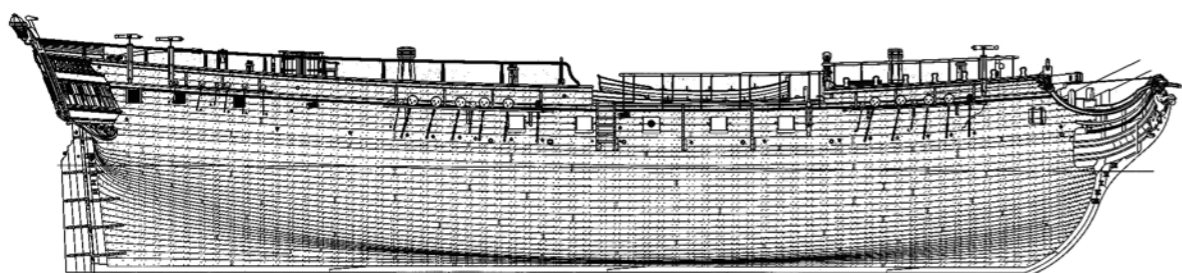
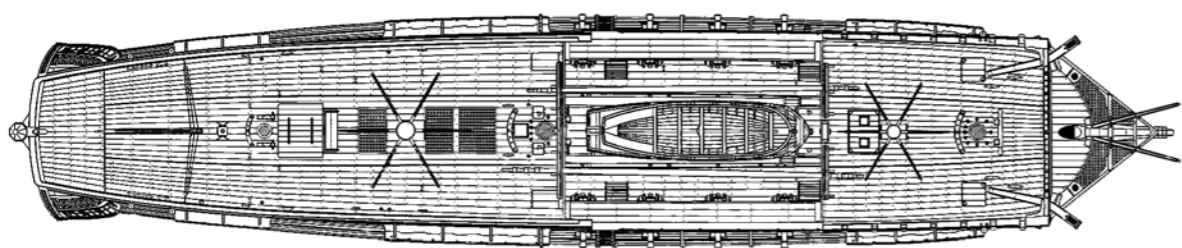
До доповіді додавався і штат нової верфі, за яким на ній мали працювати 387 осіб, з загальною сумою заробітної платні — 24 660 руб. [3, сс. 177 — 178]. Суму, потрібну на будівництво всіх будівель на верфі, а також на утримання всіх чинів слід було «заимствовать из доходов вверенных управлению вашему губерний». Однак, з часом, верф мала перейти на самокупність за рахунок будівництва суден для приватних осіб [2, с. 508].

Габари «La Recherche» та «l'Espérance». Художник Фредерік Ру (1805 – 1870 рр.)

Особливу увагу П. О. Зубов звернув на управління Кічкаською верф'ю. Воно мало відрізнитися від управління столичної верфі і зосереджуватися в руках однієї людини, яка б не підпорядковувалася ані купецькому товариству, ані губернському керівництву. Губернатор міг лише надавати певну допомогу верфі. З часом передбачалося, що керівник Кічкаської верфі стане керувати всіма верфями, що мали в найближчому майбутньому з'явитися на Дністрі, Доні, Тамані та Тавриді, тому він мав бути «из чиновников, не только нужные сведения в строении, как мореходных, так и прочих больших и малых судов имеющий, но и знающий совершенно науку мореплавания, также сведущий о положении тамошних морей, рек и о свойстве растущих тамо лесов, и откуда оные могут удобнее быть доставляемы, а что всего более, разумел бы обращение с тамошними народами и был испытанный честности и безкорыстия человек» [2, с. 507]. Головним начальником Катеринославської Дніпровської Кічкаської верфі було призначено кавалера ордену Святого Георгія III ступеню контр-адмірала Войновича [3, с. 178].

Ці аргументи переконали керівництво щодо зведення верфі поблизу містечка Кічкас і вже 29 липня 1796 р. П. О. Зубов отримав найвищий рескрипт, в якому йшлося, що «для производства строения судов, как в пользу частных людей, так для наших флотов черноморских и для других по службе нашей надобностей наипаче же для распространения в полуденной стране Империи нашей вообще мореплавания и торговли, повелеваем учреждение предполагаемой верфи исполнить самым делом, устроить оную со всеми принадлежащими к ней заведениями при местечке Кичкасах» [2, с. 508].

Креслення габари «Le Gros Ventre» 1766 – 1779 рр. в різних проекціях

В квітні – травні 1796 р. розпочалося будівництво верфі. Були закладені три стапелі, зведені магазин для зберігання матеріалів, дві дерев'яні казарми для службовців та шість дерев'яних будинків для офіцерів. На верф також були доставлені дубовий та сосновий ліс, в розрахунку на три човни. За даними контр-адмірала Карцова у квітні 1797 р. на верфі працювало 428 осіб [2, с. 99].

На Кічкаській верфі зводили незнаний до цього періоду в Росії вид вантажних суден – габари, що використовувалися у XVIII – першій половині XIX ст. здебільшого французами на Середземному морі. Великі габари мали 2 – 3 щогли і експлуатувалися, переважно, в якості воєнного транспортного судна з 4 – 6 малими гарматами на борті [29]. В Росії було побудовано всього 4 габари, з них три типу «Валеріан» на Кічкаській верфі [1, сс. 640 – 641].

Кічкаські габари були названі «Йосиф», «Кічкаси» та «Валеріан» і мали однакові габарити: довжину – 122 ф. 8 д. (37,4 м), ширину – 34 ф. 6 д. (10,5 м), та глибину інтрюму (тобто осадку) – 16 ф. 6 д. (5 м) [1, с. 640]. Набір всіх трьох суден був виконаний з дубу, а обшивка та бімси з сосни. Загальна вантажопідйомність однієї кічкаської габари сягала 45 000 пудів [1, сс. 98 – 99]. Вже в травні два з трьох

суден були спущені на воду, після чого вони пройшли тестові випробування. Їх навантажували бутовим гранітним каменем і проганяли по декілька разів навколо острова Хортиці [30, с. 429]. Таким чином намагалися виявити можливості нового типу судна в умовах Південної України.

На превеликий жаль, будівництвом габар «Йосиф», «Кічкаси» та «Валеріан» історія Дніпровської верфі закінчується. Ще в квітні 1797 р. інспектор Карцов зазначав, що лісу для зведення нових кораблів на верфі немає. Більш того, існували затримки з виплатою заробітної плати робітникам «за прошедшую треть». 20 липня 1797 р. Кічкаська верф була скасована [2, с. 99]. Офіційною причиною відмови від суднобудування на Дніпрі стало те, що «на учрежденной при Днепре в Кичкасах верфи построением транспортные суда окончены ... и так как верфь сия по расположению своему не весьма удобна, а в разсуждении тамошнего края есть излишняя» [2, с. 198]. Всі чиновники і майстри, які працювали на Кічкаській верфі, мали повернутися до місць своєї попередньої роботи, а обладнання і будівлі слід було продати.

Доля більшості судноверфей на Дніпрі була приблизно однаковою. Після укладання 29 грудня 1791 р. Яського мирного договору необхідність в існуванні Шкловської, Брянської, Мошенської та Кременчуцької суднобудівних верфей, призначених для забезпечення Чорноморського флоту суднами у кампанію 1787 – 1791 рр. відпала. Їх місія була виконана. Чорноморський флот більше не потребував такої великої кількості суден, його штати були укомплектовані.

Більшість верфей припинили своє існування, частина з них була перепрофільована для потреб мирного часу. Так відомо, що у Мошнах суднобудування відновилося лише у 20-х рр. XIX ст., та й то на невеликий час. У 1823 р. тут на воду було спущено перший український пароплав «Пчелка». Кременчуцька верф перетворилася на звичайну пристань зі складами для кримської солі. Сюди причалювали «байдаки различной препорции, нагруженные железом, канатами, ценовками, рогожами, стеклом, угольем, известью, маслом конопляным, медом, мылом, горячим вином, дегтем, деревянною посудою и прочим». Частину товару розвантажували, іншу частину відправляли Дніпром далі до Катеринослава, Херсона, Миколаєва та Одеси. Судна, котрі звільнили від вантажу завантажували новими товарами і відправляли туди, звідки вони прийшли [24, с. 182]. В середині XIX ст. на Кременчуцькій та Келебердинській пристанях займалися ремонтуванням пошкоджених суден, а також продовжували будувати легкі галери та дуби [24, сс. 195 – 197].

Отже, новостворені наприкінці XVIII ст. на Дніпрі суднобудівні центри виконували поставлені на них завдання, а саме будівництво і обслуговування суден воєнного та торговельного флотів на Чорному морі. Але якщо військово-морський флот забезпечив Росії гегемонію в Чорноморському регіоні вже наприкінці XVIII ст., ставши одним з вирішальних факторів закріплення у Північному Причорномор'ї, то торговельний флот тільки-но почав своє становлення.

Після перемоги над Туреччиною прийшов час створювати регулярні суднобудівні центри на Чорному морі, відмовившись від тимчасових верфей. Така політика економила державні кошти і спрощувала управління верфями. Перші кроки до цього на Півдні України були зроблені ще у 1778 р. закладанням міста Херсона, а продовжені у 80-х рр. XVIII ст. заснуванням міст Севастополя (1783 р.) та Миколаєва (1789 р.). Кічкаська верф, як і будь-яка інша на Дніпрі, не змогла скласти належної конкуренції вищезгаданим центрам.

Далось взнаки і незручне місце розташування дніпровських верфей, що перекреслювало перспективи їх розвитку в напрямку морського суднобудування. Дніпровські пороги не дозволяли будувати великі морські судна, та навіть малі судна не всі витримували випробування порогами. До того ж, пропускна спроможність останніх залишала бажати кращого. Це повною мірою стосувалося і Кічкасу, що відстояв дуже далеко від морського узбережжя. Будувати морські судна на річці глибоко всередині континенту було справою невігідною.

Після приходу до влади у 1796 р. Павла I, суднобудівна галузь зазнала суворої оптимізації. Новий імператор не бачив потреби у великому флоті, тому вдався до скорочення обсягів суднобудування, і, навіть, до розбирання вже створених 100-та 74-гарматних кораблів [26, с. 216]. Тоді ж була скасована незалежність Чорноморського адміралтейського правління. 12 листопада імператор підписав рескрипт, за яким флоти корабельний та гребний зі всіма портами на Чорному морі, Чорноморське правління разом з верфями були підпорядковані Адміралтейств-колегії [26, с. 282].

Тим не менш, роль суднобудівних центрів на Дніпрі в історії Південної України була суттєвою. Вони, по суті, поклали початок освоєння південного краю, виконуючи роль своєрідних факторій. Дуже швидко вони «обростали» житловими кварталами, промисловими підприємствами та відповідною інфраструктурою. Тут зароджувалися міста.

Бібліографія

1. Веселаго Ф. Список русских военных судов с 1668 по 1860 год / Ф. Веселаго. — СПб. : Тип. Морского Министерства, 1872. — 798 с.
2. Матеріали для історії русского флота. — СПб. : Тип. Морского Министерства, 1902. — Ч. XV. — 596 с.
3. П. М. Строительство Днепровской верфи в XVIII в. // Красный архив. — 1936. — № 4 (77). — С. 159 — 180.
4. Бойко А. В. До історії Дніпровських лоцманів / А. В. Бойко // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету : Південна Україна XVIII — XIX століття. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1996. — Вип. 1. — С. 34 — 39.
5. Аркас З. Начало учреждения Российского флота на Черном море и действия его, с 1778 по 1798 год / З. Аркас // ЗООИД. — 1858. — Т. 4. — С. 261 — 309.
6. Боголюбов Н. История корабля. Общедоступное изложение судостроения и судоходства у всех прибрежных народов от древнейших времен до наших включительно / Н. Боголюбов. — М. : Тип. Л. О. Снегирева, 1880. — Т. II. — 670 с.
7. Веселаго Ф. Краткая история Русского флота (с начала развития мореплавания до 1825 года) / Ф. Веселаго. — М. — Л. : Военно-морское изд-во НКВМФ СССР, 1939. — 304 с.
8. Кузнецов В. Ф. От Петровских кораблей до советских теплоходов / В. Ф. Кузнецов. — Ростов-на-Дону, 1941. — 116 с.
9. Висковатов А. Краткий исторический обзор морских походов русских и мореходства их вообще до похода XVIII ст. / А. Висковатов — М., 1946. — 179 с.
10. Шершов А. П. К истории военного кораблестроения / А. П. Шершов. — М., 1952. — 364 с.

11. Мавродин В. В. Русское мореходство на южных морях / В. В. Мавродин. — Л., 1955. — 180 с.
12. Зверев Б. И. Страницы русской морской летописи / Б. И. Зверев. — М., 1960. — 272 с.
13. Дыгало В. А. История корабля / В. А. Дыгало. — М., 1991. — 63 с.
14. Шаповалов Г. И. Запорожская верфь XVIII в. / Г. И. Шаповалов // Судостроение. — 1977. — № 4. — С. 51 — 55.
15. Шаповалов Г. И. Дослідження військового судна XVIII ст. на дні Дніпра біля острова Хортиця у 1971 році / Г. И. Шаповалов // Судова археологія та підводні дослідження. — Запоріжжя, 1993. — № 1. — С. 49 — 58.
16. Кобалія Д. Р. Теоретическая модель казацкой лодки, поднятой у Хортицы в 1999 году / Д. Р. Кобалія // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2002. — № 2. — С. 89 — 94.
17. Кобалія Д. Р. «Запорозька чайка» : Історія однієї знахідки / Д. Р. Кобалія, В. В. Нефьодов. — Запоріжжя : Дике Поле, 2005. — 168 с.
18. Биховський І. Кременчуцькі корабелі / І. Биховський // Дніпро. — 1971. — № 1. — С. 121 — 124.
19. Рижева Н. Історія суднобудування на теренах України (від давніх до новітніх часів) / Н. Рижева. — К. : ПП Сергійчук М. І., 2008. — 476 с.
20. Черников И. И. Русские речные флотилии за 1000 лет (907 — 1917) / И. И. Черников. — СПб. : Б.С.К., 1999. — 122 с.
21. Черников И. И. Флот на реках / И. И. Черников. — СПб. : Полигон, 2003. — 704 с.
22. Ведомость о верфях в Белоруссии, на которых строились суда для Черноморского флота [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.runivers.ru/doc/portal1/details.php?ID=63249&IBLOCK_ID=63
23. Гребной флот [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://allfleet.info/gr-fleet/gr-galera-tip.htm?tip=53>
24. Николайчик Ф. Д. Город Кременчук. Исторический очерк / Ф. Д. Николайчик. — СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1891. — 216 с.
25. Вирський Д. С. Кременчук Новоросійський: «потьомкінська деревня» або епізод з історії фаворитизму / Д. С. Вирський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Збірник наукових праць. — 2005. — Вип. XIX. — С. 58 — 62.
26. Доценко В. Д. Парусное деревянное судостроение IX — XIX вв. / В. Д. Доценко, И. В. Богатырев // История отечественного судостроения IX — XIX вв. в пяти томах. — СПб. : Судостроение, 1994. — Т. 1. — 472 с.
27. Киреенко Г. К. Ордера князя Платона Александровича Зубова правителю Таврической области за 1795 г. / Г. К. Киреенко // ИТУАК. — Симферополь : Тип. Таврич. Губ. Правл. 1895 — Т. 23. — С. 1 — 23.
28. Киреенко Г. К. Ордера князя Платона Александровича Зубова правителю Таврической области за 1796-й год / Г. К. Киреенко // ИТУАК. — Симферополь : Тип. Таврич. Губ. Правл. 1896 — Т. 25. — С. 1 — 19.
29. Габара // Военная энциклопедия [под ред. К. И. Величко, В. О. Новицкого и др.]. — СПб. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1912. — Т. VII. — С. 129
30. Новицький Я. С берегов Дніпра (Очерки Запорожжя) : Примітки та коментарі. — Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2007. — Твори в 5-ти томах. — Т. 1. — С. 417 — 464.

31. Delacroix G. Le Gros Ventre — Gabare du Roi. 1766 — 1779. — Nice : A.N.C.R.E., 2003. — 377 p.

Мордовской М. М.

Судостроение на Юге Украины последней четверти XVIII в.

За многие десятки лет, мы уже привыкли к тому, что судостроение на Юге Украины, начиная с конца XVIII в., ассоциируется с известными верфями Херсона, Николаева, а позже и Севастополя. Роль и значение этих верфей в истории России сложно переоценить. Однако, история отечественного судостроения конца XVIII в. знает и другие центры в регионе.

Данная статья посвящена истории Кременчугской и Днепровской верфей — важных источников пополнения флота на Черном море накануне и во время Русско-турецкой войны 1787 — 1791 гг., а также в послевоенный период.

Mordovskoy M. M.

Shipbuilding in the south of Ukraine last quarter of XVIII century

For many tens years, we have already got used to that the shipbuilding in the south of Ukraine, since the end of XVIII century, associates with known shipyards of Kherson, Nikolaev, and later both Sevastopol. The role and value of these shipyards in the history of Russia is difficult for overestimating. However, the history of domestic shipbuilding of the end of XVIII century knows also other centers of shipbuilding in region.

Given article is devoted history of the Kremenchug and Dneprovsky shipyards — important sources of replenishment of fleet on Black sea the day before and during Russian-Turkish war 1787 — 1791, and also during the post-war period.

РЕЦЕНЗІЇ

Лиман І. І.

БЕЛОВ О. Ф., ШАПОВАЛОВ Г. І. УКРАЇНСЬКИЙ ТРИЗУБ: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІСТОРИЧНИЙ РЕКОНСТРУКТ / НАН УКРАЇНИ. ІН-Т УКР. АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО. — ЗАПОРІЖЖЯ : ДИКЕ ПОЛЕ, 2008. — 264 с. + іл.

При тому, що у царині історії в принципі не доцільно поділяти проблеми на «актуальні» та «неактуальні», «цікаві» та «нецікаві», для історіографічної ситуації кожного часу є характерною посилена увага до певного кола тем, сформованого великою мірою як відповідь на політичні, ідеологічні виклики. Цілком логічно, що за часів незалежності України чи не першочергова увага вітчизняних істориків прикута до питань державотворення у всьому їхньому багатоманітті. Чільне місце тут посідає і проблематика, пов'язана з історією Державних символів. Навряд чи буде перебільшенням стверджувати, що у цій царині впродовж кількох останніх років чи не найпомітнішою подією став вихід друком фундаментальної монографії Олександра Федоровича Белова та Георгія Івановича Шаповалова «Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт», виданої у Запоріжжі під егідою Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Як зазначають у «Вступі» Автори, головним і першочерговим завданням (причому завданням не тільки і не стільки духовно-культурницьким, скільки політичним) є розробка і створення сучасної наукової концепції про походження тризуба та історичний реконструкт його прадавнього образу. Тож О. Ф. Белов та Г. І. Шаповалов і взяли на себе громадянську відповідальність за створення такої концепції та її науковий рівень. Автори наголошують, що монографія дає відповіді на наступні питання: Як сталося, що гербом держави, якій на момент виходу книги виповнилось лише сімнадцять років, став один із найдавніших і найзагадковіших символів минулих часів? Коли і де з'явився цей символ? Що він означає, які таємниці приховує, який духовний посил передає?

Перша частина монографії являє собою ґрунтовний виклад історіографії українського тризуба. Побудована за хронологічним принципом, частина включає розділи «Початковий період досліджень (початок XIX ст. — перші роки XX ст.)», «Вивчення тризуба у період українських визвольних змагань (1914 — початок 1930 рр.)», «Дослідження тризуба в еміграції та в СРСР (початок 1930-х — 1960-ті рр.)», «Знаки Рюриковичів, як об'єкт досліджень у 1970 — 1990-ті рр.»», «Відродження досліджень українського тризуба (початок 1990-х — 1996 рр.)», «Дослідження історії Державного герба України в кінці XX — на початку XXI ст.». Фактично, кожен розділ присвячений одному з шести виокремлених Авторами періодів історіографії українського тризуба, які доволі чітко корелюються з сучасною періодизацією історії України.

У другій частині монографії — «Історичний реконструкт походження та духовного змісту українського тризуба» — доволі переконливо доводиться, що Державний герб походить від двох прадавніх язичеських та християнських символів — хреста та якоря, які уособлюють віру та надію на спасіння. Відповідно структура цієї частини книги включає розділи «Реконструкт значення тризуба на монетах Київської Русі», «Культ якоря у прадавні часи і поява тризуба (хреста на якорі) в античний час», «Хрест на якорі (тризуб) як християнський символ надії на спасіння в Київській Русі», «Український тризуб у духовній символіці України в XV — XIX ст.».

На особливу увагу заслуговують наступні положення монографії:

— язичницький магичний знак-символ «хрест-якір» — графічне зображення прообразу українського тризуба — з'явився в чорноморському басейні вже у VII — V ст. до н. е., поєднуючи у собі прадавні зображення символів двох культур народів приморських цивілізацій — символ «хрест» (уособлення культу життєдайного божества-творця Сонця) і «якір-тризуб» (що означав надію на життя і порятунок від морської стихії);

— запозичений християнами язичницький знак «хрест-якір» вже в ранньому християнстві набуває особливо важливого духовного сенсу після страти у 101 р. римського папи Климента у Криму через утоплення якорем. Саме після цієї події «хрест-якір» стає наповненим глибокого змісту символом надії на спасіння християн у буремному людському житті через віру в Ісуса Христа;

— князь-мореплавець Володимир Святий, приймаючи християнську віру у кримському Корсуні, прийняв від корсунських християн і цей символ віри і надії на спасіння, що був також головним символом корсунського святого Климента — «хрест-якір». Мощами св. Климента князь Володимир охрестив Русь, а символ «хрест-якір» у вигляді тризуба під хрестом карбує на своїх монетах;

— традиції Київської Русі та часів перебування українських земель у складі Великого Князівства Литовського, пов'язані з використанням «хреста-якоря» в духовній символіці і геральдиці, мали безперервний подальший розвиток за доби запорозького козацтва;

— у XIX — XX ст. в Україні у народній християнській обрядовості була сталою і практикувалась традиція використання знаку «хреста-якоря» як символу Віри, Надії і Спасіння, у якості охоронно-магічного знаку.

Окремо варто звернути увагу на чудову поліграфічну якість видання, на багатий ілюстративний матеріал, що воно включає.

Вельми важливо, що Авторами проведено цілу низку презентацій монографії, завдяки яким висловлені у книзі ідеї стають надбанням все ширшого кола громадськості (причому — громадськості не лише наукової). Не менш важливо, що з часу виходу книги друком, її Автори не полишили пошуків у відповідному напрямку, і впродовж 2008 — 2011 років ними було знайдено чимало нових підтверджень походження сучасного Державного герба України від хреста та якоря. Відповідні знахідки описуються у чисельних публікаціях Авторів, у їхніх виступах на наукових зібраннях (конференціях, круглих столах, наукових семінарах, виставках тощо), що мали місце впродовж останніх років. Тим самим Автори роблять послідовні кроки в напрямку, визначеному ними у заключній частині монографії. Визнаючи український тризуб унікальною духовно-культурною пам'яткою історії середземноморської європейської цивілізації, вони наголошують, що модерна концепція історичного реконструкту духовного змісту тризуба має бути впроваджена в освіту та виховання широкого загалу, передусім — молоді, що є надзвичайно важливим з огляду на гостроту проблеми інтеграції України в європейську та світову спільноту.

ІНФОРМАЦІЇ

Тоцев Г. М., Андрух С. І.

АРХЕОЛОГІЧНІЙ ЛАБОРАТОРІЇ ЗНУ – 25!

Одним з наукових підрозділів університету є археологічна лабораторія, одна з перших, створена на історичному факультеті у далекому вже 1986 році. Головними завданнями лабораторії були: проведення охоронних досліджень стародавніх пам'яток у Нижньому Подніпров'ї, пошук та облік нових археологічних об'єктів, пропаганда знань про давнє минуле краю.

Основу наукового колективу склали випускники Запорізького та Дніпропетровського університетів. Тут вони набували досвіду, пізніше проводили самостійні дослідження, продовжили навчання в аспірантурі. Значну допомогу у проведенні робіт надавали студенти історичного факультету (тоді ще ЗДУ) під час проходження археологічної практики, студенти та школярі навчальних закладів Запоріжжя, Одеси, Мелітополя, Енергодара, Дніпрорудного.

За чверть століття колективом лабораторії проведена велика робота з тематики археологічних та краєзнавчих досліджень. Об'єктами досліджень були давні поселення та стоянки, могильники. Так, на протязі двох років (1986 — 1987 рр.) вивчалася побутова пам'ятка доби середньої бронзи Планерське I біля однойменного селища Судацького району Криму. Цікаві матеріали виявлені також на поселеннях пізньобронзової доби Дрімайлівка на Херсонщині та Миколаївка у Бердянському районі, стоянках кам'яного віку Семенівка та Кам'яна Могила Мелітопольського району Запорізької області.

У зв'язку з проведенням меліоративних та господарських робіт у кінці 80-х — I пол. 90-х рр. гостро стояло питання про здійснення рятівних досліджень на курганах. Такі роботи і виконувалися у різних районах Запорізької області (Скельки, Розівка, Василівка, Кам'янка-Дніпровська, Григорівка, Заливне), Херсонської (Новокаїри, Новорайськ) та Кримської (Планерське) областей. У розкопаних курганах виявлені різнодобові комплекси — від доби енеоліту до періоду середньовіччя, значна частина яких оперативно введена у науковий обіг. У ювілейний рік співробітники лабораторії провели дослідження у межах м. Запоріжжя, у Токмацькому та Кам'янсько-Дніпровському районах. Наслідком робіт стало відкриття нових яскравих артефактів різних періодів.

У 1986 — 1987 рр. проведено обстеження та взяті на державний облік давні пам'ятки у кількох районах області (Бердянському, Приморському, Куйбишевському, Розівському, Новомиколаївському, Веселівському, Чернігівському).

Наслідком цієї діяльності стало відкриття близько 1 000 різночасових об'єктів, які значно розширили уявлення про найдавніше минуле краю. Всі вони знайшли відображення на сторінках надрукованих праць. Всього ж за роки існування лабораторії нею виконано понад 30 госпдоговірних науково-дослідних робіт.

В останні 24 роки головний обсяг робіт пов'язаний з вивченням комплексу різнодобових могильників Мамай-Гора біля с. В. Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області (Г. М. Тощев, С. І. Андрух). Необхідність широкомасштабних розкопок викликана руйнуванням берегової смуги під дією вод Каховського водосховища. Виявлені тут найдавніші матеріали датуються добою неоліту. У ґрунтовому могильнику, частково вже порушеному зсувом берега, знайдено 25 поховань V тис. до н. е. Вони характеризують азово-дніпровську культуру. До доби бронзи належать як ґрунтові, так і курганні комплекси. Тут знайдені поховання доби енеоліту, ямної, катакомбної, багатопружкової, зрубної та білозерської культур. Серед рідкісних знахідок треба відзначити чашу прямокутної форми та горщик з піктограмою катакомбного часу, чудову серію посудин зрубної культури з одного із великих насипів центральної частини могильника Мамай-Гори. Всього виявлено понад 100 поховань доби енеоліту та бронзи. Поки що лише двома комплексами представлена доба кіммерійців. У похованнях цього часу знаходилися велика лощена корчага з чудовим орнаментом та кубок.

Але найбільша кількість виявлених тут об'єктів характеризує скіфську культуру. Застосована у ході робіт методика розкопок — суцільне розкриття поверхні після детальної аерофотозйомки — дала рідкісну можливість виявити ті пам'ятки, які не фіксувалися на поверхні. Найдавніша пам'ятка цього часу відноситься ще до VI ст. до н. е. Але переважаюча кількість комплексів датується в цілому кінцем V — початком III ст. до н. е. Поховання концентруються групами, над деякими фіксуються насипи різної величини, інші — знівельовані. Більш ніж у півсотні з них зафіксовані рови діаметром від 5 до 36 м, де знайдені уламки амфор та ліпного посуду, кісток тварин, каміння.

У межах комплексу споруджувалися головним чином конструкції одного типу, але є випадки і взаємозустрічності різних типів. Кількісно домінують катакомби I типу. Усі поховання здійснені за обрядом інгумації, лише в одному випадку зафіксована кремація. Поза кістяків — випростана на спині. Переважає західна, з відхиленням, орієнтація.

Численна колекція матеріалів представлена прикрасами (намиста з бус та бісеру, сережки, браслети, персні, розетки), деталями головного убору та одягу, дзеркалами; зброєю (вістря стріл, спис, мечі та кинджали, сокира). У наборі ліпної кераміки є горщики витягнутих та приземлених пропорцій, чашки та глечики, гончарні глеки, чорнолаковий посуд — блюдо, канфари, кіліки.

Найчисельніша група привозної кераміки — амфорна тара Гераклеї Понтійської, Менди, Херсонеса, Синопи та ін. укладається у рамки кінця V — початку III ст. до н. е.

У похованнях виявлені також бронзовий казан з ручками, берестяні та дерев'яні чаші, прясла з глини або ж свинцю, ножі.

Залишки жертвовної їжі свідчать про розведення скіфами великої та дрібної рогатої худоби, коней.

Матеріали пам'ятника, розташованого неподалік від Кам'янського городища, дають чудову можливість зробити висновок про функціонування могильника на протязі довго часу, головним чином, IV ст. до н. е.

Досліджуваний могильник, що поки є найбільшим в степовій зоні Причорномор'я, відкриває нові горизонти у вивченні історії скіфів. Результати щорічної роботи періодично висвітлюються на зустрічах скіфологів, сторінках різних видань як наукового, так і популярного характеру. Могильник функціонував і в пізніші часи, про що свідчать знахідки сарматських комплексів та поховань кочівників XII — XIV ст. Нове відкриття зроблене у 2000 р., коли після нової руйнації берегової смуги були виявлені ґрунтові могильники кочівників XII — XIII ст. Поховання, здійснені у простих та підбійних могилах, супроводжувалися великою кількістю інвентарю, серед якого — зброя, прикраси, предмети побуту, срібна чаша.

Останні роки знаменувалися відкриттям серії поховань ногайського часу, деякі з них супроводжувалися монетами.

У 1991 р. поблизу цього ж села, на південь від нього, досліджено і два насипи з рекордною для степів України кількістю поховань — 150, від доби ранньої бронзи до періоду середньовіччя.

Неподалік від могильника Мамай-Гора на протязі майже двох десятиріч досліджувався інший ґрунтовий могильник — Мамай-Сурка (Тощев Г. М., Андрух С. І., Маленко Л. М., Каприцин І. І., Єльніков М. М.). Тут на значній площі знайдено 1 163 поховання та багато господарських споруд. За кількістю поховань це один з найзначніших могильників у Східній Європі. Кістяки лежали випростані на спині, супроводжуючий інвентар представлений, головним чином, культовими речами, прикрасами, побутовими речами. Серед них намисто, персні, кільця, браслети, кіотець та інші предмети. Вони свідчать про тісні зв'язки населення Нижнього Подніпров'я з сусідніми народами. Могильник датується XIV ст., як встановлено антропологами, тут поховані представники змішаного населення (Літвінова Л. В.). У рамках діяльності лабораторії були початі дослідження золотоординської Мечеть-Могили біля с. Юрківки Орхівського району (Єльніков М. В.).

Повне дослідження та інтерпретація матеріалів усіх об'єктів надає чудову можливість якнайповніше уявити історію напівосілого населення цього регіону напередодні створення козацьких Січей.

Матеріали могильників оперативно вводяться у повному обсязі у науковий обіг (монографії Г. М. Тощева, С. І. Андрух, М. В. Єльнікова).

Дослідження ведуться у тісних контактах із фахівцями різних наукових закладів Києва, Москви, Одеси, Кишинева, Сімферополя, Севастополя, Донецька, Харкова тощо. Наукові зв'язки дають можливість проведення всебічного вивчення матеріалів з розкопок експедиції, які оброблялися В. Ф. Петрунем, Л. В. Литвиною, К. С. Ліпатовим, А. В. Артем'євим, В. А. Косиковим, О. П. Секерською, С. Г. Колтуховим, Е. Я. Туровським, О. Є. Кислим, Т. М. Крупою.

У експедиції ЗНУ щорічно працюють студенти різних курсів істфаку, найбільш досвідчені з них приймають у різні часи участь у дослідженнях інших експедицій — Приазовської, Херсонської, Північно-Кримської. Протягом кількох років студенти нашого факультету досліджували давній Херсонес у складі українсько-американської експедиції. Декілька з них у рамках співробітництва пройшли курс навчання у престижному Макалестерівському коледжі (США).

На базі археологічної лабораторії ЗДУ — ЗНУ проведено ряд конференцій та семінарів різного рівня (1988, 1989, 1990, 1994, 1999, 2005, 2009 рр.), у роботі яких брали участь представники різних країн. В свою чергу, фахівці університетської

наукової установи виступали з доповідями на численних конференціях в Україні, Росії. Археологи першими з науковців історичного факультету почали приймати участь у роботі конференцій та симпозіумів за межами України (Болгарія, Румунія, Німеччина), на яких висвітлювалися переважно матеріали з розкопок експедиції.

Лабораторія підтримує активні наукові зв'язки з колегами, фахівцями з наукових установ як ближнього, так і дальнього зарубіжжя (Німеччини, Болгарії, Румунії, США, Польщі, Словачії та ін.). Наслідком цих контактів є створення досить значного бібліотечного фонду, до якого щорічно звертаються фахівці різних наукових закладів як України, так і інших країн.

Матеріали конференцій та польових досліджень відбиваються на сторінках різних видань, з яких широке наукове визнання вже має фаховий збірник наукових праць «Древности степного Причерноморья и Крыма» (з 1999 р. — «Старожитності степового Причорномор'я та Криму») — 15 випусків.

Варто також додати, що за роки існування лабораторії співробітниками самостійно чи у співавторстві з фахівцями інших наукових установ видано більш ніж 40 наукових видань, з них 16 монографій (наводяться нижче).

Активна взаємодія з колишніми випускниками істфаку, тісні контакти з краєзнавцями у різних районах Запорізької та інших областей дають можливість оперативно отримувати інформацію про порушення археологічних пам'яток, наявність випадкових знахідок.

Співробітники лабораторії першими видали підручник для учнів запорізьких шкіл з найдавнішої історії рідного краю як українською, так і російською мовами. Крім того, ведеться значна робота з учнями міста та області по лінії МАН.

Інформація про діяльність лабораторії розміщена на сайтах наукових установ Києва, Харкова, Запоріжжя, Одеси. Ведеться активна робота з пропаганди археологічних знань засобами масової інформації (публікації у газетах та популярних часописах, виступи по телебаченню).

Необхідно також додати, що археологічні артефакти, які щорічно надходять у лабораторію, після відповідної обробки передаються на збереження у обласний краєзнавчий музей, значна частина з них є окрасою експозиції.

Незважаючи на економічну скруту, фахівці лабораторії роблять усе можливе, щоб зберегти пам'ятки давнини для нащадків, хоча в умовах нашого часу з кожним роком це стає робити все важче.

Список монографій, виданих співробітниками археологічної лабораторії ЗНУ

1. Тощев Г. Н. Средний период бронзового века Юго-Запада СССР // Монография депонирована в ИНИОН АН СССР. 19. 06. 1987 г., № 29903. — 227 с. — Новая советская литература по общественным наукам. ИСТОРИЯ. АРХЕОЛОГИЯ. ЭТНОГРАФИЯ. — 1987. — № 11.

2. Колтухов С. Г., Кислый А. Е., Тощев Г. Н. Курганные древности Крыма. — Запорожье : Днепропетровский металлург, 1994 — Т. I — 121 с.

3. Кислый А. Е., Каприцын И. И. Палеодемография: теория и методика, проблемы и решения. — Запорожье : Днепропетровский металлург, 1994. — 161 с.

4. Андрух С. И. Нижнедунайская Скифия в IV — в начале I в. до н. э. (этнополитический аспект). — Запорожье : Днепропетровский металлург, 1995. — 206 с.

5. Андрух С. И., Тощев Г. Н., Шахров Г. И. Великознаменские курганы. — Запорожье : ЗГУ, 1995. — 92 с.

6. Колтухов С. Г., Тощев Г. Н. Курганные древности Крыма. — Запорожье : ЗГУ, 1998. — Т. II. — 194 с.

7. Андрух С. И., Тощев Г. Н. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье : ЗГУ, 1999. — Кн. I. — 232 с.

8. Колотухин В. А., Тощев Г. Н. Курганные древности Крыма. — Запорожье : ЗГУ, 2000. — Т. III. — 245 с.

9. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье : ЗГУ, 2001. — Кн. II. — 238 с.

10. Ельников М. В. Средневековый могильник Мамай-Сурка. — Запорожье : ЗГУ, 2001. — Кн. I. — 275 с.

11. Субботин Л. В., Тощев Г. Н. Археологические древности Буджака. Курганы у с. Лиман. — Запорожье : ЗГУ, 2002 — 130 с.

12. Андрух С. И., Тощев Г. Н. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье : ЗГУ, 2004. — Кн. III. — 202 с.

13. Ельников М. В. Средневековый могильник Мамай-Сурка. — Запорожье : ЗГУ, 2006. — Кн. II. — 356 с.

14. Тощев Г. Н. Крым в эпоху бронзы. — Запорожье : ЗНУ, 2007. — 304 с.

15. Сльников М. В. Золотоординські часи на українських землях. — К. : Наш час, 2008. — 176 с.

16. Андрух С. И., Тощев Г. Н. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье : ЗНУ, 2009. — Кн. IV — 310 с.

Косько Е. А.

ЗАПОРОЖСКОМУ ГОРОДСКОМУ СОВЕТУ – 90 ЛЕТ

11 февраля 2011 года, в актовом зале Запорожского областного краеведческого музея, состоялось торжественное заседание, посвященное 90-летию со дня учреждения Запорожского городского совета.

Система советов утвердилась и заменила органы земского и городского самоуправления, благодаря событиям 1917 г., после победы советской власти. Выборы Александровского городского совета состоялись в феврале 1921 г. Получив часть полномочий губревкома, городской совет стал постоянно действующим местным органом власти, работа которого не прерывается и до сегодняшнего дня.

Здание Запорожского краеведческого музея стало местом празднования этого события не случайно. Именно здесь, некогда в здании Земской Управы, располагался городской совет.

На торжественное заседание были приглашены депутаты горсовета, представители городской власти разных лет, городская общественность. Все прибывшие на мероприятие получили в подарок от горсовета замечательное издание, подготовленное на основе очерков еженедельника «Суббота плюс» — «История Запорожья 1948 — 2009», автором которого была Алла Дмитриевна Гужва. Книга представляет собой серию очерков по истории Запорожского края. В популярной, увлекательной форме на основе архивных материалов и газетных публикаций

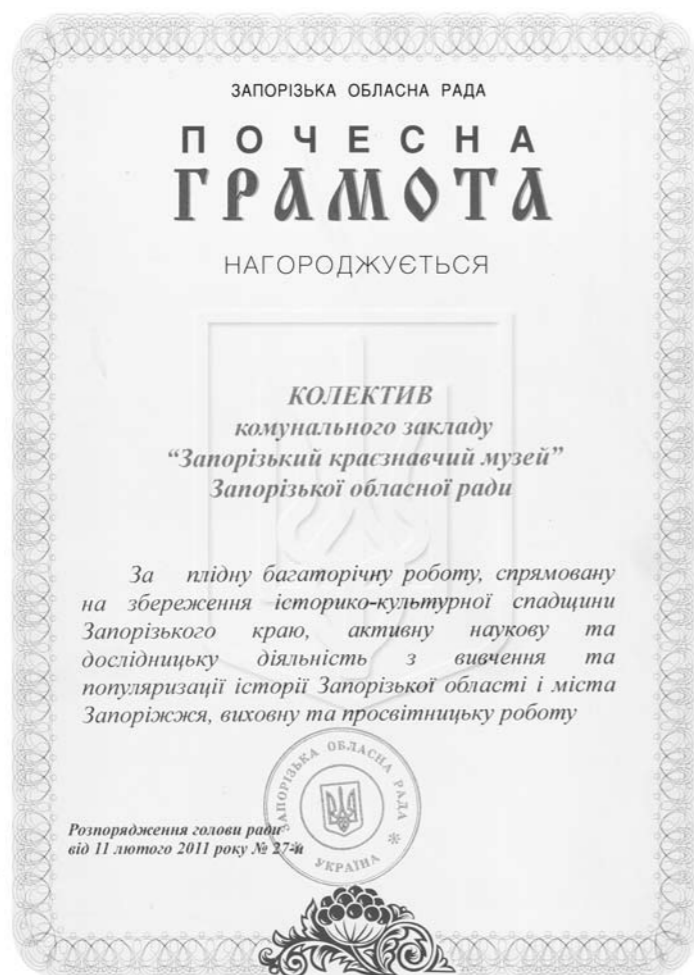

прошлых лет описаны важные для запорожцев события, которые происходили с 1948 по 2009 гг.

В члены президиума были избраны: городской мэр Александр Ченсанович Син, секретарь городского совета Владимир Федорович Кальцев, председатель Запорожского областного совета Павел Дмитриевич Матвиенко, и экс-мэр Запорожья, Почетный гражданин города Запорожья Евгений Григорьевич Карташов.

Торжественное заседание открывал секретарь городского совета Владимир Федорович Кальцев. Свою речь он начал такими словами: «Органы местного самоуправления — это фундамент власти в стране, именно госслужащие местных органов власти находятся ближе всех к проблемам и потребностям людей. Усиление роли местного самоуправления является сегодня одной из важных задач». А затем пожелал депутатскому корпусу оставить свою веху в истории города.

Мэр города Александр Ченсанович Син поздравил всех присутствующих с знаменательной датой. Углубляясь в историю, мэр напомнил, что главной задачей городского совета всегда было решение самых важных вопросов, связанных с развитием городского хозяйства. Поэтому и сегодня, городской совет обязан заниматься теми вопросами, решение которых сможет сделать наш город лучше. Пообещал приложить все усилия, чтобы горсовет стал ближе к людям, решал все проблемы, находящиеся в его компетенции сегодня, которые раньше не мог решать. А самое главное, чтобы оценку работы городского совета могли давать горожане.

С поздравлениями выступили также: председатель Запорожского областного совета пятого и шестого созывов (2010, 2011 гг.) Матвиенко Павел Дмитриевич; старейший депутат городского совета депутатов трудящихся пятого созыва (1955 — 1957 гг.), депутат Верховного Совета СССР (1989 — 1991 гг.), обладатель звания «Лучший сталевар СССР» (1953 г.), Герой Социалистического Труда СССР, прототип образа сталевара Александра Савченко в кинофильме «Весна на Заречной улице» Пометун Григорий Константинович; председатель постоянной депутатской комиссии по вопросам социального и экономического развития, бюджета и финансов, депутат городского совета последних пяти созывов Виктор Иванович Великий. Воспоминаниями о службе в органах местного самоуправления поделились Панкратов Виктор Павлович, председатель Запорожского городского совета народных депутатов 21-го созыва (1990 — 1991 гг.) и Почетный гражданин города Запорожья, заслуженный энергетик Украины (2001 г.), член Наблюдательного совета открытого акционерного общества «Днепроэнерго», председатель Запорожского городского Совета народных депутатов 21-го созыва (1991 — 1992 гг.), председатель Запорожского горисполкома Бочкарёв Юрий Георгиевич.

Поделились своими воспоминаниями и поздравили Городской совет с юбилеем экс-мэры города Запорожья — Головки Александр Степанович (1992 — 2000 гг.) и Карташов Евгений Григорьевич (2003 — 2010 гг.), депутат городского совета шестого созыва, Почетный гражданин города Запорожья.

С интереснейшим докладом выступил кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории и международных отношений Запорожского национального университета Шиханов Руслан Борисович. Он рассказал о пути становления городского совета и первом заседании Александровского (Запорожского) городского Совета рабочих и красноармейских депутатов в здании Народного дома, которое состоялось 13 февраля 1921 г. Копия объявления, подтверждающего это событие, была подарена городской власти. Он так же поведал о том, что хотя в конце 1922 года губернская власть и утвердила переименование Александровска в Запорожье, но до сих пор не найден документ, который бы свидетельствовал о последующем утверждении этого решения со стороны ВУЦИК — высшей инстанции, которой по закону принадлежали эти полномочия.

В конце заседания были проведены награждения. Распоряжением Запорожского Городского головы медалями исполнительного комитета Запорожского городского совета «За личный вклад в развитие города Запорожья» были награждены Карташов Евгений Григорьевич — за весомый личный вклад в социально-экономическое и культурное развитие города Запорожья, содействие укреплению авторитета местных органов власти и развитию местного самоуправления в Украине и Наливайко Иван Иванович — за многолетний добросовестный труд, активную гражданскую позицию, весомый личный вклад в социально-экономическое развитие города Запорожья. Этим же распоряжением была объявлена благодарность коллективу редакции газеты «Запорозька Січ» — за высокий профессионализм, объективность в освещении деятельности Запорожского городского совета, социально-экономических достижений города, общественно важных событий; Пометуну Григорию Константиновичу — за активную жизненную позицию, весомый вклад в развитие местного самоуправления, а также по случаю 90-летия Запо-

рожского городского совета. Председатель Запорожского областного совета Павел Дмитриевич Матвиенко вручил грамоты руководству и трудовому коллективу мэрии.

Почётной грамотой был награждён и коллектив Запорожского областного краеведческого музея — за плодотворную многолетнюю работу, направленную на сохранение историко-культурного наследия Запорожского края, активную научную и исследовательскую деятельность по изучению и популяризации истории Запорожской области и города Запорожья, воспитательную и просветительную работу.

После торжественного заседания гостям было предложено ознакомиться с музейной фотовыставкой «От Александровска до Запорожья».

Косько Є. А.

III ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙНИЙ ФЕСТИВАЛЬ

З 14 по 19 вересня 2011 р. в Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д. І. Яворницького пройшов III-й Всеукраїнський музейний фестиваль «Музеї України у всесвітньому культурному просторі». Учасниками фестивалю стали близько 250 фахівців із 105 музеїв, заповідників, громадських об'єднань, фірм, фахових видань. Запорізьку область презентували: Національний заповідник Хортиця, Запорізький обласний краєзнавчий музей, Запорізький обласний художній музей, Бердянський краєзнавчий музей, Бердянський художній музей імені І. І. Бродського, Куйбишевський районний краєзнавчий музей імені М. Я. Гудіни, Карасенко Віталія Юріївна зі своєю приватною колекцією ляльок.

Метою фестивалю стало залучення якомога більшої кількості відвідувачів у музеї та заповідники, популяризація окремої історичної, краєзнавчої та музейної проблематики, розвиток туризму.

Згідно програми фестивалю було проведено три конкурси: «Мистецтво музейної експозиції» (міні-виставки); «Музейні видання: каталоги, презентаційні альбоми, оригінальні видавничі проекти»; «Впровадження музейних програм, акцій, заходів» (промоушен), і три круглих столи: «Оцінка музейних цінностей», «Європейський менеджмент і музеї», «Комп'ютерна ера в музеї».

Головним конкурсом, як і на попередніх двох фестивалях, став експозиційний — представлення міні-експозицій, в ньому приймав участь 51 учасник. Ними були надані міні-виставки з тем: «Раритети в експозиційному музейному просторі» та «Структури повсякденності в музеї». Велике зацікавлення серед відвідувачів викликали експозиції наших конкурсантів. Так, експозиція Запорізького обласного краєзнавчого музею «Повернена стихія. Дніпровські пороги очима фотографа Дніпробудівської експедиції Марка Залізняка», приваблювала своєю таємничістю та неординарністю, і багато охочих намагалися зазирнути у минуле за допомогою старої фотокамери. За звання кращих змагалися також музейні видання і комп'ютерні проекти.

Яскравим та феєричним стало урочисте відкриття фестивалю, яке відбулося на площі біля пам'ятника Д. І. Яворницькому, за участю керівництва області, міста, Міністерства культури. Всі музейники — гості III-го Всеукраїнського

музейного фестивалю вшанували пам'ять покладанням квітів до могили видатного українського вченого.

Організаторами заходу було сплановано дуже насичену, цікаву програму. Гості і учасники фестивалю були запрошені на презентацію оновленої експозиційної зали № 4 — «Історія краю кінця XIX — поч. XX ст.». Там актори відтворили образи мешканців і діячів краю, створили атмосферу дореволюційного Катеринослава і губернії. Перед відвідувачами поставили О. Польш, Д. Яворницький, М. Родзянко, Г. Петровський, Г. Алексеев та багато інших особистостей, які зробили вагомий внесок в розвиток Катеринославської губернії того часу. В меморіальному будинку-музеї академіка Д. І. Яворницького гостям фестивалю була представлена виставка «Я в серці маю те, що не вмирає» (до 140-річчя від дня народження Лесі Українки), та фольклорне свято «Їх єднала любов до України». Дмитро Яворницький та Леся Українка все життя, не покладаючи сил, віддавали служінню Україні, дослідженню та популяризації її історії та культури. Тому це свято стало вшануванням їх пам'яті, на ньому звучали поезії Лесі Українки та Д. І. Яворницького, старовинні українські народні пісні у виконанні талановитих фольклорних та професійних музичних колективів Дніпропетровщини. Надзвичайно цікавими були екскурсії по місту та нічний сеанс у музеї «Колись ми будемо солдатами».

В актовому залі діорами Дніпропетровського історичного музею, відбувся круглий стіл «Експертиза і оцінка музейних предметів». Головною подією під

Гості фестивалю біля експозиції Запорізького обласного краєзнавчого музею

час круглого столу була презентація книги по методиці оцінки та експертизи музейних предметів і історико-культурних скарбів Володимира Васильовича Індутного – «Оцінка пам'яток культури». В обговоренні взяли участь директори музеїв, зберігачі фондів, наукові співробітники, реставратори музеїв-учасників фестивалю. На завершення заходу, музей подарував своїм гостям молодіжне свято просто неба «Гончарне коло», на площі біля музею. Розпочали свято показовими виступами бойові школи: Бойовий Гопак, Спас-Штурм, руська школа Кадочнікова тощо. Вперше на святі працювала літературна сцена, на якій літератори Дніпропетровщини озвучували свої прозаїчні та поетичні твори. Біля музею були розташовані гончарна піч та коло, біля яких працювали дніпропетровські гончари – Сергій Пелих, Сергій Горбань, Олег Волков та інші. Всі охочі могли взяти уроки у майстрів гончарної справи.

Фіналом фестивалю стало урочисте зібрання та нагородження учасників. Переможцями стали: Львівський історичний музей, за виставку «Час історії. Історія часу» – I місце; Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького, за виставку «Заняття давньої людини» з циклу «Рівні можливості» (виставка для сліпих) – II місце; Вінницький обласний краєзнавчий музей, за виставку «Це чудово, але так не воюють», та Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського (філія Музею міста Києва), за виставку «Годинник з кабінету Михайла Грушевського: таємниці та відкриття» – поділили III місце. Музеї Запорізької області, за участь у фестивалі, були відзначені Дипломами учасника. Бердянський музей ім. Й. І. Бродського за екскурсію-гру для дошкочлят «Таємниці художнього музею» отримав спеціальну відзнаку у номінації «Музей і діти».

III Всеукраїнський музейний фестиваль дав можливість спілкування та обміну досвідом його учасникам. Та найголовніше, завдяки професійній організації та проведенню всеукраїнського заходу, на фестивалі на рівних змагалися як національні заповідники, провідні столичні та обласні музеї, так і музеї підприємств та районів, що функціонують на громадських засадах.

ХРОНІКА

С ЗАСЛУЖЕННИМ ЗВАНІЕМ

В 2010 г. в жизни коллектива Бердянского краеведческого музея произошло примечательное событие. Директору музея Людмиле Федоровне Ноздриной было присвоено почетное звание «Заслуженный работник культуры Украины». Выпускница Львовского государственного университета, вернувшись в родной город в 1973 г., устроилась на работу в музей научным сотрудником, а чуть позже, в 1977 г. возглавила его. Энергичность, целеустремленность позволила Л. Ноздриной за короткий срок создать новую экспозицию в краеведческом музее. Под ее руководством были развернуты экспозиции в трех городских филиалах: мемориальном доме-музее П. П. Шмидта (1980 г.), музее «Подвиг» (1985 г.) и музее истории города Бердянска (2005 г.). Для популяризации музея и его филиалов был издан целый ряд красочных буклетов и путеводителей: «Музей і відвідувач», «Людвіг Годлевський – художник, лікар, поляк, патріот» и др.

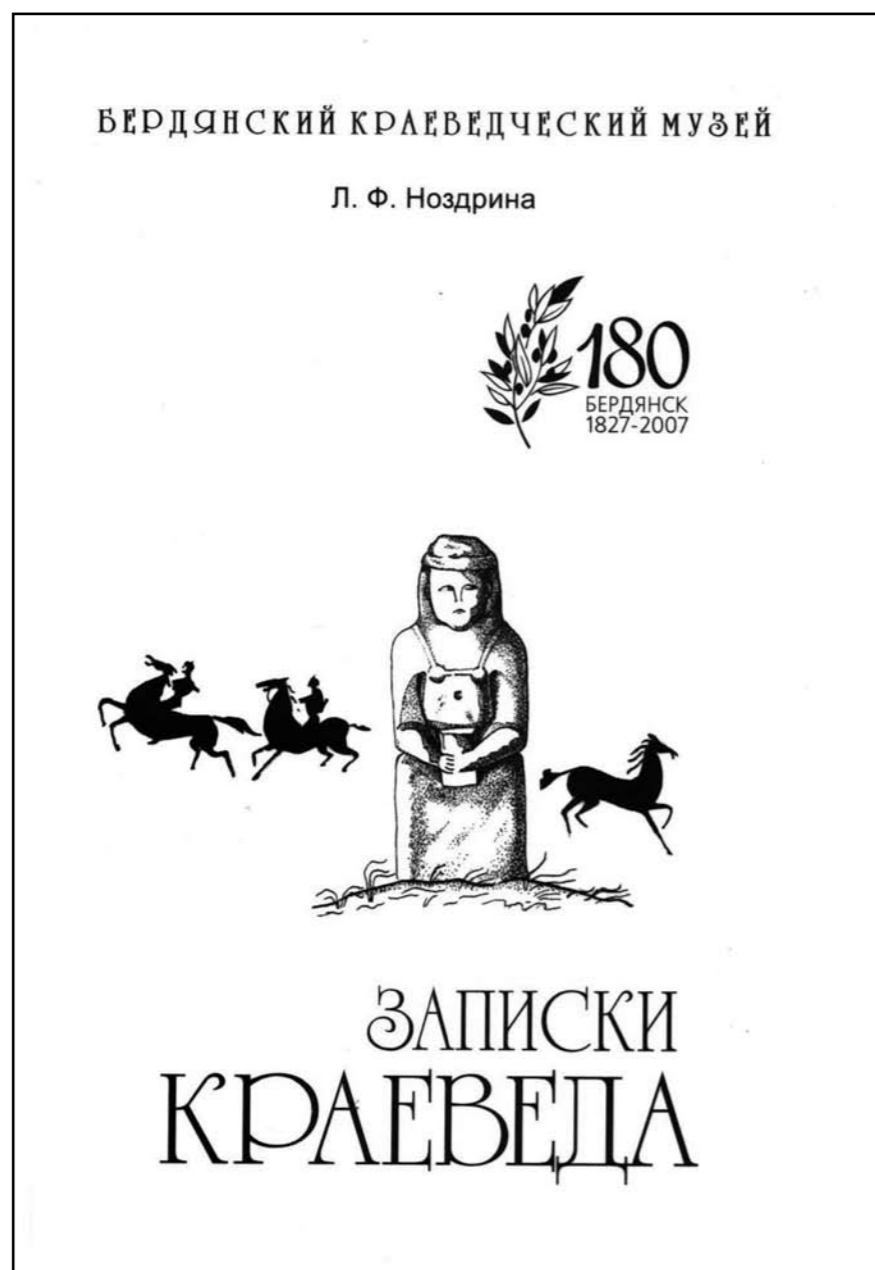
Коллектив, руководимый ею, активно ведет поисковую работу, пополняет коллекцию по истории Бердянска и его жителей. Собранный материал пропагандируется в местных средствах массовой информации. Людмила Федоровна – автор идеи и руководитель проекта ряда изданий, таких как «Бердянську – 180» (2007 г.), «Записки краеведа» (2007 г.), «Фольклор болгарских сел Бердянского района Запорожской области» (2010 г.) и др.

Плодотворная деятельность Л. Ф. Ноздриной на ниве культуры была отмечена многими грамотами и почетными знаками Министерства культуры СССР и Украины: «За отличную работу», «За багаторічну плідну працю в галузі культури». А также медалями: «10 років незалежності України», «За розвиток Запорізького краю», «За вагомий внесок у розвиток міста Бердянська», знаком «За заслуги от

мэра». Правомерным результатом ее деятельности стало присвоение высокого звания «Заслуженный работник культуры Украины».

Мы поздравляем Людмилу Федоровну с почетным званием и желаем ей дальнейших творческих успехов, реализации новых замыслов и, конечно, здоровья!

Коллеги и грузья.

ТОЩЕВ ГЕННАДИЙ НИКОЛАЕВИЧ

Вот и еще один юбилей. Торжественные поздравления в адрес Геннадия Николаевича, кандидата исторических наук, доцента кафедры истории Украины, уже написаны, поэтому ограничимся короткими комментариями. Он наш земляк, пологовчанин. Родная земля притянула его назад из Одессы. В 1986 г. поступил на работу в Запорожский государственный университет, создал археологическую лабораторию в университете. С появлением Геннадия Николаевича Тощева, археологическое сообщество Запорожья заполучило еще одного энергичного, деятельного исследователя древностей.

Основным объектом экспедиций ЗНУ, возглавляемых Г. Тощевым, стали Мамай-Гора и Мамай-Сурка — памятники, без преувеличения, мирового масштаба. Более двадцати лет жизни отданы им. Несмотря на большую загруженность, он ухитрялся копать и другие объекты, оказывавшиеся в зонах разрушений. Главным результатом его исследований на Мамай-Горе стал выход в свет серии работ, посвященных раскопкам этого уникального памятника. Уже вышли четыре тома книги «Могильник Мамай-Гора», изданные в соавторстве с Андрух С. И. Одним из важных качеств Геннадия Николаевича является стремление непременно вводить в научный оборот все результаты своих археологических исследований. Хорошим плацдармом для реализации этой идеи, стал выпестованный им археологический сборник «Древности Степного Причерноморья и Крыма» (ССПК). Это издание (вышло уже 15 томов) дало возможность многим археологам Украины, в том числе и запорожским, опубликовать материалы своих исследований. Со временем он приобрел и международное признание. Г. Тощев стал инициатором и организатором ряда международных археологических конференций в Запорожье. Наиболее важными по сей день остаются «Граковские чтения», проводимые каждые 5 лет. Первые чтения, в 1989 г. состоялись под эгидой Московского государственного университета, Запорожского государственного университета и Запорожского областного краеведческого музея. Впоследствии МГУ стал проводить свои собственные конференции, посвященные Б. Н. Гракову, но российские археологи, всегда принимают самое активное участие в запорожских «Чтениях».

Учасники ІV «Граковських читинь»

Главной движущей силой во всех начинаниях, конечно же, является сам Геннадий Николаевич, с его неумной энергией, напористостью и организаторскими способностями. Однако нельзя забывать и о его «крепком тыле» — соратнице и жене Светлане Андрух, без поддержки которой не могли бы быть реализованы многие проекты.

Для нас, музейных работников, Геннадий Николаевич Тоцев является не только одним из главных экспонентов, пополняющих коллекцию музея материалами археологических раскопок и других исторических периодов, но и добрым другом.

Желаем юбиляру долгих лет плодотворной деятельности, здоровья и всяческих успехов.

З. Х. Попандоуло

МУРЗИН ВЯЧЕСЛАВ ЮРЬЕВИЧ

4 сентября 1951 г. родился Вячеслав Юрьевич Мурзин — известный в Украине и за ее пределами археолог. Еще, будучи школьником, в 1965 г. начал археологическую деятельность в одной из экспедиций, работавших в Запорожской области. Встреча с известными скифологами А. И. Тереножкиным и В. А. Ильинской предопределили на всю жизнь его научные интересы — изучение истории и культуры скифов. Студент исторического факультета Харьковского университета, аспирант Института археологии АН УССР, младший научный сотрудник и позже — заведующий отделом скифо-сарматской археологии Института археологии НАН Украины — вот некоторые вехи его поступательного движения в науке.

Кандидатская (1979 г.) и докторская диссертации (1991 г.) посвящены скифской тематике. Ежегодное участие в многочисленных экспедициях, исследование известных памятников (Чертомлык, Бельское городище и др.). Как результат — появление монументальной монографии «Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.» на двух языках (в соавторстве), десятков научных статей, изданных во многих странах мира.

Научная деятельность ученого нашла отражение в выступлении в университете Сорбонна (Париж), лекциях в учебных заведениях Геттингена и Гамбурга (Германия), Бредфорда (Великобритания) и др. странах.

Второе высшее образование по специальности «Правоведение» дало возможность юбиляру активно разрабатывать проблемы правовых аспектов охраны культурно-исторического наследия. Как результат — появление серии работ (брошюры, пособия) по данной тематике, что в сегодняшних реалиях является весьма актуальным.

В. Ю. Мурзин член редколлегии многих научных изданий, неоднократно выступал оппонентом на защитах, сам являлся руководителем для соискателей кандидатских (3) и докторской (1) диссертаций. Он один из немногих в г. Запорожье, кто является лауреатом Государственной премии Украины в области науки и техники (2002 г.).

Юбилейный год Вячеслав Юрьевич встретил в должности заведующего кафедрой Всемирной истории Бердянского государственного педагогического университета. Дорогой коллега! Здоровья, новых творческих успехов и достижений!

Г. Н. Тоцев

ТИХОМОЛОВА ИРИНА РОМАНОВНА

Обычно о юбилеях пишут: родился, окончил школу, вуз, достиг того-то, но мне бы хотелось сказать об Ирине (для друзей), Ирине Романовне (для младших коллег), несколько теплых слов.

С Ириной мы познакомились в марте 1977 г., когда она, вернувшись из Самары, поступила на работу в Запорожский областной краеведческий музей. Первое впечатление — тихий, робкий человек, оказалось обманчивым. Под спокойной внешностью пряталась упорная, энергичная, временами взрывная натура.

Мне показалось, что ей, типичной горожанке, будет трудно в полевых условиях, однако вскоре последовавшие события показали, насколько я ошибалась. Это потом узнала, сколько километров ей приходилось проходить в разведках по Самарскому краю. А тогда, в мае 1977 года, нам впервые пришлось работать вместе. Одно из хозяйств в Васильевском районе проводило мелиоративные работы на своих полях, и при прокладке траншеи, которая прошла по центру небольшого кургана, были задеты камни перекрытия над погребением эпохи бронзы. Возможно, мы бы и не узнали об этом, если бы один из понимающих рабочих не сообщил об этом в музей. Нас двоих срочно отправили в поле проверить информацию. Я помню, как мы «потрясали кулаками» перед местным начальством, ссылаясь на Закон об охране памятников, и требовали выделить технику для исследования кургана. В итоге нам удалось раскопать три насыпи, попадавшие в зону прокладки траншеи. Работали в основном вдвоем, иногда в помощники нам выделяли еще одну сотрудницу музея. Сами копали лопатами, чистили погребения, а Ирина их еще и зарисовывала. Работники хозяйства и рабочие-строители считали, что мы много зарабатываем, поэтому так активно вкальваем. Но, узнав, какая у нас зар-

плата, называли нас «сумасшедшими». Однако, вскоре, проникнувшись нашим упорством, да и заинтересовавшись рассказами о древних погребениях и культурах, стали активно помогать лопатой. Каждое утро на рейсовом автобусе мы доезжали до границы хозяйства, потом 1,5 км топали до курганов. Все было ничего, но «по закону подлости», к концу рабочего дня начинал моросить дождь и мы усталые, мокрые, продрогшие, месили грязь до самой трассы. И это повторялось почти каждый день. Потом были и другие раскопки и разведки, но уже первое совместное испытание показало, что Ирина очень надежный человек и верный друг. Она, к тому же, прекрасный специалист-археолог и глубоко эрудированный человек, интересный собеседник, с которым никогда не бывает скучно.

Трудности, которые встречались на ее пути, закалили, но не заставили черстветь. Она по-прежнему, доброжелательна, открыта душой, готова всегда прийти на помощь.

В юбилейный для нее год, мы все, ее друзья и коллеги, желаем Ирине Романовне здоровья, творческих успехов, новых открытий.

З. Попангонуло

ЕРОХИНА ЛАРИСА АНАТОЛЬЕВНА

В преддверии 2012 года отмечает свой юбилей старший научный сотрудник отдела природы, один из постоянных авторов «Музейного вестника» Лариса Анатольевна Ерохина. Родилась Лариса Анатольевна 28 декабря 1961 г. в с. Ольховатка Россошанского района Воронежской области. Поскольку родители по специальности являются энергетиками, семья проживала в городах, где располагались электростанции. Сначала это был г. Луганск, а с 1972 года — г. Энергодар Запорожской области. Здесь Лариса Анатольевна окончила среднюю школу, а после завершения учебы на библиотечном факультете Харьковского института культуры, работала методистом в Запорожской районной библиотеке.

В 1986 г. Ерохина Лариса Анатольевна была принята на работу в отдел охраны памятников Запорожского областного краеведческого музея. В эти годы научные

сотрудники отдела очень активно работали над выявлением и паспортизацией памятников истории и культуры на территории нашего края. А это постоянные командировки, сотрудничество на местах с районными и сельскими советами. Самое активное участие в этой работе принимала и Лариса Анатольевна.

После девяти лет работы, по семейным обстоятельствам, Ерохина Л. А. уехала в г. Энергодар и работала там архивариусом на электростанции. Но душа ее по-прежнему тянулась к музею, частыми были поездки в Запорожье, в гости к бывшим коллегам и друзьям. И в 1999 г. Лариса Анатольевна Ерохина снова вернулась в музей, где уже 12 лет занимается любимой работой в отделе природы. За эти годы она приобрела бесценный опыт музейного работника, успешно освоила все виды профессиональной деятельности. Ее работа в совместных археолого-природоведческих экспедициях музея в Васильевском районе области, позволила пополнить его палеонтологическую коллекцию.

Лариса Анатольевна принимала непосредственное участие в строительстве экспозиционного зала «Степь» и в создании ряда тематических выставок. Она систематизировала музейную коллекцию по теме «Животный мир». Кроме того, наша коллега является хорошим лектором, ее экскурсии всегда эмоциональны и увлекательны. Проработав, в общей сложности, более 20-ти лет в музее, Лариса Анатольевна состоялась как музейный работник, который любит свою работу и при этом постоянно повышает свою профессиональную квалификацию.

Желаем Ларисе Анатольевне крепкого здоровья, счастья, благополучия, успешной реализации творческих замыслов.

Черноморец В. С.

**СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ БОРИСА ДМИТРОВИЧА МИХАЙЛОВА
(26. 03. 1936 – 27. 12. 2008 рр.)**

*Не могут люди вечно быть
живыми,
но счастлив тот,
чье будут помнить имя.
Джамиль*

26 березня 2011 р. виповнилося б 75 років з дня народження відомого дослідника, історика, археолога, краєзнавця Бориса Дмитровича Михайлова. Ім'я цієї видатної людини, вченого відоме не тільки в Україні, але й за кордоном.

Борис Дмитрович Михайлов — засновник і перший директор Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила», заслужений працівник культури України (1991 р.), доктор філософії в галузі історії (в 2005 р.), автор чотирьох монографій, багатьох наукових та науково-популярних книг про надзвичайний пам'ятник давньої культури України — Кам'яну Могилу, а також численних наукових статей та публікацій з історії та археології півдня України.

Б. Д. Михайлов народився 26 березня 1936 р. у місті Мелітополі Запорізької області. Тяжке воєнне та повоєнне дитинство, яке випало на його долю, сформувало волю та любов до рідного краю. По закінченню у 1967 р. Харківського державного університету Б. Д. Михайлов, історик-археолог, усе своє подальше життя віддає улюбленій професії.

З 1970 р. робота вченого пов'язана з Мелітопольським краєзнавчим музеєм і заповідником «Кам'яна Могила». Під його керівництвом в музеї були створені нові відділи та експозиції, філії в Токмаці, Михайловці, більш ніж 50 народних музеїв в селах області.

Б. Д. Михайлов вперше ґрунтовно вивчив численні архівні матеріали з історії виникнення м. Мелітополя, обґрунтував нову дату його заснування — 1784 р.,

що було відображено у статті «До 200-річчя м. Мелітополя», опублікованій в «Українському історичному журналі АН УРСР» (1984 р.).

За час роботи Бориса Дмитровича на посаді директора краєзнавчого музею було відкрито три нові експозиції: природа, археологія, історія міста та району, що дозволило цьому закладу культури стати одним з провідних та кращих музеїв України. З цього часу Мелітопольський краєзнавчий музей стає не тільки носієм науково-історичних знань, але й провідною базою для проведення семінарів, стажування музейних працівників України. В 1985 році Міністерством культури СРСР Михайлова Б. Д. нагороджено значком «За відмінну роботу».

Б. Д. Михайлов був учнем відомого вченого В. М. Даниленка і разом з ним проводив археологічні розкопки Кам'яної Могили. З дитинства закоханий у стародавню пам'ятку, Борис Дмитрович біля 40 років віддав їй вивченню. В 1971 — 1986 рр. він очолював археологічні експедиції, які проводили дослідження пам'яток давньої історії на території Північного Приазов'я. Але справою всього його життя стало вивчення унікального пам'ятника первісного мистецтва «Кам'яна Могила». Ці дослідження сформувавши Бориса Дмитровича як провідного фахівця по наскельному мистецтву. Завдяки його науковим працям пам'ятка «Кам'яна Могила» зайняла своє гідне місце в культурній спадщині нашої країни.

За ініціативою Б. Д. Михайлова Рада Міністрів, Міністерство культури України і Запорізьке обласне управління культури 12 лютого 1986 року прийняло рішення про створення Державного історико-археологічного музею-заповідника «Кам'яна Могила», де Бориса Дмитровича було призначено директором. За короткий час заповідник перетворився у справжній науково-освітній заклад культури.

Результатом дослідницької роботи Б. Д. Михайлова стало видання багаточисельних наукових статей і публікацій у виданнях НАН України та Росії, а також наукових і науково-популярних книг «Петрогліфи Кам'яної Могили» (1994, 1999, 2005), «Загадки Древнього Герросса» (2009), збірка наукових статей «Каменная Могила и её окрестности» (2003, 2006, 2008), «История города Мелитополя» (1998, 2006), «Подземный «Эрмитаж» Приазовья» (1998, 2005, 2008), «Мелитополь: природа, археология, история» (2002, 2007), які неодноразово перевидавалися.

Визначною подією було видання монографії Б. Д. Михайлова «Петрогліфи Кам'яної Могили». У своїй рецензії на монографію співробітник Інституту археології Національної академії наук України к. і. н. С. Пустовалов відмічав: «... Останні тридцять років цю видатну пам'ятку наполегливо вивчав Борис Дмитрович Михайлов. Талановитий учень В. М. Даниленка, він зробив дуже багато для того, щоб виявити нові зображення в цьому визначному явищі світової культури. Зокрема він розкопав палеолітичні місцезнаходження поблизу Кам'яної Могили і знайшов нові зображення мамонтів, бізонів, птахів у самому святилищі, які довели пізньопалеолітичний вік найдавнішого шару зображень. Справжньою науковою сенсацією стало відкриття Борисом Дмитровичем грота вішапа-дракона, який був головним осередком здійснення хтонічних культів протягом ямно-катакомбної доби. Велике наукове значення мають відкриті Б. Д. Михайловим знаки писемності, які споріднені з консонантними абетками давнього Близького Сходу. Загалом ця книжка є найповнішим зібранням відкритих у Кам'яній Могилі зображень».

Надзвичайно важливо те, що Б. Д. Михайлов вперше запропонував низку тлумачень різноманітних зображень Кам'яної Могили. Серед них прообраз міфу про викрадення Європи, відображення в малюнках поділу всесвіту на три світи,

зміст зображень відбитків людських стоп тощо. Заслугою автора є виокремлення зображень суден. Окремий розділ присвячений культу родючості, священному шлюбу Неба та Землі, взагалі родинним моментам значної кількості ритуалів стародавніх людей. Подані інтерпретації є лише частиною з численних тлумачень Борисом Дмитровичем тисяч рисунків Кам'яної Могили. Всі вони свідчать про його неабияку ерудицію, вміння читати сторінки «Кам'яної книги».

Б. Д. Михайлов в 2003 році видав фотоальбом «Кам'яна Могила — світова пам'ятка стародавньої культури в Україні», який став «Книжкою Року — 2004». Вперше в яскравому малюванні видані унікальні петрогліфи (рисунки на камені) і «письмена» Кам'яної Могили із Південної України. Різноманітні фотографічні ілюстрації наочно разом знайомлять читача з духовною і матеріальною культурою стародавніх людей, які населяли український степ від епохи кам'яного віку (XX — XVI тис. до н. е.) до епохи бронзи (II тис. до н. е.) й більш пізнього часу. Зрозуміло, що і темою дисертації Бориса Дмитровича стали «Петрогліфи Кам'яної Могили».

За останні роки життя Б. Д. Михайлова завершено дві фундаментальні монографії «Священный брак в духовной культуре древних народов Евразии» та «Загадки древнего Герросса».

В монографії «Священный брак в духовной культуре древних народов Евразии» Борис Дмитрович розглядає сцени коїтусу на Кам'яній Могилі, які, як пише автор: «... явно воссоздают в изобразительном искусстве священный брак и роднятся своей семантикой с рисунками и фалистичными фетишами — атрибутами Западной Европы и Азии, т. е. с французскими и восточными образцами искусства». У цей час дана монографія підготовлена до видання.

Монографія «Загадки древнего Герросса» — результат ретельного вивчення історичних праць вітчизняних, зарубіжних дослідників та роздумів над археологічними і літературними джерелами, що зачіпає загадковий топонім Герр — Геррос — Герри. Історико-географічні етюди книги, присвячені степовим кочовикам, дозволяють пролити світло на загадку та познайомити читачів з легендарною сторінкою саксько-скіфської історії.

Книги Б. Д. Михайлова користуються величезною популярністю. Легкість пера, ясність викладу матеріалу — от що вигідно відрізняє роботи Бориса Дмитровича й викликає інтерес людей до його книг.

Багато часу віддав Борис Дмитрович будівництву музейного комплексу «Кам'яна Могила», де будуть представлені унікальні речі та малюнки стародавніх людей від епохи пізнього палеоліту до епохи бронзи, кіммерійського, скіфського та сарматського часу, ескізний проект на створення якого було розроблено самостійно. На теперішній час проведено охоронні роботи по збереженню пам'ятки: відновлено стародавній біоценоз; на заповідній території створено лапідарій, науково-популярну експозицію, на основі якої ведеться екскурсійна робота по обслуговуванню відвідувачів, як вітчизняних, так і іноземних.

Завдяки багаторічній творчій праці Б. Д. Михайлова, який зробив величезний внесок в розвиток вітчизняної науки і культури, а також збереження історичної і духовної спадщини, 10 вересня 2008 року Указом Президента України заповіднику надано статус Національного. Михайлов Б. Д. був учасником багатьох конференцій: 51-ої Північноамериканської антропологічної конференції (Канада, м. Саскатун, 1993 р.), у м. Львові (1994), Москві (1990, 1996, 2005), Кишеневі (1995), Тирасполі (1996), Кемерові (1998), Харкові (1999),

Києві (2002). Запрошувався на міжнародні конгреси вчених до Італії, Іспанії, Португалії, Китаю.

У 1996 р. ім'я Михайлова Б. Д., як відомого вченого сучасності, внесено до енциклопедичного довідника «Хто є хто», виданого в Італії, а в 1999 р. внесено до Міжнародного довідника видатних людей ХХ століття «Життя славетних», який видано в 2000 р. Американським біографічним інститутом при Конгресі США.

За багаторічну працю, збереження історико-культурної спадщини, високий професіоналізм Міністерством культури та мистецтв України у 2001 р. Михайлова Б. Д. нагороджено Почесною відзнакою. Адміністрацією Президента України з нагоди дня незалежності України нагороджено ювілейними медалями «10 років незалежності України» та «15 років незалежності України». В 2008 р. Указом Президента вченого було нагороджено орденом «За заслуги» III ступеня.

У планах Бориса Дмитровича було багато ідей і проектів щодо підняття на світовий рівень Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила». Завдяки його зусиллям археологічний комплекс «Кам'яна Могила» претендує до включення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Борис Дмитрович мав великий авторитет серед науковців, істориків-археологів України, вчених СНД, Заходу та Сходу, користувався повагою серед колективу заповідника.

Б. Д. Михайлов мав неабиякі якості керівника, вчив співробітників музейній справі, методиці її ведення. Будучи вченим з великої літери, намагався привити науковий інтерес до дослідницької роботи, допомагав молодим працівникам у всіх починаннях. Він підтримував їх у важку хвилину порадою й добрим словом, з розумінням і співчуттям ставився до проблем своїх співробітників, за що люди завжди були йому вдячні.

Колеги цінували в Б. Д. Михайлові розум, ясний погляд на речі, масштабність мислення, вміння вирішувати проблеми й, звичайно, величезні знання, якими він володів.

Борис Дмитрович був не тільки вченим, директором заповідника, але й прекрасною людиною. Цікавішого співрозмовника важко собі уявити. Оптимістичний погляд на життя, сила волі, прагнення завжди йти вперед, незважаючи на труднощі, вміння брати відповідальність на себе — ці якості характеру Б. Д. Михайлова приваблювали до нього людей. Тому Борис Дмитрович мав багато друзів, шанувальників його таланту.

У розквіті сил і можливостей пішов з життя Б. Д. Михайлов, який зробив вагомий внесок в розвиток вітчизняної науки та культури для збереження історичної і духовної спадщини. Але слід, який залишив Борис Дмитрович, ніколи не зникне. Він буде жити в пам'яті людей вічно.

Багато було планів ..., багато задумів — на жаль не всі здійснилися ...

Це велика, непоправна втрата й навряд чи вдасться заповнити цю пустоту в майбутньому.

Світла пам'ять про Бориса Дмитровича незгасно житиме в серцях його близьких, друзів і колег. Світла пам'ять.

Заматаєва О. В., Михайлова Н. І.

Показчик статей, опублікованих у щорічнику «Музейний вісник» за 2001 – 2010 роки

	№	Рік видання
МУЗЕЄЗНАВСТВО		
<i>Архипова Л. Н.</i> Запорожский областной краеведческий музей. Прошлое и настоящее	1	2001
<i>Архіпова Л. М., Пономаренко І. П.</i> Музейна мережа Запорізької області	7	2007
<i>Горбунова Н. М.</i> Красное знамя из коллекции Запорожского областного краеведческого музея	10	2010
<i>Деркач Т. Г.</i> Окаменелые остатки миоцена из коллекции ЗОКМ	8	2008
<i>Деркач Т. Г.</i> Каталог геологических зразків з фонду ЗОКМ	9	2009
<i>Ерохина Л. А.</i> Награды коннозаводства из коллекции ЗОКМ	9	2009
<i>Козыряцкая С. И.</i> История меннонитских часов из коллекции ЗОКМ	9	2009
<i>Попандопуло З. Х.</i> Украшение конского оголовья	10	2010
<i>Рогіонова О. С.</i> Печатка штабу Другої стрілецької дивізії військ УНР в колекції Національного музею історії України	9	2009
<i>Тараненко С. В.</i> Музейна педагогіка — як напрямок науково-освітньої роботи	5	2005
<i>Черноморец В. С.</i> Страница истории музея	9	2009
<i>Шоповалов Г. І.</i> Люлька із клеймом «хрест-якір» з колекції Національного заповідника «Хортиця»	10	2010
<i>Яценко С. П.</i> Сволос із колекції Запорізького краєзнавчого музею	10	2010
АРХЕОЛОГІЯ		
<i>Агульников С., Попович С.</i> Новые находки антропоморфных стел в Пруто-Днестровском междуречье (Памяти Е. Ю. Новицкого посвящается)	8	2008
<i>Алексеева И. Л., Тоцев Г. Н.</i> Курганная группа у с. Богатое Одесской области	9	2009
<i>Андрух С. И.</i> Новая находка скифского изваяния у с. Великая Знаменка	2	2002
<i>Антонов А. Л.</i> Фибулы поселения Портмашево	2	2002
<i>Антонов А. Л.</i> Курганный могильник у села Лукашево	10	2010
<i>Артеменко Е. Д.</i> Растения в античных погребениях Боспора (на основе данных «Отчетов» и «Известий» Императорской археологической комиссии)	10	2010
<i>Дровосекова О. В.</i> Культурное сооружение эпохи поздней бронзы у с. Нижняя Хортица Запорожской области	4	2004

<i>Дровосекова О. В.</i> Антропоморфні стели епохи енеоліту – ранньої бронзи (Запорізька область)	5	2005	<i>Плешивенко А. Г.</i> Кургани епохи бронзи у Белозерського лимана	6	2006
<i>Дровосекова О. В.</i> Археологічні пам'ятки доби бронзи з околиць с. Федорівка у Надпоріжжі (за матеріалами колекції О. В. Бодянського)	6	2006	<i>Плешивенко А. Г.</i> Средневековые памятники у Белозерського лимана	7	2007
<i>Дровосекова О. В.</i> Археологічні матеріали з басейну річки Вільнянки у Надпоріжжі	7	2007	<i>Попандоупуло З. Х.</i> Клады бронзовых изделий из коллекции Запорожского краеведческого музея	1	2001
<i>Ельников М. В.</i> К вопросу о локализации «Екатеринославского клада» периода Золотой Орды	2	2002	<i>Попандоупуло З. Х.</i> Литейные формы эпохи поздней бронзы из Нижнего Поднепровья	2	2002
<i>Ельников М. В.</i> До проблеми вивчення пам'яток золотоординського періоду у Нижньому Подніпров'ї	4	2004	<i>Попандоупуло З. Х.</i> Об одном типе рельефной керамики	3	2003
<i>Ельников М. В.</i> Случайная находка афтоба в урочище Лысая Гора	5	2005	<i>Попандоупуло З. Х.</i> Раскопки кургана эпохи энеолита-бронзы на берегу Каховского водохранилища	4	2004
<i>Казанцев О. Ф.</i> Матеріали з правобережної землянки, часів російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр., з колекції Бодянського О. В. (по матеріалам фондозбірки НЗХ)	5	2005	<i>Попандоупуло З. Х.</i> Средневековый курган у с. Благовещенки	5	2005
<i>Кобалия Д. Р.</i> Новые местонахождения кремневых изделий в районе о. Хортица	1	2001	<i>Попандоупуло З. Х.</i> Курган эпохи ранней бронзы у с. Малая Токмачка	6	2006
<i>Кобалия Д. Р., Грабовецкий С. В.</i> Обследование западной якорной стоянки о. Змеиног в 2008 году	9	2009	<i>Попандоупуло З. Х.</i> Каменная курительница из коллекции ЗОКМ	7	2007
<i>Колтухов С. Г.</i> Забытые курганы Тарханкута или старые материалы к археологической карте западного Крыма	10	2010	<i>Попандоупуло З. Х., Шмакова О. А.</i> Курганный могильник на окраине с. Днепрельстан Запорожского района	8	2008
<i>Красножон А. В.</i> Топонимика античных поселений Одесского залива по данным археологии	7	2007	<i>Попандоупуло З. Х.</i> Еще об одном шлеме типа Монтефортино	9	2009
<i>Латуха Т. І., Саєнко В. М.</i> Розкопки Сільвестра Магури в межиріччі Кушугуму і Конки	3	2003	<i>Пустовалов С. Ж.</i> Донбасс и металлургия – металлообработка ямно-катакомбного общества Северного Причерноморья	4	2004
<i>Ляшко С. Н.</i> К археологической карте Запорожской области (Лысая гора у г. Васильевка)	1	2001	<i>Ромашко В. А., Тесленко Д. Л., Шалобудов В. Н.</i> Исследование курганов в Днепропетровске в 2002 г.	2	2002
<i>Ляшко С. Н., Станицина Г. А.</i> К археологической карте Запорожской области	2	2002	<i>Самар В. А., Антонов А. Л.</i> К истории изучения Северного Приазовья – Лукоморья (10 лет Восточной археологической экспедиции)	2	2002
<i>Маріна З. П., Філімонов Д. Г.</i> До питання про місцезнаходження слободи та перевозів біля Усть-Самарського ретраншементу	9	2009	<i>Самар В. А.</i> История изучения памятников археологии на востоке Запорожской области (Северное Приазовье – Лукоморье)	5	2005
<i>Медяник С. И., Сапожников И. В.</i> Изучение палиноморф грибов в палинологическо-археологических исследованиях (по материалам стоянки Большая Аккаржа в Северо-Западном Причерноморье)	8	2008	<i>Струкуленко А. С.</i> Античне та ранньосередньовічне скло з зібрання історико-археологічного музею корпорації «ВЕЕСВІ»	8	2008
<i>Мірущенко О. П.</i> Козацька землянка в ур. Нова біля с. Біленьке Запорізького району (за матеріалами Бодянського О. В.)	1	2001	<i>Супруненко О. Б.</i> Дві пам'ятки монументальної скульптури доби раннього металу з околиць Комсомольська	10	2010
<i>Мірущенко О. П.</i> Рибальські речі доби козацтва в колекції ЗОКМ	2	2002	<i>Телегин Д. Я.</i> Некоторые проблемы изучения культур нео-энеолитического времени Азово-Черноморского региона	3	2003
<i>Михайлов Б. Д.</i> Новая стоянка эпохи мезо-неолита на реке Молочная	2	2002	<i>Тесленко Д. Л., Фаныгин Ю. Ю.</i> Каменные закладки на Сурском острове (по материалам исследований А. В. Бодянского в 1946 г.)	8	2008
<i>Михайлов Б. Д.</i> Некоторые вопросы этно-исторической ситуации эпохи энеолита-ранней бронзы в Северном Причерноморье	3	2003	<i>Тощев Г. Н.</i> Новые находки изделий из камня эпохи бронзы	2	2002
<i>Михайлов Б. Д.</i> Проблемы археологии: парадоксы и реалии	7	2007	<i>Тощев Г. М., Кухленко С. І.</i> Знахідка трипільської статуетки на півночі Запорізької області	3	2003
<i>Недопако Д. П., Пустовалов С. Ж., Горнікова М. О.</i> Вивчення залізних речей з розкопок на городищі о. Мала Хортица	6	2006	<i>Тощев Г. Н.</i> Из истории археологического изучения Приазовья	9	2009
<i>Плешивенко А. Г.</i> Кому принадлежала лекана с Каменского городища	1	2001	<i>Тощев Г. Н.</i> О культурной принадлежности погребения № 3 кургана 1 (Курбан-Байрам) у с. Долинка	10	2010
<i>Плешивенко А. Г.</i> Об одной редкой находке или об утрате еще одного археологического памятника	2	2002	<i>Тубольцев О. В., Бусел В. А.</i> Памятники среднего палеолита междуречья Днепра и Конки	1	2001
<i>Плешивенко А. Г., Алексеев А. А.</i> Скифские курганы у Белозерского лимана	4	2004	<i>Фатеев О. В.</i> Дипинти на Капуловском поселении	2	2002
			<i>Чайка О. В.</i> Кресты-энколпионы	1	2001
			<i>Чергик Н. Ю.</i> Кахля «Лев» з Кодацької фортеці	2	2002
			<i>Шаповалов Г. І.</i> Про дві корабельні гармати з довоєнної колекції Запорізького краєзнавчого музею	1	2001
			<i>Шаповалов Г. І.</i> О случайной находке средневекового судна у острова Хортица	2	2002
			<i>Шахров Г. И.</i> О технике нанесения орнамента на сосуд катакомбного времени	4	2004

<i>Шмакова О. А.</i> Раскопки кургана у с. Владимировское Запорожского района	10	2010
<i>Яценко С. П.</i> Козацькі зимівники з басейну р. Верхня Терса	8	2008
<i>Яценко С. П.</i> Археологічні дослідження 1968 року Р. О. Юри. Фондове зібрання Запорізького краєзнавчого музею	9	2009
ІСТОРИЯ		
<i>Белов О. Ф., Шаповалов Г. І.</i> До питання про час виникнення символу «хрест-якір»	7	2007
<i>Белов О. Ф., Шаповалов Г. І.</i> Чому князь Володимир карбував на монетах символ «хрест-якір»?	7	2007
<i>Белов О. Ф., Шаповалов Г. І.</i> Український герб — тризуб із хрестом (до 90-річчя з дня проголошення державного герба УНР)	8	2008
<i>Борисенко О. Є.</i> Тимчасові мости через р. Дніпро (1944 — 1952 рр.)	2	2002
<i>Буканов Г. М.</i> Ліберальна думка в Україні початку ХХ століття	8	2008
<i>Буканов Г. М.</i> Вплив ідей федералізму та автономізму на українське національне відродження в кінці ХІХ — початку ХХ століття	9	2009
<i>Власов О. Ю.</i> Мости через Новый и Старый Днепр (постройки 1931 г.)	1	2001
<i>Власов О. Ю.</i> Картосхема дніпровських порогів	6	2006
<i>Власов О. Ю.</i> Картосхема О. С. Девлада «Шляхи Дніпровими порогами»	10	2010
<i>Головко Ю. І.</i> Олександрівська прикордонна митниця (1776 — 1784): особливості реконструкції джерельної бази	10	2010
<i>Гопак С. П.</i> До історії формування фондової збірки ЗОКМ періоду ХVІІ — ХVІІІ ст.	6	2006
<i>Горбаненко С. А.</i> Системи землеробства слов'ян кінця I тис. до н. е. — I тис. н. е.	9	2009
<i>Дедков М. В., Спудка І. М.</i> Музей-Архів переходової доби: науково-дослідна діяльність	7	2007
<i>Дженков І. В., Мирущенко А. П.</i> Доспех ХVІ в. из коллекции ЗОКМ	4	2004
<i>Дженков І. В.</i> Технология изготовления и классификация боевого двуручного меча из оружейного собрания ЗОКМ	6	2006
<i>Дігух Л. М.</i> Плінфа з князівським знаком у колекції НМІУ	6	2006
<i>Добрянський В. В.</i> Про деякі аспекти розвитку вогнепальної зброї в Україні ХІV — ХVІІІ ст. (по матеріалам фондозбірки Національного заповідника «Хортиця»)	3	2003
<i>Добрянський В. В.</i> Про деякі аспекти атрибуції вогнепальної і холодної зброї Вільнянського музею	6	2006
<i>Добрянський В. В.</i> Про деякі аспекти атрибуції польських бойових наголів'їв козацької доби	7	2007
<i>Дровосекова О. В.</i> Деякі факти з історії збереження та охорони Кам'яної Могили	8	2008
<i>Дровосекова О. В.</i> Михайло Міллер та його праця «Могила князя Святослава»	9	2009
<i>Сльников М. В.</i> До локалізації золотоординського городища Кінські Води	9	2009

<i>Сльников М. В. В. Г. Фоменко</i> — першовідкривач городища Кінські Води	10	2010
<i>Ерохина Л. А.</i> Земская ветеринария в Александровском уезде	6	2006
<i>Ерохина Л. А.</i> Создание системы метеонаблюдений на примере метеостанций Александровского уезда	8	2008
<i>Ерохина Л. А.</i> Организация Общества покровительства животным в нашем крае в конце ХІХ — начале ХХ вв.	10	2010
<i>Казанцев О. Ф.</i> Артилерія ХVІІ — ХVІІІ ст. (За матеріалами фондозбірки НЗХ)	4	2004
<i>Казанцев О. Ф.</i> Освітлювальні прилади ХVІІІ — ХІХ ст. (за матеріалами колекції Лінинського П. С.)	6	2006
<i>Карасенко В. Ю.</i> Поштові листівки, як джерело з історії України в роки фашистської окупації (на матеріалах збірки НЗХ)	5	2005
<i>Карафин К. С.</i> Собрание почтовых открыток с видами Александровска и его окрестностей	1	2001
<i>Карафин К. С.</i> Гостиные ряды Александровска	2	2002
<i>Карафин К. С.</i> Усадьбы уездного земства в городе Александровске	3	2003
<i>Кобалия Д. Р.</i> Теоретическая модель казацкой лодки поднятой у Хортицы в 1999 году	2	2002
<i>Кобалия Д. Р.</i> Локализация стоянки Днепровской гребной флотилии 1737 — 1739 гг. по данным Я. Новицкого	4	2004
<i>Кобалия Д. Р.</i> К вопросу об артиллерийском вооружении Днепровской гребной флотилии 1736 — 1739 гг.	5	2005
<i>Кобалия Д. Р., Гришко Д. В.</i> Визуальная разведка на о. Змеином в рамках комплексной экспедиции «Филоксия — 2007»	8	2008
<i>Кобалия Д. Р., Терещенко А. И.</i> Комплекс находок с затонувшего судна II пол. ХІХ в. у о. Змеиного	10	2010
<i>Козыряцкая С. И.</i> К вопросу о развитии банковской системы г. Александровска	5	2005
<i>Козыряцкая С. И.</i> Отделения Государственного и коммерческих банков в г. Александровске	6	2006
<i>Козыряцкая С. И.</i> Деятельность училища-хутора глухонемых в городе Александровске в начале ХХ века	7	2007
<i>Козыряцкая С. И.</i> Александровское городское общество взаимного страхования от огня	8	2008
<i>Козыряцкая С. И.</i> История Александровской городской женской гимназии	10	2010
<i>Константинова В. М.</i> Бердянськ кінця ХІХ ст.: особливості складу населення приморського повітового міста Південної України	9	2009
<i>Константинова В. М.</i> Перше десятиліття міської реформи: південноукраїнські міста в дзеркалі матеріалів Повного Зібрання законів Російської імперії	10	2010
<i>Кравец Ю. П.</i> Знамена повстанческой армии Н. Махно. 1918 — 1921 гг.	7	2007
<i>Красножон А. В.</i> К проблеме основания Бендерской крепости	10	2010
<i>Кульчицкий С. В.</i> Антикомуністична революція — 1991-й, 2004-й рік... Що далі ?	5	2005
<i>Ластенко А. В.</i> К вопросу о месте гибели Азовской флотилии под командованием П. П. Бредаля в 1737 году	5	2005

Лиников В. А. Влияние Первой мировой войны на промышленное развитие Александровска	1	2001	Стойчев В. М. Православные церкви города Александровска 1770 — 1917 гг.	7	2007
Лиников В. А. Продовольственный вопрос в Александровске в начале Первой мировой войны	2	2002	Тараненко С. В. Про дію указу 1948 р. в Запорізькій області	2	2002
Лиников В. А. О расстрелах мирного населения в г. Запорожье в период немецко-фашистской оккупации 1941 — 1943 гг.	3	2003	Тараненко С. В. До питання про голод 1946 — 1947 років на Запоріжжі	2	2002
Ляшко С. М. «Робітник самостійного значення». (До біографії О. В. Бодянського)	4	2004	Тараненко С. В. Оборона Запорожжя в августі — октябрі 1941 года	6	2006
Ляшко С. М. Наукова біографія Я. П. Новицького: проблеми теорії і практики	10	2010	Тараненко С. В. «... Акт мав своїм призначенням обманути партію і уряд ...»	7	2007
Маленко Л. М. Козацькі клейноди в Україні та за її межами	8	2008	Харитонова О. В. Українське гутне скло як об'єкт дослідження у вітчизняній історіографії	8	2008
Мірущенко О. П. «Без правди фактів нема правди часу». До сторіччя з дня народження видатного краєзнавця В. Г. Фоменка	1	2001	Чайка О. В. Усадьба, дом и быт меннонитов в XIX веке	1	2001
Мірущенко О. П. Економічна політика Коша в останнє десятиліття існування Нової Січі (1765 — 1775 рр.)	3	2003	Чайка О. В. История заводов Леппа и Вальмана в Екатеринославской губернии	2	2002
Мірущенко О. П. Російський уряд та територіальна політика на південних та східних кордонах вольностей у середині XVIII ст.	4	2004	Чайка О. В. Создание системы социального страхования на предприятиях, принадлежавших меннонитам	3	2003
Мірущенко О. П. Особливості розвитку запорозького господарства	5	2005	Чайка О. В. Деятельность Александровской Городской Управы по организации торговли	4	2004
Мірущенко О. П. Запорозькі імпортери на Переволоченській та Кременчуцькій митницях у 60-х рр. XVIII ст.	6	2006	Чайка О. В. Медицинская помощь и санитарные службы в г. Александровске в конце XVIII — начале XX века	5	2005
Мірущенко О. П. Цінова політика Російського уряду у Південноукраїнському регіоні у 40 — 50-х рр. XVIII ст.	7	2007	Чайка О. В. Водоснабжение города Александровска в XVIII — начале XX века	6	2006
Мозуленко Д. І. Співвідношення напрямків політики коренізації за матеріалами газети «Червоне Запоріжжя» 1923 — 1929 рр.	7	2007	Чайка О. В. Строительство электростанции и создание сети электрического освещения в городе Александровске в начале XX века	7	2007
Мордовської М. М. Стародавні човни з колекцій українських музеїв	7	2007	Чайка О. В. Принятие законов о ликвидации немецкого землевладения в России в 1915 году и его последствия для острова Хортицы	8	2008
Мордовської М. М. Дніпро в господарському житті Степової України в останній чверті XVIII ст.	8	2008	Чайка О. В. Городской транспорт в Александровске в начале XX века	9	2009
Мордовської М. М. Безпека руху Дніпровськими порогами в останній чверті XVIII століття	9	2009	Чайка О. В. Пожарная служба г. Александровска в XIX — начале XX вв.	10	2010
Мордовської М. М. Нижня течія Дніпра на друкованих картах XVI — XVIII ст.	10	2010	Черноморец В. С. П. Ф. Бузук — основоположник природоохранного движения в Александровске (к 90-летию Хортицкого общества охранителей природы)	1	2001
Олененко А. Г. Археографічні публікації документів Азовської губернської канцелярії	9	2009	Черноморец В. С. Исследования академика Высоцкого Г. Н. на территории нашего края	8	2008
Олійник О. Л. Формування демократичних традицій врядування в запорозькому товаристві	10	2010	Чумаченко В. К. «Неутомимый и упорный работник» (П. П. Короленко)	2	2002
Остапенко М. А. Про знахідку корабельної гармати 1736 — 1739 рр. біля о. Хортиця в 2001 р.	5	2005	Шаповалов Г. І. Унікальна пам'ятка української сфрагістики доби змагань за державність початку XX ст.	3	2003
Пономаренко І. П. Народний музей історії ОАО «Днепрспецсталь»	1	2001	Шаповалов Г. І. Корабельна гармата 1738 року з колекції Запорізького краєзнавчого музею	4	2004
Приймак О. М. Соціальна поліструктурність сільського населення Півдня України кінця XIX — початку XX століть	9	2009	Шаповалов Г. І. Українська символіка на печатях Запоріжжя у 1942 — 1943 рр.	5	2005
Приймак О. М. Соціальні паралелі реалізації екстенсивного напрямку аграрної політики на Півдні України кінця XIX — початку XX століть	10	2010	Шаповалов Г. І. Створення Української державної гімназії в Олександрівську в 1918 році	9	2009
Рубан А. Н. Советский политический плакат эпохи Гражданской войны 1918 — 1921 гг.	5	2005	Шевченко В. І. Непідвладний мороку забуття	5	2005
Саєнко В. М. Токмацькі витоки родини Єфименків (До 170-літньої річниці від народження П. С. Єфименка)	4	2004	Шевченко В. І. До історії Дніпробудівського музею	6	2006
Самар В. А. Аланские горы Клавдия Птолемея и Северное Приазовье	2	2002	Шевченко В. І. До питання вивчення історії церкви на Запоріжжі	9	2009

<i>Шевченко Т. К. Д. Яворницький і Хортиця.</i> (До 150-річчя з дня народження Д. І. Яворницького)	6	2006
<i>Шильц В. О</i> находке золотого гребня из кургана Солоха	3	2003
<i>Ширяев А. Г.</i> О месте гибели Святослава Игоревича	7	2007
<i>Щур Ю. І.</i> Організаційна структура націоналістичного підпілля (ОУН) на території Запорізької області під час німецької окупації (1941 – 1943 рр.)	5	2005
<i>Щур Ю. І.</i> Організація українських націоналістів-революційна на території Мелітопольського району: створення й основні напрямки діяльності	6	2006
<i>Щур Ю. І.</i> Запорізький ОУН – революційної (1941 – 1944 рр.)	7	2007
<i>Щур Ю. І.</i> Осередок організації українських націоналістів у 31 інженерно-протихімічному батальйоні м. Запоріжжя (1941 р.)	9	2009
<i>Яценко С. П.</i> Козацькі клейноди. До історії формування фондової збірки ЗОКМ періоду XVII – XVIII сторіч	7	2007

ПРИРОДОЗНАВСТВО

<i>Деркач Т. Г.</i> Сводная региональная схема палеогеографических этапов и осадочных отложений четвертичного периода с корреляцией по Запорожской области	1	2001
<i>Деркач Т. Г., Ерохина Л. А.</i> Ископаемая черепаха – уникальная находка года	2	2002
<i>Деркач Т. Г.</i> Лысая гора – уникальный природный музей	3	2003
<i>Деркач Т. Г.</i> К 120-летию Криштофовича А. Н.	4	2004
<i>Деркач Т. Г.</i> Обзор коллекции палеофлоры из фондов Запорожского обласного краеведческого музея	5	2005
<i>Деркач Т. Г.</i> Відслонення архейських гранітів Запоріжжя – європейський ексклюзив (Дніпровські пороги, о. Хортиця)	6	2006
<i>Деркач Т. Г., Логвиненко В. Н.</i> Каталог зубов ископаемых хоботных из фондовой коллекции ЗОКМ по состоянию на 2007 год	7	2007
<i>Ерохина Л. А.</i> Видовой обзор пресмыкающихся Запорожской области	1	2001
<i>Ерохина Л. А.</i> Эколого-биологические наблюдения в урочище Басанька	3	2003
<i>Ерохина Л. А.</i> Систематический список чучел животных, собранных таксидермистом Борисенко Е. М.	4	2004
<i>Ерохина Л. А.</i> О коллекции чучел животных Приазовья, собранных А. Я. Огульчанским (из фондов отдела природы ЗОКМ)	5	2005
<i>Ерохина Л. А.</i> Останки болотной черепахи в археологических комплексах на территории Запорожской области	7	2007
<i>Івко С. О, Черноморець В. С.</i> Коротка характеристика балочних комплексів правого берега р. Молочної та р. Чингул в околицях міста Молочанська	3	2003
<i>Черноморець В. С.</i> Лес в степи (из истории степного лесоразведения)	2	2002
<i>Черноморець В. С. И. К. Бойко</i> и его гербарий	4	2004
<i>Черноморець В. С.</i> Акліматизація та реакліматизація тварин в Запорізькій області	5	2005
<i>Черноморець В. С.</i> К вопросу об озеленении г. Запорожья	6	2006

<i>Черноморець В. С.</i> Краткая история ботанических исследований на территории нынешней Запорожской области в дореволюционное время	7	2007
---	---	------

ІНФОРМАЦІЇ, ДИСКУСІЇ, РЕЦЕНЗІЇ

<i>Алексеев О. О., Литвиненко Я. А.</i> Юридична практика в галузі охорони культурної спадщини	5	2005
<i>Артемьев А. В.</i> Коллекция патологически измененных зубов, собранная рукой древнего врача	4	2004
<i>Архипова Л. Н.</i> Музею – 85	6	2006
<i>Архіпова Л. М.</i> Музеї Запорізької області на Другому Всеукраїнському музейному фестивалі	9	2009
<i>Архіпова Л. М.</i> Другий музейний фестиваль «Експонат року»	10	2010
<i>Бойко А. В. Іваннікова Л.</i> Яків Новицький фольклорист, історик, педагог. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2010. – 358 с.	10	2010
<i>Водотика С. Г.</i> Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки). – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2010. – 570 с.	10	2010
<i>Гопак С. П.</i> Перший Всеукраїнський музейний фестиваль (До 150-річчя Д. І. Яворницького)	5	2005
<i>Горбунова Н. М.</i> До 120-річчя від дня народження Нестора Махна	8	2008
<i>Грибовський В. В.</i> Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету / упорядники В. М. Константинова, І. І. Лиман. – т. 1 – 3. – К. : Освіта України, 2006 – 2008	10	2010
<i>Ківшар Т. І., Ляшко С. М.</i> Нові рубежі «Музейного Вісника»	8	2008
<i>Кобалия Д. Р.</i> Еще раз о «Морских походах запорожцев» А. Сокульского	3	2003
<i>Крылов Н. В., Воловник С. В., Петрова Л. А.</i> Об истории создания Мелітопольського краеведческого музея	1	2001
<i>Ляшко С. М.</i> Петро Савович Єфименко	6	2006
<i>Маловічко Є. В.</i> «Запорожець» (про життєвий та творчий шлях І. С. Паторжинського)	3	2003
<i>Марфутін А. А.</i> На чому ходили предки козаків	4	2004
<i>Михайлова Н. І.</i> До 900-річчя перемоги руських дружин на р. Молочна	3	2003
<i>Михайлов Б. Д.</i> Тоцев Г. Н. Крым в эпоху бронзы. – Запорожье : ЗНУ, 2007. – 304 с., ил.	8	2008
<i>Мурзін В. Ю.</i> Михайлов Б. Д. Загадки древнего Герроса. – К., 2009. – 144 с.	9	2009
<i>Мурзін В. Ю.</i> Воловик В. И. Философия религиозного сознания. – Запорожье : Просвита, 2009. – 215 с.	10	2010
<i>Попандоупо З. Х.</i> К 90-летию со дня рождения А. В. Бодянского	6	2006
<i>Попандоупо З. Х.</i> Археологічні розвідки 2007 року	7	2007
<i>Попандоупо З. Х.</i> V Граковские чтения	9	2009
<i>Пустовалов С. Ж.</i> Князь Дмитро Вишневецький, велике історичне значення острова Мала Хортиця та інше ...	3	2003
<i>Тараненко С. В.</i> Важлива подія	6	2006

Чорноморець В. С. До 100-річчя створення Хортицького товариства охоронців природи	10	2010
Шаповалов Г. І. Благородний і виховничий пам'ятник	5	2005
Яценко С. П. Перший обласний музейний фестиваль «Експонат року»	9	2009

ХРОНІКА

Архипова Л. Н. К 60-летию Валерии Степановны Черноморец	4	2004
Архипова Л. Н. К юбилею Гергия Ивановича Шаповалова	5	2005
Гончаренко М. І. До 55-ліття Світлани Миколаївни Ляшко	2	2002
Горбунова Неля Михайлівна	10	2010
Жуковський М. П. Світлій пам'яті Бориса Мозолевського	3	2003
К юбилею Клары Самуиловны Карафин	2	2002
Козыряцкая С. И., Яценко С. П. Алла Григорьевна Плешивенко	8	2008
Косько Є. А. Тараненко Світлана Володимирівна	7	2007
Ляшко С. М. Таїсія Іванівна Ківшар.		
Український бібліотекознавець і книгознавець	8	2008
Памяти Маргариты Михайловны Ширяевой	9	2009
Пономаренко І. П. Хілько Валентина Миколаївна	8	2008
Попандопуло З. Х. Чайка Ольга Васильевна	6	2006
Попандопуло З. Х. Ширяеву Анатолию Георгиевичу — 70 лет	8	2008
Тихомолова И. Р. Людмила Юрьевна Калмукиди	8	2008
Тоцев Г. Н. Памяти Бориса Дмитриевича Михайлова	8	2008
Чайка О. В. Ширяева Маргарита Михайловна	6	2006
Чайка О. В. Зоя Харитоновна Попандопуло	8	2008
Черноморець В. С. Деркач Тамара Григорьевна	6	2006
Черноморець В. С. Архипова Любовь Николаевна	6	2006
Черноморець В. С. Зинченко Наталья Аркадьевна	8	2008
Шалобудов В. Н. Слово о шефе	10	2010
Швайба Н. І. Анатолій Бойко, або історія як покликання	10	2010

Список скорочень

АГСП	Античные государства Северного Причерноморья
АП	Археологічні пам'ятки
АСГЭ	Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БИ	Боспорские исследования
БС	Боспорский сборник
БЧ	Боспорские чтения
ВЗ	Високий замок
ВОХР	Внутренняя охрана
ВШ КГБ СССР	Высшая школа Комитета государственной безопасности СССР
ГПУ	Государственное политическое управление
ДАЗО/ГАЗО	Державний архів Запорізької області
ДОПР	Дом общественных и принудительных работ
ЗНУ	Запорізький Національний університет
ЗНТУ	Запорізький Національний технічний університет
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей
ЗОКМ	Запорізький обласний краєзнавчий музей
ЗОЦОКС	Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини
ИНО	Иностранный отдел
ИТУАК	Известия Таврической ученой архивной комиссии
КГБ	Комитет государственной безопасности
КСИА	Краткие сообщения Института археологии АН СССР
МАСП	Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
НАИА НАНУ	Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины
НКВД	Народный комиссариат внутренних дел
ОГПУ	Объединенное государственное политическое управление
ОДТЧК	Отделение дорожно-транспортной чрезвычайной комиссии
ПСЗРИ	Полное собрание законов Российской империи
РА	Российская археология
РАН	Российская академия наук
РВЦ	Редакційно-видавничий центр
РОВС	Русский общевойсковой союз
СА	Советская археология
САИ	Свод археологических источников
СБ	Служба безопасности
СНК	Совет народных комиссаров
ССПК	Старожитності Степового Причорномор'я і Криму
ТГЭ	Труды Государственного Эрмитажа
УГБ	Управление государственной безопасности

Відомості про авторів

УИТ ГУМВД	Управление информационных технологий Главного управления Министерства внутренних дел
УІЖ	Український історичний журнал
УК	Уголовный кодекс
УТОПІК	Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
ХС	Херсонесский сборник
ЧАН	Чешская Академия наук
ЦА ФСБ РФ	Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации
ČSAV	Československa Akademie Vied
JASB	Journal of the Asiatic Society of Bengal

Андрух Світлана Іванівна – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент кафедри Всесвітньої історії та міжнародних відносин ЗНУ

Буйських Сергій Борисович – (м. Київ) – к. і. н., старший науковий співробітник відділу Античної археології ІА НАНУ

Васильчук Геннадій Миколайович – (м. Запоріжжя) – д. і. н., професор, завідувачий відділом аспірантури та докторантури ЗНУ, член Вченої ради ЗОКМ

Водоп'ян Вікторія Вікторівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу науково-освітньої та методичної роботи ЗОКМ

Гаврилов Олександр Вікторович – (м. Сімферополь) – к. і. н., науковий співробітник відділу Античної археології Кримського філіалу ІА НАНУ

Гольдін Павло Євгенович – (м. Сімферополь) – к. б. н. доцент кафедри зоології Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського

Горбунова Неля Михайлівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу новітньої історії краю ЗОКМ

Деркач Тамара Григорівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ

Джос Віктор Сергійович – (м. Мелітополь) – завідувач відділу охорони пам'яток культурної спадщини Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна могила»

Єрохіна Лариса Анатоліївна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ

Завгородній Юрій Юрійович – (м. Київ) – к. ф. н., науковий співробітник Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ

Заматаєва Ольга Вікторівна – (м. Мелітополь) – заступник генерального директора Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна могила»

Козиряцька Світлана Ігорівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ

Ковтун Наталія Олексіївна – (м. Запоріжжя) – аспірантка кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін ЗНУ

Косько Євгенія Анатоліївна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу науково-освітньої та методичної роботи ЗОКМ

Кравець Юрій Павлович – (м. Запоріжжя) – історик

Кривоший Олександр Петрович – (м. Київ) – к. і. н., директор інформаційно-аналітичної агенції «Кріалле»

Лиман Ігор Ігорович – (м. Бердянськ) – д. і. н., професор, завідувач кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету

Ляшко Світлана Миколаївна – (м. Київ) – к. і. н., провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУ ім. В. І. Вернадського

Михайлова Наталія Іванівна – (м. Мелітополь) – головний зберігач фондів Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна могила»

Молдавська Тетяна Іванівна — (м. Запоріжжя) — к. і. н. молодший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ

Мордовської Михайло Михайлович — (м. Запоріжжя) — заступник директора ЗОКМ

Петрова Катерина Анатоліївна — (м. Запоріжжя) — аспірантка кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін ЗНУ

Попандоуло Зоя Харитонівна — (м. Запоріжжя) — завідувачка відділом історії краю ЗОКМ

Приймак Олег Миколайович — (м. Запоріжжя) — к. і. н., доцент, докторант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін ЗНУ

Тараненко Світлана Володимирівна — (м. Запоріжжя) — завідувачка відділом науково-освітньої та методичної роботи ЗОКМ

Тіхомолова Ірина Романівна — (м. Запоріжжя) — старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток ЗОЦОКС

Тоцев Геннадій Миколайович — (м. Запоріжжя) — к. і. н., доцент кафедри історії України ЗНУ

Чайка Ольга Василівна — (м. Запоріжжя) — старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ

Чорноморець Валерія Степанівна — (м. Запоріжжя) — завідувачка відділом природи ЗОКМ

Шаповалов Георгій Іванович — (м. Запоріжжя) — д. і. н., професор кафедри українознавства ЗНТУ, директор ЗОКМ

Щур Юрій Ігорович — (м. Запоріжжя) — заступник директора ЗОЦОКС

Ярема-Винар Ольга Степанівна — (м. Нью-Йорк) — здобувач Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (Київ); реставратор відділу реставрації виробів із текстилю Метрополітен-музею

Яценко Світлана Павлівна — (м. Запоріжжя) — старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ

Вимоги до оформлення статей, що надаються для публікації у «Музейному віснику»

Оформлення тексту

1. Матеріали приймаються на російській та українській мовах в електронному (формат Word) та роздрукованому варіантах.

2. Весь текст друкується 12-м шрифтом Times New Roman, через один інтервал. Абзац — 1 см. Назва статті друкується заголовними літерами.

3. До тексту на російській мові додається резюме українською та англійською. До тексту на українській мові — резюме російською та англійською. До резюме обов'язково додається переклад назви статті, П.І.П. автора.

4. Нумерація посилань у тексті наводиться у квадратних дужках в порядку згадування. Наприклад: на архівний документ — [1, спр. 23, арк. 1], на друковане видання — [2, с. 3]. Посилання на ілюстрації робиться в круглих дужках — (рис. 1).

5. В кінці тексту розміщується бібліографія.

а) Наприклад: ДАЗО, ф. 24, оп. 1. Якщо різні документи, що наводяться в тексті, взяті з одного і того ж фонду та опису, то в бібліографічному списку їм присвоюється один номер. Номери справ і аркушів виносяться в квадратні дужки в тексті.

б) Кожне джерело в бібліографічному списку наводиться один раз. Його номер тут відповідає номеру згадки в тексті.

Наприклад:

1. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство в России в эпоху империализма / С. М. Дубровский. — М. : Наука, 1969. — 308 с.

2. Кореневский С. Н. О металлических топорах майкопской культуры / С. Н. Кореневский // СА. — 1974. — № 3. — С. 14 — 32.

3. Книга Большому Чертежу / [под ред. К. Н. Сербиной]. — М. — Л. : Из-во АН СССР, 1950. — 228 с.

в) Нумерація в бібліографічному списку проводиться без встановлення автоматичного режиму.

б. До тексту додаються:

1) ілюстрації;

2) список ілюстрацій;

3) підписи до ілюстрацій;

4) список скорочень;

5) відомості про авторів: прізвище, ім'я, по батькові — повністю, місце роботи та проживання, посада, вчений ступінь.

Оформлення малюнків.

Ілюстрації повинні надаватися окремим файлом в форматах *.jpg та *.tif з щільністю пікселів — 300 dpi. Таблиці формуються файлами розмірами — 162 x 236 мм без відступів та підписів. Підписи набираються в кінці тексту статті з заголовком, що співпадає з назвою файлу ілюстрації.

Наукове видання

Музейний вісник

№ 11

Щорічник

Засновник: Запорізький обласний краєзнавчий музей

Відповідальний редактор: Г. І. Шаповалов

Технічні редактори: С. П. Яценко, С. І. Козиряцька

Комп'ютерний набір: З. Х. Попандопуло, О. В. Чайка

Дизайн та верстка: В. А. Лініков

Обкладинка: М. М. Мордовської

До уваги авторів!

Редакція приймає матеріали, подані на паперових та електронних носіях,
і не завжди поділяє думку і позиції авторів публікацій.

Підписано до друку 07.12.2011 р. Папір офсетний, формат 60x84/8.

Гарнітура Балтика. Друк ризографічний. Наклад 300.

Безкоштовно

Адреса редакції:

Запорізький обласний краєзнавчий музей

69063, м. Запоріжжя, вул. Чекистів, 29.

Тел.: (061) 764-35-53, факс: (061) 764-34-76.

E-mail: zokm@ukr.net

www.musey.zp.ua

Видавництво ТОВ «ПУВК»

Адреса: м. Запоріжжя, вул. Вербова, 26